

Hoofdstuk 3: De vroeg-christelijke begraafplaatsen

1. Inleiding

In dit hoofdstuk worden de vroegchristelijke begraafplaatsen die ontstaan zijn vanaf het einde van de tweede eeuw n.Chr. tot rond 300 n.Chr. bestudeerd. Tot deze vroegchristelijke begraafplaatsen behoren enerzijds de steeds zelfstandig gebleven hypogea en anderzijds de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld.

De bedoeling van dit hoofdstuk is vierledig: ten eerste worden per christelijk hypogeum en primitieve kern gegevens verzameld; ten tweede worden op basis van deze gegevens patronen opgesteld die het mogelijk maken een algemeen beeld te schetsen van de christelijke hypogea en primitieve kernen; ten derde worden de patronen van de christelijke hypogea en primitieve kernen geconfronteerd met de patronen van de pagane hypogea en ten vierde wordt nagegaan of het ontstaan van de catacomben, en specifiek die constructies van waaruit zich de catacomben hebben ontwikkeld, een typisch christelijke vinding zijn.

In het eerste onderdeel worden via de secundaire literatuur per christelijk hypogeum en primitieve kern alle nodige gegevens verzameld. Het is de bedoeling per hypogeum gegevens te verzamelen over de architectuur, de graftypologie, de decoratie en het statuut. Een dergelijk onderzoek op basis van de archeologische gegevens is tot op heden nog nooit uitgevoerd.

In het tweede onderdeel wordt nagegaan of erop basis van de verzamelde gegevens patronen naar voren komen. Het valt te verwachten dat deze patronen de typische kenmerken van de christelijke hypogea en primitieve kernen zullen weergeven.

In het derde onderdeel worden de christelijke hypogea en primitieve kernen vergeleken met de pagane hypogea. De reden waarom deze beide groepen met elkaar geconfronteerd moeten worden, volgt uit de vaststelling dat Brandenburg, Fasola en Fiocchi Nicolai menen dat de pagane hypogea grondig verschillen van de christelijke hypogea. Deze vaststelling gebeurt echter niet op basis van een grondige studie van de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen in al hun aspecten.¹ Hun bevindingen worden vaak alleen gesteund door bijna stereotiepe voorbeelden. Diepgravende discussies zoals een vergelijking tussen de lengte van de gangen tussen pagane hypogea en alle vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen, ontbreken.

In een vierde onderdeel tenslotte wordt nagegaan op welke wijze de vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen hebben bijgedragen tot het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben. Brandenburg meent namelijk dat de oudste christelijke gemeenschappelijke onderaardse begraafplaatsen en een deel van de oudste christelijke private hypogea reeds bij aanvang een dusdanig andere ontwikkeling kenden dan de pagane hypogea, dat men de door christenen aangelegde ondergrondse begraafplaatsen als een typisch christelijke vinding kan

¹ Brandenburg 1984, 45; Fasola 1989, 1186; Fiocchi Nicolai 2001, 21. Kort samengevat worden de christelijke begraafplaatsen volgens hen gekenmerkt door hun (meestal) onafhankelijkheid ten opzichte van bovengrondse grafgebouwen, een trap die start vanuit een bovengrondse necropool die diep in de ondergrond voert tot de gepaste tuflaag bereikt is waarbij vervolgens in die laag een constructie met grote omvang uitgebouwd wordt volgens een regelmatig plan en met mogelijkheid tot verdere uitbreiding. Zie ook de opvattingen over de “open” christelijke begraafplaatsen en de “gesloten” pagane begraafplaatsen in: Pergola 2002, 60–62; Brandenburg 1984, 44 en 49; Fiocchi Nicolai 2001, 21 en Fiocchi Nicolai 2003, 31.

beschouwen.¹ Op basis van een vergelijkende studie van de patronen van enerzijds de pagane hypogea en anderzijds de christelijke hypogea en primitieve kernen, moet reeds duidelijk zijn of er inderdaad grote verschillen bestaan tussen de twee groepen. Wanneer de christelijke hypogea en primitieve kernen inderdaad duidelijk afwijken van de pagane hypogea, wordt meteen duidelijk dat ook de catacomben die zijn ontstaan uit deze christelijke constructies als een typisch christelijke vinding kunnen worden beschouwd. Het valt dan ook te verwachten dat de verschillen in het archeologische materiaal wijzen op een ander concept en organisatie van enerzijds de christelijke hypogea en primitieve kernen en anderzijds de pagane hypogea.

¹ Brandenburg 1984, 46.

2. Studie van de vroeg-christelijke begraafplaatsen

2.1 Hypogeum van de Valentinus-catacombe

De catacombe die gelegen is langs de via Flaminia werd ontdekt op het einde van de zestiende eeuw. Geschreven bronnen vermelden evenwel dat de catacombe in de elfde en twaalfde eeuw nog bezocht werd door pelgrims.¹ De catacombe strekte zich uit over drie verdiepingen. Het onderste niveau, was het oudste niveau. De catacombe bevindt zich in een slechte bewaringstoestand.² De bovenste verdieping is zelfs volledig ontoegankelijk. De overige delen hebben tengevolge van instortingen in 1985 en de daaropvolgende restauratiewerkzaamheden hun oorspronkelijk karakter bijna volledig verloren.³ Bovendien ontbreekt het tot op heden aan een grondig onderzoek van onder meer de oude structuren zoals die in de middeleeuwse crypte nog aanwezig zijn.⁴ Direct ten noorden van de toegang tot de catacombe zijn enkele mausolea, die tegen de heuvelwand opgetrokken zijn, teruggevonden. De mausolea zijn te dateren tussen de eerste en tweede eeuw n.Chr. Deze constructies maakten deel uit van een uitgestrekte begraafplaats die zich in het zuiden tot aan de christelijke basilica uitstrekte.⁵

Het is enigszins mogelijk de oorspronkelijke kern van de catacombe te reconstrueren.⁶ De catacombe is toegankelijk via een doorgang in de helling van een heuvel. In het verlengde van de toegang, ligt de hoofdgang die in oorsprong 22,11m lang en 1,94m breed was. Op het gewelf is het verloop van de oorspronkelijke hoofdgang volgens Marucchi nog zichtbaar.⁷ Van deze hoofdgang vertakken zich tijdens een tweede fase (dit is volgens Marucchi na de bijzettingen van de martelaar Valentinus) in noordelijke richting drie zijgangen.⁸ Deze zijgangen waren elk 27,47m lang en 1,34m breed. De drie zijgangen monden in het noorden uit in een gang die parallel loopt met de hoofdgang. Deze gang was 13,4m lang en 1,34m breed. De onderste van de drie zijgangen heeft zelf ook één aftakking. Deze L-vormige gang met een lengte van 10m en een breedte van 0,80m mondt terug uit in de hoofdgang. Deze oorspronkelijk bij de hoofdgang afgesloten gang is volgens Marucchi als een *retro-sanctos* bedoeld voor het graf van Valentinus dat direct links in de hoofdgang was opgesteld.⁹ In recentere tijden werden de drie zijgangen door middel van korte gangen met elkaar verbonden zodat een roosterstructuur ontstond. Marucchi vermeldt namelijk dat het hypogeum enige tijd na de ontdekking door Bosio als een opslagplaats voor wijn werd gebruikt. De nieuw gemaakte doorgangen werden gebruikt om wijntonnen in op te slaan.¹⁰

Tijdens de vierde eeuw werden de twee hogergelegen niveaus aangelegd.¹¹ Oorspronkelijk waren er in het hypogeum geen *cubicula* aanwezig. Bovendien zijn er in de gehele catacombe niet veel *cubicula* aangebracht.¹² In de achtste eeuw werd direct achter de toegang van de catacombe een kleine cultusruimte ontgonnen.¹³

Marucchi meent dat Valentinus in een sarcofaag werd bijgezet die direct achter de toegang tegen de linkerwand van de hoofdgang werd geplaatst. In de tegenoverliggende wand waren drie *loculi* aangebracht.¹⁴ Er zijn in de catacombe enkele *arcosolia* aanwezig.¹⁵ Marucchi vermeldt nog dat bij de “aanpassingswerken” bij het omvormen van de catacombe tot wijnkelder, vele *loculi* vernietigd werden.¹⁶ Het totale aantal graven is niet bekend.

¹ Armellini 1978², 157.

² Pergola 1999, 109.

³ De Santis 1997, 146–147.

⁴ De Santis 1997, 143–144.

⁵ Marucchi 1934, 609; Pergola 1999, 109.

⁶ Afgeleid op basis van de figuur Pergola 1999, 110.

⁷ Marucchi 1934, 592.

⁸ Marucchi 1934, 594.

⁹ Marucchi 1934, 594 en 603.

¹⁰ Marucchi 1934, 591 en 594.

¹¹ Pergola 1999, 109.

¹² Armellini 1978², 157.

¹³ De Santis 1997, 147–148; Pergola 1999, 111.

¹⁴ Marucchi 1934, 592.

¹⁵ Armellini 1978², 157; Marucchi 1934, 604–605.

¹⁶ Marucchi 1934, 594 en 603.

Alle fresco's die zich hoofdzakelijk in de zone rond het graf van Valentinus bevonden, zijn tegenwoordig verdwenen door aantasting van de vochtigheid.¹ In de eerste fase ontbraken waarschijnlijk alle vormen van decoratie.

De oudste inscriptie die in de catacombe werd aangetroffen, kan volgens Amore gedateerd worden in 318 n.Chr.² Marucchi wees er echter op dat het merendeel, zo niet bijna alle, inscripties verdwenen zijn met de aanleg van de wijnkelder.³ Bij enkele *loculi* was een inscriptie in het kalk van de *loculi* ingekrast.⁴ Andere *loculi* en *arcosolia* hadden een marmeren plaat waarop de inscriptie was aangebracht.⁵

Volgens Marucchi was de oorspronkelijke kern van de Valentinus-catacombe een privaat hypogeum dat in handen was van christelijke eigenaars. Zonder evenwel argumenten aan te brengen, is Marucchi van mening dat het hypogeum eigendom was van een *matrona*, namelijk van een zekere Sabinilla. In het hypogeum werden volgens Marucchi ook haar familieleden en *liberti* bijgezet.⁶ Het later aangelegde hoger niveau was volgens hem dan de werkelijke gemeenschappelijke begraafplaats.⁷ In de literatuur wordt dit evenwel nooit expliciet vermeld. In het bovenste niveau werden ook christelijke elementen aangetroffen zoals monogrammen uit de Constantijnse periode.⁸

Marucchi maakt melding van een inscriptie uit de derde eeuw.⁹ Dit heeft meteen ook een dateringsindicatie voor de catacombe. Volgens Fasola en Testini is de Valentinus-catacombe vóór Constantijn ontstaan.¹⁰ Alleen Pergola en Fiocchi Nicolai geven een scherpere datering voor het ontstaan van de catacombe, namelijk respectievelijk in de loop van de derde eeuw n.Chr. en op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹¹ Argumenten die een dergelijke datering moeten ondersteunen, worden evenwel niet gegeven.

2.2 Pamphilus-catacombe

De Pamphilus-catacombe is gelegen langs de via Salaria vetus / via Paisiello nabij de Hermes-catacombe en de Felicita-catacombe. De catacombe werd reeds gedeeltelijk ontdekt in de zeventiende eeuw en verkeerd als de *ad Clivum Cucumeris*-begraafplaats geïdentificeerd. Pas in het begin van de twintigste eeuw werd de catacombe herontdekt en volgde er een grondige studie van de gehele begraafplaats.¹² Rond de oorsprong van de benaming van de catacombe heerst onzekerheid. Het is namelijk zo dat de naam Pamphilus pas in de zesde eeuw n.Chr. in *itineraria* werd opgenomen. In een recente studie oppert Pergola de stelling dat de naam misschien verwijst naar de eigenaar van het domein waaronder de catacombe vorm kreeg én naar een niet-Romeinse martelaar wiens relieken pas in een latere periode via een *translatio* in de catacombe zouden zijn terecht gekomen.¹³ Bovengronds werd een begraafplaats met veel *a cappuccina*-graven geattesteerd die op basis van het epigrafische materiaal reeds in de derde eeuw in gebruik was.¹⁴

De Pamphilus-catacombe bestaat uit drie niveaus: het tweede of onderste niveau, het eerste of bovenste niveau en een tussenliggend niveau. Het onderste niveau zou het oudste niveau zijn.¹⁵ Dit niveau ligt 20,25m onder het hedendaagse bovengrondse loopoppervlak dat volgens Josi min of meer overeenstemt met het antieke loopoppervlak.¹⁶

¹ Armellini 1978², 157.

² Amore 1966, 271.

³ Marucchi 1934, 604–605.

⁴ Marucchi 1934, 604; Inscripties (Marucchi 1934, 604): Christusmonogram / *Tuscius Augurinus positus; Zefroniano*; Christusmonogram / *Serbo Luciniano; Severo in pace*.

⁵ Marucchi 1934, 605; Bijvoorbeeld de op basis van de paleografie en het voorkomen van een anker door Marucchi in de derde eeuw gedateerde inscriptie. Inscriptie (Marucchi 1934, 606): *Caesoniae Nicae coniugi dulcissimae Caesonius Candidianus maritus / anker / Virginae Pudicae fideli et Caesonii Narcissus et Heraclia parentes filiae pientissimae quae vixit ann. XVI m. V d. XX benemerenti fecerunt cusa dulcis*.

⁶ Marucchi 1934, 604.

⁷ Marucchi 1934, 608.

⁸ De Santis 1997, 147.

⁹ Marucchi 1934, 604.

¹⁰ Fasola 1978a, 121–122.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5; Pergola 1999, 109.

¹² Josi 1924, 15 en 52; Mazzoleni 1992, 547; Pergola 1999, 114.

¹³ Mazzoleni 1992, 547–548, 557; Pergola 1999, 112; Testini 1966, 167.

¹⁴ Pergola 1999, 112.

¹⁵ Josi 1924, 54.

¹⁶ Josi 1924, 51.

Bij de ontdekking in 1920 werd een toegangstrap B met 58 treden ontdekt. Volgens Josi zijn nog een twaalfstal treden onder funderingen van een modern gebouw aanwezig. Hieruit volgt volgens hem dat deze toegangstrap in oorsprong ongeveer 70 treden bezat die elk gemiddeld 0,35m hoog waren.¹

In het noorden van het tweede niveau van de catacombe, is nog een andere trap A aanwezig. Deze trap is 1,10m breed. In de uit de tuf uitgehakte treden werden *formae* aangelegd. In de wanden langs de trap werden *loculi* aangelegd. Het aantal treden is volgens Josi niet met zekerheid te achterhalen. Aan het verloop van het gewelf is te zien dat de trap waarschijnlijk nog doorliep tot aan het *cubiculum* 3.² Het verdient echter aandacht dat Josi via topografische en bouwtechnische argumenten tot de conclusie komt dat noch de trap A noch de trap B tot de oorspronkelijke kern van de catacombe behoren.³

In het verlengde van de trap A ligt de hoofdgang 2. Deze gang is volgens Josi ongeveer 60m lang. De gang was 1,12m breed.⁴ Langs deze hoofdgang liggen 23 zijgangen en één *cubiculum*. De gang werd in latere tijden voorzien van een bekleding in baksteen en tufblokjes waardoor de toegang tot enkele zijgangen afgesloten werd. Ter hoogte van het *lucernarium* is de hoofdgang 6m hoog.⁵

Van de zijgang 20 is bekend dat hij 6m hoog is en voorzien is van een tongewelf.⁶ De zijgang 22 is eveneens ongeveer 6m hoog. Josi vermeldt dat dit de hoogte is van alle gangen op dit niveau.⁷ De gangen van het onderste niveau zijn duidelijk gerangschikt in de vorm van het twijgsysteem.⁸

In zijn publicatie uit 1933 stelt Styger voor de Pamphilus-catacombe een ontwikkelingsgeschiedenis in vier fasen voor. In een eerste fase voerde de toegangstrap A volgens Styger tot op een diepte van 17m. In het verlengde van de toegangstrap lag volgens hem de hoofdgang 2 die toen nog maar 10m lang en 2m hoog was. Van deze hoofdgang vertakten zich de korte zijgangen 4 en 5 die eveneens 2m hoog waren. Langs de trap zelf waren ook reeds de aftakkingen 1 en 3 aanwezig. De gemiddelde breedte van de zijgangen is 1m.⁹ Styger meent dat de oorspronkelijke toegang tot de trap A werd verlaten en dat er een nieuwe toegang werd gecreëerd via de trap A1. Hij vermoedde dat deze nieuwe toegang langs een nieuwe aftakking van de via Salaria werd aangelegd. Daar de toegang toch verlegd was geworden, werd volgens Styger de oorspronkelijke doorgang via de trap A met muurwerk dichtgemaakt.¹⁰

De tweede fase werd volgens Styger ingezet met de uitdieping van de bestaande gangen. Volgens Styger werden de gangen 1m uitgediept. Hij is er namelijk van overtuigd dat alle gangen een *Normalhöhe* van 2m bezaten bij de aanleg. Daar bijvoorbeeld het eerste deel van gang 4 tegenwoordig 3m hoog is, moet de uitdieping er dus één geweest zijn van 1m. Door deze uitdieping werd volgens Styger een zachtere tuf laag bereikt. Het voordeel van deze tuf is dat ze goed bewerkbaar is. Maar het grote nadeel is de fragiliteit ervan. Wanneer deze oorspronkelijke kern uitgediept was, werden gelijktijdig de *cubacula* C, M en N aangelegd. Bovendien werd ook de hoofdgang 2 doorgetrokken tot ze 60m lang was. De hoogte van de uitgebreide hoofdgang 2 was volgens Styger opnieuw die van de *Normalhöhe*, 2m dus. Verder werden ook de zijgangen 7, 9, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 en 26 aangelegd daar deze gangen ook 2m hoog waren. Maar voordat de gangen aan de oostzijde werden aangelegd, werd volgens Styger eerst de gang 28 aangelegd. Deze opvallend schuin verlopende gang, had volgens hem tot functie deze kern af te scheiden van een andere reeds bestaande cimenteriale kern.¹¹

Tijdens de derde fase volgde een tweede uitdieping van de hoofdgang 2. Deze keer bedroeg de uitdieping volgens Styger 0,60m daar het gewelf van de drie in deze fase aangelegde gangen, namelijk 6, 8 en 10, 0,60m lager ligt dan de gewelven van de gangen die in de vorige fase werden aangelegd. Bijkomend voordeel van deze geringe uitdieping was dat de oude gangen en het *cubiculum* C mits het aanbrengen van enkele treden nog steeds goed bereikbaar bleven. Tijdens een volgende stap echter, werd de 2m dikke goed bewerkbare, maar fragiele *argilla*-laag uitgediept en dit zowel in de hoofdgang 2 als in de zijgangen. Het is volgens Styger opmerkelijk dat centraal in de linkerwand van de hoofdgang 2 geen gangen werden aangelegd in

¹ Josi 1924, 51.

² Josi 1924, 57–58.

³ Josi 1926, 55–59; Styger beschouwt de trap A wél als de oorspronkelijke toegangstrap die evenwel vlug vervangen werd door de trap A1 (zie verder).

⁴ Berekening op basis van de figuur Styger 1933, 229.

⁵ Josi 1924, 57–58.

⁶ Josi 1924, 70.

⁷ Josi 1924, 76–77.

⁸ Styger 1933, 229.

⁹ Berekening op basis van de figuur Styger 1933, 229.

¹⁰ Styger 1933, 230–231.

¹¹ Styger 1933, 231–232.

deze fase, noch in de vorige fasen. Vandaar dat Styger vermoedt dat de aanleg van de trap B die in deze zone zal aangebracht worden en die toegang moest verschaffen tot een derde niveau, reeds gepland was in de tweede fase. Op basis van de topografische vaststelling meent Styger dat de trap B in het begin van de derde fase effectief werd aangelegd. Eveneens in de derde fase werden de gangen 12, 28, 29 en 32 evenals de *cubicula* F, G, H, I en K geëxploiteerd. De *cubicula* M, N en C waren volgens Styger door de 2m diepe uitdieping niet meer toegankelijk.¹

Een laatste uitdieping van 0,60m, nu in harde, zwarte tuf, vond plaats in de vierde fase. Deze uitdieping gebeurde zowel in de hoofdgang 2 als in de zijgangen zodat laatste nog steeds toegankelijk bleven. Maar, zo wijst Styger erop, de werkelijke uitvoering van deze uitdieping verliep niet zo strak afgelijnd als het theoretische model het voorstelt. Terwijl de hoofdgang reeds haar laatste uitdieping had gekregen, bestond de bodem in bepaalde zijgangen nog deels uit de *argilla*-laag. Maar in plaats van het losgehakte materiaal buiten de catacombe te brengen, werd dit materiaal geleidelijk in met graven bezette nabijgelegen gangen gestort. Tijdens deze laatste fase werd ook het dubbel-*cubiculum* DE aangelegd. Hierbij werden de graven in de wanden van de meermaals uitgediepte gang 28 doorbroken. Zoals graffiti aantonen, werd dit *cubiculum*, waarin misschien een martelaar werd bijgezet na een translatie, nog geruime tijd na de aanleg door pelgrims bezocht. Volgens Styger bleef het *cubiculum* bereikbaar via de trap B, vervolgens de gang 2 en tenslotte de zijgang 22 die uitmondt tegenover het *cubiculum*.²

Voor de *cubicula* kunnen volgende afmetingen berekend worden: het *cubiculum* C meet 2,80m bij 2,40m; het *cubiculum* M meet 2,80m bij 2,24m; het *cubiculum* N meet 2,24m bij 2,24m (dit waren de drie *cubicula* die volgens Styger tijdens de tweede fase werden aangelegd); het *cubiculum* F meet 2,24m bij 1,68m; het *cubiculum* G meet 2,12m bij 1,68m; het *cubiculum* H meet 2,24m bij 1,68m; het *cubiculum* J meet 2,24m bij 1,68m; het *cubiculum* K meet 2,07m bij 1,68m (dit waren de vijf *cubicula* die volgens Styger tijdens de derde fase werden aangelegd); het *cubiculum* D meet bij benadering 2,52m bij 3,36m; het *cubiculum* E meet 2,80m bij 3,36m (dit zijn volgens Styger de twee *cubicula* die in de vierde fase werden aangelegd; het *cubiculum* L tenslotte, waarvan Styger niet vermeldt wanneer het werd aangelegd, meet 2,24m bij 1,68m.³ De afmetingen van het laatste *cubiculum* sluiten opvallend aan bij de *cubicula* uit de derde fase. Ook de topografische ligging wijst erop dat het *cubiculum* L in de derde fase kan ontstaan zijn.

De hierbovenstaande ontwikkelingsgeschiedenis van het tweede niveau van de Pamphilus-catacombe zoals Styger die reconstrueerde, brengt naar mijn mening enkele problemen met zich mee. Ten eerste is de fasering die Styger voorstelt nogal ruim. De tweede en derde fase kunnen nog veel meer uitgesplitst worden. Ten tweede lijkt het mij, naar analogie met andere catacomben, vreemd dat in de derde fase alle gangen in hun volledige verloop werden aangelegd. Men denke daarbij aan de toch wel in vergelijking met de andere gangen zeer lange gang 26. Het lijkt mij waarschijnlijker dat de gangen ofwel korter waren bij hun aanleg, ofwel slechts opeenvolgend werden aangelegd. Ten derde is de evolutie die Styger voorstelt verre van volledig. Zo spreekt Styger niet over het *cubiculum* L. Aansluitend bij de vorige opmerking, verzuimt Styger bijvoorbeeld ook de oorspronkelijke lengte van de gang 4, die volgens hem in de eerste fase werd aangelegd, weer te geven. Zodoende blijft het onduidelijk of de gang 4 reeds van in het begin haar volledig verloop had of niet. Want de *cubicula* die langs deze gang zijn aangebracht, stammen volgens Styger pas uit de derde fase. Toch is de door Styger voorgestelde evolutie een grote stap vooruit ten opzichte van de louter beschrijvende benadering van Josi én bakent ze de mogelijke oorspronkelijke kern van waaruit de latere catacombe is ontstaan min of meer af. Bovendien biedt ze ook een goede verklaring, met name door de onderscheiden uitdiepingen, voor de hoogte van de gangen op het tweede niveau. Zoals hieronder nog zal duidelijk worden, was Josi vaak de menig toegedaan dat alle graven in één gang gelijktijdig werden aangebracht. Of met andere woorden, dat de gangen van begin af aan 6m hoog waren. Dit is naar analogie met andere catacomben echter heel onwaarschijnlijk.

Volgens Brandenburg echter is de Pamphilus-catacombe ontstaan uit een in oorsprong privaat hypogeum met twee *cubicula*.⁴ Recent voerde A. Granelli een nieuw onderzoek uit in de Pamphilus-catacombe. Het ziet er naar uit dat de gegevens die uit de studies van Josi en Styger resulteerden, aangepast zullen moeten worden. In het recente onderzoek kwam Granelli tot de vaststelling dat de Pamphilus-catacombe ontstaan is uit een privaat hypogeum. Vanuit dit hypogeum zou dan de onderste verdieping van de catacombe aangelegd zijn.⁵

¹ Styger 1933, 232–233.

² Styger 1933, 233–234, 238–239.

³ Berekening op basis van de figuur Styger 1933, 229.

⁴ Brandenburg 1984, 41. *Contra* Février 1960, 8–9 en Mazzoleni 2002, 14–15.

⁵ Het recente onderzoek werd uitgevoerd door Dr. A. Granelli. De enige resultaten van zijn doctoraats-onderzoek waarover ik kon beschikken, werden in 2004 op het Internet gepubliceerd. Het Internet-adres waar deze gegevens kunnen geraadpleegd worden is: [http://www.aiac.org/Aiac News/AiacNews38/Granelli.html](http://www.aiac.org/Aiac%20News/AiacNews38/Granelli.html). Een

In een gesprek met Prof. Dr. Fiocchi Nicolai werd door laatstgenoemde Granelli's stelling met betrekking tot het ontstaan van de catacombe uit het hypogeum bevestigd.

Het primitieve hypogeum ligt 15m onder het bovengrondse loopoppervlak.¹ Het primitieve hypogeum kan als volgt gereconstrueerd worden: een toegangstrap A met ongeveer 32 treden voert naar een trapoverloop waarop een zijgang aansluit die haaks op de trap is gelegen. Deze gang is ongeveer 3,75m lang en ongeveer 1m breed. In de linkerwand van deze gang is een doorgang aangebracht naar het *cubiculum* M dat toegang geeft tot het *cubiculum* N. Het *cubiculum* M meet ongeveer 2,81m bij 2,50m. Het *cubiculum* N meet 2,81m bij 3m.² Beide kamers zijn overspannen met kruisgewelven.³

In het primitieve hypogeum werd in de gang één *arcosolium* aangebracht en in het *cubiculum* N in de zijwanden en achterwand ook telkens één *arcosolium*. In een latere periode werden in het laatste *cubiculum* nog twee *loculi* aangebracht.⁴ Het valt te verwachten naar analogie met andere hypogea dat in het *cubiculum* M en eventueel ook in de gang en het *cubiculum* N *loculi* waren aangebracht.⁵ De afsluitstenen van de *loculi* uit het onderste niveau van de catacombe, dat dus werd aangelegd vanaf de trap A van het hypogeum, waren meestal bestreken met een pleisterlaag van 0,02m tot 0,03m dik. Op deze pleisterlaag werd met rode verf een inscriptie aangebracht.⁶ Het exacte aantal graven dat tot de (waarschijnlijk op één na) vroegste fase behoorde, is noch op basis van de literatuur, noch op basis van beeldmateriaal exact te achterhalen. Josi vermeldt onder meer dat in de hoofdgang een *pila* van 10 *loculi* aanwezig was.⁷ Op een hoogte van 6m maakt dit dat gemiddeld per 0,60m één *loculus* was aangebracht. Een andere vermelding door Josi is dat er in de achterwand van de hoofdgang, dit is bij de kruising van de zijgangen 25 en 26, een *pila* van zeven *loculi* is aangebracht. Alle zeven de *loculi* zijn met een pleisterlaag bestreken en voorzien van een inscriptie in rode verf.⁸ In de gang 17, die slechts over 10,20m werd opgegraven, komen acht *pilae* voor. Het merendeel van de graven werd bestreken met een pleisterlaag. De eerste *pila* bevat louter kinder-*loculi*.⁹ In gang 20 zijn 20 *pilae* van gemiddeld 9 regelmatig uitgevoerde *loculi* aangebracht. Alleen de eerste *pila* bestaat uit kinder-*loculi*. De *loculi* zijn opnieuw voorzien van een bepleistering. Daar deze gang 6m hoog is, bekomt men gemiddeld per 0,66m één *loculus*.¹⁰ Ook in de zijgang 22 zijn op regelmatige wijze grote *loculi* aangelegd.¹¹ In de zijgang 25 kon Josi slechts de eerste *pila* in de rechterwand van acht *loculi* voor volwassenen bestuderen. Wederom waren de *loculi* met pleisterwerk bestreken.¹²

In gang 26 kon Josi slechts enkele *pilae* van acht volwassenen-*loculi* bestuderen.¹³ In de gang 17 meent Josi het bewijs te hebben gevonden dat de *loculi* in één fase zijn aangebracht waarbij de omtrek van de *loculi* met kalk (?) op de wanden werd getekend.¹⁴ In de gangen 11 en 24 bestaat de eerste *pila* in de rechterwand telkens uit kinder-*loculi*. De tweede, derde en vierde *pila* in de rechterwand van gang 24 bestaan respectievelijk uit zeven, acht en zes *loculi* voor volwassenen.¹⁵ In gang 37 is onder meer één *pila* van zes *loculi* voor kinderen aangelegd.¹⁶ Tot hier de informatie die via de literatuur kon worden afgeleid betreffende het aantal graven. De oorzaak van de onvolledigheid van dit overzicht ligt in het feit dat de catacombe nog niet volledig was opgegraven ten tijde van de publicaties.¹⁷

eveneens opmerkelijk resultaat van deze studie is dat de bovenste en de onderste verdieping van de catacombe eigenlijk gelijktijdig werden aangelegd.

¹ Josi 1926, 51.

² Afgeleid op basis van de figuur Brandenburg 1984, 42.

³ Josi 1926, 51.

⁴ Josi 1926, 51.

⁵ Afgeleid op basis van de figuur Brandenburg 1984, 42.

⁶ Josi 1924, 55–56; Marucchi 1934, 689. Hoewel we in deze studie reeds meermaals een dergelijke manier van afsluiten van *loculi* gezien hebben, beschreef Josi deze techniek als redelijk zeldzaam. Voor parallellen verwees Josi naar de joodse Monteverde-catacombe, de Ciriaca-catacombe, de Agnese-catacombe, de Priscilla-catacombe en de S. Alessandro-catacombe (*sic.* Waarschijnlijk doelde Josi op de tegenwoordig als Anonieme catacombe van de via Anapo omschreven constructie. Zie bij deze catacombe voor de naamsverwarring).

⁷ Josi 1924, 61.

⁸ Josi 1924, 64.

⁹ Josi 1924, 66.

¹⁰ Josi 1924, 70 en 73.

¹¹ Josi 1924, 77.

¹² Josi 1924, 84.

¹³ Josi 1924, 84–86.

¹⁴ Josi 1926, 59–60.

¹⁵ Josi 1926, 74 en 78.

¹⁶ Josi 1926, 97.

¹⁷ Josi 1926, 105.

In afwachting van de publicatie van een recente studie die het ontstaan van de catacombe verbindt aan een privaat hypogeum, wil ik alvast toch het aantal graven in de, misschien op één na, oudste regio van de Pamphilus-catacombe bepalen. De totale lengte van alle gangen van het visgraatsysteem (dit is van gang C1 tot en met gang C25) is bij benadering 370m.¹ De totale lengte van de wanden is dus het dubbele, namelijk 740m. Wanneer we nu het gemiddelde aantal *loculi* per *pila* willen bepalen, komen we op basis van de bovenstaande zeer fragmentarische gegevens op gemiddeld 7,9 *loculi* per *pila*. (1 *pila* van 10 *loculi*; 20 *pilae* van 9 *loculi*; 2 *pilae* van 8 *loculi*; 16 *pilae* van “7,5” *loculi*; 2 *pilae* van 7 *loculi* en 1 *pila* van 6 *loculi*). De gemiddelde lengte die per *pila* in beslag wordt genomen kan op basis van de bovenstaande gegevens op gemiddeld 2,37m per *pila* berekend worden. (4 *pilae* over 10,20m = 2,55m per *pila*; 10 *pilae* over 21,87m = 2,187m per *pila*) Dus, 740m beschikbare wand kan 312 *pilae* van ieder 2,37m bevatten. Die 312 *pilae* bezitten waarschijnlijk gemiddeld 7,9 *loculi*. Dit maakt voor deze regio een theoretisch berekend totaal van 2465 *loculi*. Daarbij moeten dan nog het onbekende aantal *arcosolia* uit de *cubicula* gerekend worden. Uit de voorlopige gegevens van de studie van A. Granelli blijkt dat deze zone inderdaad rond de 2500 graven bezit.

In het primitieve hypogeum zijn geen fresco's aanwezig. De enige decoratie wordt gevormd door twaalf glazen schijven die rond het *arcosolium* in de achterwand van het tweede *cubiculum* in de kalk zijn gedrukt.² In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoraties zoals fresco's of stucwerk in de gangen van de eigenlijke catacombe. In de *cubicula* komen wel fresco's voor. Waarschijnlijk behoren deze *cubicula*, of toch alvast de twee achter elkaar liggende *cubicula* ten zuiden van het visgraatsysteem reeds tot de tweede helft van de vierde eeuw.³ Het *cubiculum* F dat volgens Styger aangelegd werd in de derde fase, is als volgt gedecoreerd: op de wanden van toegangsgang is een hekwerk geschilderd, de boog boven deze gang is voorzien van een decoratieve vlakindeling. Op de linkerwand van het *cubiculum* zijn fresco's aangebracht van een schaal met rozenblaadjes, slingers van rozenblaadjes en opnieuw hekwerk. Het *arcosolium* in de linkerwand is opgesmukt met spiraalmotieven met acanthusbladeren, bloemenslingers, een decoratief hoofd, duiven met slingertjes in de bek, slingers van bladeren en rozenblaadjes. De achterwand is gedecoreerd met slingers van rozenblaadjes en gestileerde bloemen. Het *arcosolium* is voorzien van fresco's van al dan niet gestileerde bloemen, slingers van bladeren en een vliegende duif met een olijftak. Op de rechterwand zien we eveneens een schaal met rozenblaadjes, gestileerde bloemen, slingers van rozenblaadjes en hekwerk. Op het *arcosolium* in die wand komen slingers van bladeren, pauwen en Noah in de ark voor. De ingangswand is opgesmukt met fresco's van gestileerde bloemen, slingers van rozenblaadjes en marmernaboetsing. Op het gewelf tenslotte zijn een schaaodrager, duiven die naar bloemen pikken, bloemenslingers en gestileerde bloemen aangebracht.⁴

Styger vermeldt een inscriptie afkomstig uit de gang 5 die de naam van de bijgezette persoon bevatte: RVFINVS. Ook in de gang 17 zijn Griekse en Latijnse inscripties aangetroffen die de naam van de bijgezette persoon vermelden: MVSCIS, EYTYXIA en ΓΟΡΓΟΝΙΑ. Bij deze inscripties komen afbeeldingen voor van een anker, een vis, een monogram en de Alpha en Omega. In de hoofdgang 2 zijn het merendeel van de oudste inscripties niet bewaard.⁵ Volgens Styger werden de afsluitstenen van de *loculi* die behoren tot de derde fase bestreken met een pleisterlaagje waarop de inscriptie in rode verf werd aangebracht.⁶

Over de religieuze toewijzing van de eigenaars van het door A. Granelli gereconstrueerde hypogeum kan nog niets gezegd worden. Het lijkt er evenwel op dat het hier een christelijk hypogeum betreft. Hoewel in de hier geciteerde studies niet specifiek ingegaan wordt op de redenen waarom de eigenlijke catacombe een christelijke gemeenschappelijke begraafplaats is, wijzen de inscripties en de omvang van de grafconstructie alvast in die richting.

Ook voor een laatste stand inzake de datering van het vermeende hypogeum van de catacombe, blijft het wachten op de publicatie van de recente studie. Josi dateerde het ontstaan van het tweede niveau in de derde eeuw n.Chr. Josi wijst er evenwel op dat deze datum via verder onderzoek nog zal moeten worden bijgeschaafd. De datering in de derde eeuw n.Chr. wordt volgens hem ondersteund door de afwezigheid van munstukken uit de periode na Diocletianus, de afwezigheid van monogrammen uit de Constantijnse periode, de afwezigheid van olielampen (een element dat volgens Josi typisch is voor latere begraafplaatsen), de regelmatige aanleg van de begraafplaats, de grote en regelmatige *loculi*, het voorkomen van de, volgens Josi, oudste christelijke symbolen, namelijk het anker en vissen, het feit dat bijna alle namen op inscripties in de nominatief staan, de afwezigheid van epitafen en de eenvoudige formuleringen van de inscripties.⁷

¹ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 29.

² Josi 1926, 51.

³ Pergola 1999, 112.

⁴ Styger 1933, 237; Provoost 2000a, 43 (Pan 3).

⁵ Styger 1933, 234.

⁶ Styger 1933, 236.

⁷ Josi 1924, 54–55; Josi 1926, 105–106.

Styger meent dat de opbouw van het onderste niveau van de catacombe, namelijk in een twijgstructuur, erop wijst dat deze regio na Constantijn ontstaan is en niet in de derde, laat staan tweede, eeuw n.Chr.¹ Maar, zo nuanceert hij zijn eigen mening, misschien bestaan er toch begraafplaatsen (die hij nog niet kende) die ontstaan zijn in de tweede helft van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw n.Chr. en die ook een twijgstructuur bezitten. En bovendien lijken de eenvoudige, zonder fresco's opgesmukte *arcosolia* uit de *cubicula* M, N en C, waarvan hun vroege ontstaan door hun ligging is aangetoond, volgens Styger niet vóór 300 n.Chr. te zijn ontstaan. Ook de inscripties met hun symbolen uit de eerste en tweede fase zijn volgens Styger niet doorslaggevend genoeg om een vroege datering te ondersteunen.² Ook de met rode verf geschilderde inscripties op de met een mortellaagje bestreken *loculi* uit de derde fase wijzen volgens Styger niet op een oude datering: niettegenstaande het feit dat deze "techniek" reeds geattesteerd werd bij pagane necropolen uit het midden van de derde eeuw, kwam ook in de vijfde eeuw deze "techniek" nog voor in christelijke begraafplaatsen in Bolsena, Paliano en Rignano.³ Bovendien, zo meent Styger tenminste, wijzen ook de fresco's in het *cubiculum* F op een datering na 350 n.Chr.⁴ In een recente studie dateert Provoost het ensemble echter rond 340 n.Chr.⁵ Het dubbele *cubiculum* DE wordt door Styger ten vroegste op het einde van de vierde, maar waarschijnlijker nog zelfs in het begin van de vijfde, eeuw gedateerd.⁶

Brandenburg dateert, zonder verdere verantwoording, het ontstaan van het hypogeum in de derde eeuw n.Chr.⁷ Testini dateert, zonder verdere verantwoording, het ontstaan van het tweede niveau in de derde eeuw.⁸ Op basis van de epigrafie, de verspreiding van de graven en de structuur van de gangen dateert Pergola het ontstaan van deze regio in de tweede helft van de derde eeuw.⁹ Ook Fasola, Mazzoleni en nogmaals Testini dateren het ontstaan van de catacombe in de derde eeuw n.Chr.¹⁰ In een recente studie van Fiocchi Nicolai wordt het ontstaan van het onderste niveau van de catacombe gedateerd in de derde eeuw. Volgens Fiocchi Nicolai kan de visgraatstructuur van catacomben zoals die ook in de Pamphilus-catacombe voorkomt, gedateerd worden tussen de tweede helft van de derde eeuw en het begin van de vierde eeuw.¹¹ Indien het klopt dat deze zone in de tweede helft van de derde eeuw ontstaan is vanuit het zogenaamde primitieve hypogeum, dan is het mogelijk voor het hypogeum een werkdatering van 250 n.Chr. naar voren te schuiven.

Het in een *arenarium* uitgevoerde tussenliggende niveau (door Josi op basis van een vergelijking met de Comodilla-catacombe nog in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. gedateerd) en het eerste niveau (door Josi op basis van het voorkomen van olielampen en de inscripties gedeeltelijk in de tweede helft van de vierde eeuw n.Chr. gedateerd) worden door Pergola respectievelijk in het begin van de vierde eeuw n.Chr. en in de loop van de vierde eeuw n.Chr. gedateerd.¹²

2.3 St.-Hermes-catacombe / Bassilla-catacombe

Deze catacombe, die ontstaan is uit twee kernen, is gelegen langs de *via Salaria vetus*. In de zestiende eeuw werden bij bouwwerken delen van de catacombe en van de aan S. Ermete gewijde basilica ontdekt. In het begin van de zeventiende eeuw volgde de eerste systematische studie van de catacombe. De catacombe bevond zich toen reeds in een zeer bouwvalige toestand.¹³ Vóór het ontstaan van de catacombe bevond er zich *sub divo* een begraafplaats die, zoals epigrafische vondsten aantonen, in gebruik was vanaf het midden van de tweede eeuw tot in de eerste helft van de vierde eeuw. Op basis van de epigrafische vondsten werden volgens De Santis en Biamonte in deze begraafplaats ook christenen bijgezet vanaf de eerste helft van de derde eeuw.¹⁴ De

¹ Styger 1933, 229 en 234.

² Styger 1933, 234–235.

³ Styger 1933, 236.

⁴ Styger 1933, 237.

⁵ Provoost 2000a, 43 (Pan 3).

⁶ Styger 1933, 237.

⁷ Brandenburg 1984, 41.

⁸ Testini 1966, 167.

⁹ Pergola 1999, 112.

¹⁰ Fasola 1978a, 124–125; Mazzoleni 1992, 547.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1998, 30; Fiocchi Nicolai 2000b, 350 en Fig. 3.

¹² Josi 1926, 152–153 en 209–211; Pergola 1999, 112.

¹³ Carletti 1969, 53; Carletti 1976, 13–14.

¹⁴ Carletti 1982, 137–138; De Santis 1997, 156; Pergola 1999, 115.

catacombe zelf strekt zich uit over drie verdiepingen.¹ In het recente onderzoek van catacomben, neemt deze catacombe geen vooraanstaande plaats in.²

De oudste kern van de catacombe is door latere aanpassingswerken rondom vereerde graven en wegen instortingen niet langer in haar oorspronkelijke toestand bewaard.³ De eerste kern is toegankelijk via de toegangstrap G. In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang. Langs deze hoofdgangen zijn verschillende aftakkingen aangebracht.⁴ Een tweede kern is nabij de eerste kern gelegen. Deze tweede kern was volgens Pergola naar alle waarschijnlijkheid aanvankelijk onafhankelijk van de eerste kern. Deze tweede kern is op een dieper niveau uitgewerkt en is toegankelijk via de toegangstrap K.⁵ Volgens Styger bezitten bepaalde gangen de volgens hem standaardhoogte van 2m.⁶ Een verdere beschrijving van de eerste kern en de tweede kern kan echter niet gegeven worden omdat nergens in de literatuur de grenzen van die regio's of de verschillende fasen die er plaats vonden, wordt aangegeven.

De ondergrondse basilica van St.-Hermes (waar laatstgenoemde zijn graf zich bevindt) schijnt volgens Reekmans in de vierde eeuw te zijn opgericht.⁷ De Santis en Biamonte wijzen erop dat de basilica in een voorafbestaande constructie (waarschijnlijk een *nymphaeum*) werd ingericht. De half ondergrondse basilica reikt tot het derde niveau van de catacombe. Naar alle waarschijnlijkheid werd Ermete in het derde niveau in een kuilgraf bijgezet. De toegangstrap schijnt echter veel ouder te zijn dan de basilica. De Santis en Biamonte vermoeden op basis van de muurtechniek dat deze trap reeds op het einde van de tweede eeuw werd opgetrokken.⁸

De martelaren Protus en Hiacynthus werden in de hoger gelegen kern rond de trap G bijgezet.⁹ Hiacynthus' relieken, die nog *in situ* aanwezig waren tijdens de opgravingen, waren in een kleine nis geplaatst waarvoor een afsluitsteen van een *loculus* was aangebracht.¹⁰ Protus was bijgezet in een *loculus*.¹¹ In de gangen werden *loculi* aangebracht.¹² De Santis en Biamonte maken ook melding van *arcosolia* maar vertellen er niet bij of deze tot de primitieve kern behoren of niet.¹³ Naar het totale aantal graven van de eerste fase blijft het wegens de gebrekkige studies en de ingrijpende veranderingen die in de oudste regio plaats vonden, gissen.

In de Hermes-catacombe werden naar alle waarschijnlijkheid geen decoraties aangebracht vóór 250. Provoost dateert een heden niet langer bewaard ensemble bestaande uit een omranding met groene strependecoratie, Mozes en een tweede personage met het rotswonder (?) en een slang (?) tussen 250 en 325 n.Chr.¹⁴ Alle overige fresco's worden door hem na 300 n.Chr. gedateerd.¹⁵

In de twee kernen werden inscripties op afsluitstenen van *loculi* aangetroffen die dateren uit het midden van de derde eeuw tot het einde van de derde eeuw. Typisch voor deze groep van inscripties is het voorkomen van de *duo nomina*, de eenvoudige inhoud van de inscripties (namelijk vaak alleen de naam en de leeftijd van de overleden persoon), het voorkomen van symbolen zoals het anker en een vis en de afwezigheid van afkortingen in het aangeven van de levensduur van de personen.¹⁶ Carletti wijst erop dat het gebruik van de *tria nomina* in de

¹ Pergola 1999, 117.

² In oudere publicaties komt deze catacombe soms iets uitgebreider aan bod. Nadeel bij Styger 1933 is dat ten tijde van zijn publicatie de catacombe nog niet geheel geëxploreerd was en Styger dus slechts een gedeeltelijke beschrijving kon weergeven. Zie hiervoor bijvoorbeeld Styger 1933, 249–250 waar hij aangeeft waar hij meent dat de oudste regio's zich moeten bevinden. In Marucchi 1934 beperkt Marucchi zich louter tot een beschrijving van de regio's die in verband kunnen gebracht worden met de daar bijgezette martelaren. In Testini 1966 beperkt Testini zich tot een zeer summiere beschrijving van de catacombe.

³ Fasola 1978a, 125.

⁴ Pergola 1999, 115.

⁵ Pergola 1999, 117.

⁶ Styger 1933, 249.

⁷ Reekmans 1968, 176.

⁸ De Santis 1997, 158–159.

⁹ De Santis 1997, 161; Pergola 1999, 115.

¹⁰ Styger 1933, 248–249; In De Santis 1997, 161 en Pergola 1999, 115 spreken De Santis, Biamonte en Pergola van een *loculus* en niet van een nis zoals Styger het graftype omschrijft.

¹¹ De Santis 1997, 161; Pergola 1999, 115.

¹² De Santis 1997, 158.

¹³ De Santis 1997, 161.

¹⁴ Provoost 2000a, 35 (aangeduid als n° 212).

¹⁵ Provoost 2000a, 61.

¹⁶ Carletti 1976, 41, 61 en 67; Inscripties (Carletti 1976, 22, 35, 41, 61, 67, 73): *Aeliae Primitivae; Basi] leus Comosus He<l>iaie Chel[- - A]ntonius Epigonus sorori fe[erunt; Egnatio Ianuario fratri dulcissimo qui vixit annis XXXIII Clodius Domitianus frater fecit; Paule Dulciti Deus te refrige* (afbeelding van een anker) *ret cui*

derde en vierde eeuw verdrongen wordt door de enkele *cognomina*. Slechts één inscriptie vermeldt de *tria nomina*, vijftien inscripties vermelden de *duo nomina* en maar liefst 96 inscripties vermelden alleen het *cognomen*.¹ In de catacombe werd in de zeventiende eeuw een inscriptie aangetroffen die dateert uit 234 n.Chr. Styger wijst er echter op dat niet bekend is of deze inscriptie wel *in situ* werd aangetroffen.²

Hoewel in de literatuur nooit specifiek aangegeven wordt dat deze catacombe van het begin af aan christelijk was, wijzen de bijzettingen van de martelaren en de inscripties duidelijk in een dergelijke richting. Vermoedelijk waren de beide kernen bovendien ook gemeenschappelijke begraafplaatsen. Op basis van de namen die overgeleverd zijn via de inscripties behoorden volgens Styger vele van de bijgezette personen tot de klasse van het dienstpersoneel. Styger meent dat de namen typische slavennamen zijn. Styger meent ook enkele keizerlijke *liberti* te kunnen traceren op basis van hun keizerlijke *nomen gentile*.³ Styger geeft echter niet aan waar deze inscripties werden aangetroffen.

Styger dateerde de vroegste kern, waar zich de graven van Protus en Hiacinthus bevinden, in de derde eeuw. De verdere ontwikkeling van de catacombe gebeurde volgens hem vanaf Constantijn. Voor deze laatste datering verwijst Styger onder meer naar twee consulaire gedateerde inscripties uit 337 en 340 n.Chr.⁴ De Santis en Biamonte dateren het ontstaan van de catacombe in de eerste helft van de derde eeuw. Daarvoor verwijzen zij naar een tegenwoordig echter niet meer bewaarde inscriptie die gedateerd kan worden in 234 n.Chr.⁵ Ook Pergola en Fiocchi Nicolai dateren het ontstaan van de eerste kern in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Argumenten hiervoor worden echter niet gegeven.⁶ Toch is een dergelijke datering volgens mij aanvaardbaar daar de aangetroffen inscripties zoals we hierboven reeds zagen kunnen gedateerd worden vanaf ongeveer 250 n.Chr. De oudste regio is door aanpassingswerken en instortingen niet meer bewaard. Maar men mag er dan inderdaad vanuit gaan dat op basis van topografische gegevens deze regio ontstaan is vóór 250 n.Chr.

2.4 Felicita-catacombe of Massimo-catacombe

Deze catacombe is langs de via Salaria gelegen. De constructie bevindt zich in een zeer slechte bewaringstoestand. Bepaalde delen van de catacombe zijn afgesloten door moderne funderingen.⁷ Styger stelt dat er geen aanduidingen meer zijn die inzicht geven in het volledige plattegrond van de catacombe, haar ouderdom, haar ontstaan en haar ontwikkeling.⁸ De Santis en Biamonte menen dat het bovenste niveau, van de uit drie niveaus bestaande catacombe, het oudste niveau is.⁹ De weinige aandacht die deze catacombe in het moderne onderzoek krijgt, is misschien te verklaren door de zojuist weergegeven slechte bewaringstoestand. De catacombe werd reeds verkend in de achttiende eeuw, maar onderging nog steeds geen grondige topografische studie.¹⁰

Niettemin probeerde Styger, uitgaande van voorzichtige *Analogieschlüsse*, een reconstructie op te stellen. Hij veronderstelde dat waar nu de ondergrondse basilica gelegen is, er aanvankelijk een gangennetwerk werd aangelegd. De aan de westzijde van de basilica verlopende trap, die trouwens ook toegang verschaft tot de basilica, mondde volgens hem uit in een gang die meerdere zijgangen bezat. De hoogte van de hoofdgang bedraagt 2,75m. Volgens Styger wijst dit erop dat de gang, alvorens met de basilica te zijn verbonden, reeds éénmaal uitgediept werd. In een latere fase werd in de hoofdgang vlak na de basilica een trap aangelegd die naar een dieper gelegen niveau voerde. *Cubicula* kwamen niet voor in de catacombe. Styger maakt alleen melding van *loculi* in de grafcrypte.¹¹ Pergola geeft, zij het minimaal, eenzelfde evolutie weer.¹²

vixit an (afbeelding van een vis) *nis undeci menses sex dies tredici*; *Rosciae filiae* (afbeelding van hederabladeren); *Vagellae Zoticaeni*.

¹ Carletti 1976, 117.

² Styger 1933, 249.

³ Styger 1933, 250.

⁴ Styger 1933, 249.

⁵ De Santis 1997, 156.

⁶ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 1; Pergola 1999, 115.

⁷ Styger 1933, 225; Testini 1966, 164.

⁸ Styger 1933, 225.

⁹ De Santis 1997, 168.

¹⁰ Pergola 1999, 123.

¹¹ Styger 1933, 225–227.

¹² Pergola 1999, 121.

Styger vermeldt geen decoraties en inscripties uit de eerste fase. Hij vermeldt alleen een fresco van een herder uit de vierde eeuw (en dus van een latere fase) en een consulaire gedateerde inscriptie uit 346 n.Chr.¹ Testini vermeldt verder nog dat er ook inscripties werden aangetroffen die stammen uit de periode tussen de vierde en de zesde eeuw n.Chr.²

In de hier geciteerde werken wordt nooit specifiek gezegd dat de oorspronkelijke kern van de catacombe aan een gemeenschap van christenen toebehoorde. De aanwezigheid van het martelarengraf, de latere inscripties en de vermoedelijke omvang van de catacombe wijzen volgens mij evenwel in een dergelijke richting.

Volgens Styger bewijst alleen de aanwezigheid van het martelarengraf erop dat deze catacombe ontstaan is vóór Constantijn. Wel houdt hij er rekening mee dat er nog andere, oudere kernen aan de basis kunnen hebben gelegen van deze catacombe.³ Fasola en Testini volgen Styger in zijn datering van de vroegste kern.⁴ Fiochi Nicolai dateert het ontstaan van de catacombe in de tweede helft van de derde eeuw. Argumenten hiervoor worden niet gegeven.⁵

2.5 Trasone-catacombe of ad Santa Saturninum-catacombe of catacombe van de via Yser

De catacombe die zich ooit over vijf niveaus uitstreckte, is gelegen op de hoek van de via Salaria en de via Taro. De catacombe bevindt zich echter in een bouwvallige toestand en dit niet op zijn minst door de bezoeken van *corpisantari*.⁶ De catacombe was reeds bekend op het einde van de zestiende, begin van de zeventiende eeuw n.Chr.⁷ Styger vermoedde dat twee met elkaar verbonden mausolea die door Bosio bezocht werden, een onderdeel vormen van deze catacombe.⁸ In de recente literatuur wordt weinig aandacht aan deze catacombe geschonken.

De catacombe ontwikkelde zich boven, onder en in verschillende onderdelen van een *arenarium*. De verschillende delen van het *arenarium* werden met elkaar verbonden door lange gangen met verschillende zijgangen. Styger meent in het verloop van de gangen een twijgsysteem te herkennen. Vanuit het twijgsysteem vertakken zich nog verschillende gangen en trappen die de catacombe uitbreiden op zowel een hoger als lager gelegen niveau.⁹ Van de oorspronkelijke kern is volgens Pergola niets bewaard gebleven.¹⁰

In de noordelijke zone van de catacombe bevindt zich onder meer ook nog een 96m lange gang die voorzien is van meerdere rechtlijnig verlopende zijgangen. Deze zone is volgens Styger een uitbreidingszone.¹¹

In de catacombe komen *loculi* en *arcosolia* voor volgens Marucchi. Hij zegt er echter niet bij in welke regio hij precies deze twee graftypes aantroft.¹² Ik veronderstel naar analogie met andere gelijktijdige catacomben dat in de tegenwoordig niet langer bewaarde primitieve kern van de catacombe zeker *loculi* en eventueel ook *arcosolia* voorkwamen.

Daar de oorspronkelijke kern van de catacombe niet bewaard is gebleven, wordt er in de literatuur geen melding gemaakt van decoratie die kan verbonden worden met de eerste fase van de catacombe. In latere, vierde eeuwse zones komen wel fresco's voor met een Bijbelse thematiek.¹³

In het begin van de achttiende eeuw werd in een regio in een *arenarium* een inscriptie ontdekt die stamt uit de periode van het consulaat van Claudius en Paternus, dit is in 269 n.Chr. De inscriptie was opgesteld in het

¹ Styger 1933, 226–227.

² Testini 1966, 164; Zie bijvoorbeeld de door Marucchi aangeheerde inscripties: Marucchi 1934, 433–438.

³ Styger 1933, 227.

⁴ Fasola 1978a, 121–122.

⁵ Fiochi Nicolai 2000b, Fig. 3.

⁶ Marucchi 1934, 443; Pergola 1999, 123; Styger 1933, 258; Testini 1966, 164–165.

⁷ Pergola 1999, 124.

⁸ Styger 1933, 260; Vergelijk met Pergola 1999, 125 waarin de auteur deze twee mausolea met de Ilaria-catacombe verbindt; zie ook bij de Ilaria-catacombe.

⁹ Styger 1933, 258.

¹⁰ Pergola 1999, 123.

¹¹ Styger 1933, 259.

¹² Marucchi 1934, 441–442.

¹³ Marucchi 1934, 446–447; Provoost maakt in Provoost 2000a, 61 melding van 8 ensembles van fresco's die alle (op één na) gedateerd zijn rond het midden van de vierde eeuw. Eén ensemble dateert hij in het begin van de vierde eeuw.

Latijn maar geschreven in Griekse letters. De plaats waar deze inscriptie werd aangetroffen is echter niet langer bekend.¹

Hoewel in de literatuur nooit specifiek vermeld wordt dat de primitieve kern van deze catacombe aan christenen toebehoorde, wijzen de door literaire bronnen vermelde martelarengraven, de latere inscripties en fresco's en de uitgestrektheid van de catacombe volgens mij in die richting.

Volgens Styger wijst de twijgstructuur die hij waarnam in de catacombe op een relatief jonge datering van deze zone van de catacombe.² Toch meent hij dat er ook delen van de catacomben moeten bestaan die ten laatste rond 250 n.Chr. zijn ontstaan. Daarvoor verwijst Styger naar de martelaren en naar een consulaire gedateerde inscriptie uit 269 n.Chr.³ Ook Pergola gaat er vanuit dat de aanwezigheid van martelaren, zoals de primaire bronnen het tenminste doen voorkomen, erop wijst dat de catacombe reeds werd aangelegd vanaf de tweede helft van de derde eeuw n.Chr.⁴ Weliswaar zonder argumentatie plaatst ook Fiocchi Nicolai het ontstaan van de Trasono-catacombe in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr.⁵ Styger maakt ook melding van regio's die in de vierde eeuw zijn ontstaan. Daarvoor baseert hij zich op het voorkomen van monogrammen, spaarzaam aangebrachte ruwe bepleistering en de stijl van de fresco's.⁶

2.6 De Ilaria-catacombe of de catacombe delle Sette Vergini

De Ilaria-catacombe is gelegen langs de via Salaria nuova en meerbepaald tussen de via Taro en de via di Villa Ada.⁷ Deze tussen de catacombe dei Giordani en de Trasono-catacombe gelegen constructie werd pas recent ontdekt. Bovengronds werden op het einde van de zestiende, begin van de zeventiende eeuw nog twee halfondergrondse constructies waargenomen. De ene constructie was rechthoekig en de andere cirkelvormig. Beide constructies stonden met elkaar in verbinding. Pergola vermoedt dat deze twee hypogea misschien in verbinding stonden met het gangenstelsel van de Ilaria-catacombe.⁸

De gangen van de catacombe werden volgens Pergola uitgewerkt in een verlaten *arenarium*. Reeds bij de ontdekking was de catacombe in een zeer slechte bewaringstoestand.⁹

In de literatuur ontbreken alle verdere gegevens betreffende opbouw, decoratie en inscripties. Het enige wat Pergola nog vermeldt is dat in de catacombe Ilaria en haar twee zonen werden bijgezet.¹⁰ Fiocchi Nicolai stelt dat deze catacombe aan christenen toebehoorde.¹¹ Volgens Pergola werd de catacombe aangelegd vanaf de tweede helft van de derde eeuw. Argumenten hiervoor draagt hij niet aan.¹² Fiocchi Nicolai echter meent dat de catacombe ontstaan is op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr. Maar ook hier worden geen argumenten aangegeven die een dergelijke datering rechtvaardigen.¹³

2.7 Hypogeum van het Coemeterium Jordanorum / Catacomba dei Giordani - S. Alesandro

Het hypogeum van het Coemeterium Jordanorum (ook catacomba dei Giordani naar de vermoedelijke eigenaars van het bovenrondse grondgebied of catacomba di S. Alesandro naar de daar bijgezette martelaar genoemd) is gelegen onder de Villa Savoia bij het kruispunt van de via Taro met de via Salaria.¹⁴ De catacombe werd ontdekt in 1720, maar verkeerd *di Trasono* genoemd.¹⁵ De ontdekking van het graf van Alexander zorgde

¹ Styger 1933, 259–260; Inscriptie, in Latijnse letters (Marucchi 1934, 452): *Consule Claudio et Paterno nonis novenbris die veneris Luna XXIII Leuces filiae Severae carissimae posuit et spirito santo tuo. Mortuo annorum VI et mesoron XIU, deuron (=dierum) X.*

² Styger 1933, 258.

³ Styger 1933, 259.

⁴ Pergola 1999, 123.

⁵ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 3.

⁶ Styger 1933, 258–259.

⁷ Ferrua 1967, 147–148.

⁸ Styger 1933, 124–125.

⁹ Pergola 1999, 124.

¹⁰ Pergola 1999, 124.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

¹² Pergola 1999, 124.

¹³ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

¹⁴ De Santis 1997, 172; Fasola 1972, 273; Pergola 2000, 125.

¹⁵ Pergola 1999, 128.

ervoor dat de begraafplaats de definitieve benaming van Coemeterium Jordanorum, volgens de bronnen de begraafplaats van de martelaar Alexander, kreeg.¹

Ten noorden, zuiden en oosten van de catacombe bevinden zich talrijke gangen van een *arenarium*. In vele van deze gangen werden door christenen graven aangelegd geruime tijd vóór deze gangen met de groeiende catacombe werden verbonden. Zo werd in de gang F14 nabij het punt waar de gang B10 van de catacombe in het *arenarium* komt, een bronzen medailon van Numerianus (283–284 n.Chr.) aangetroffen bij een *loculus*. Het *arenarium* werd volgens Fasola dan ook reeds op het einde van de derde eeuw door christenen als necropool aangewend.² Het oudste deel van de catacombe bevindt zich op het tweede niveau. Dit niveau ligt ongeveer 14,50m onder het loopoppervlak. Dit oudste deel van de catacombe is rechtstreeks uit het hypogeum ontstaan.³

De oorspronkelijke kern van de catacombe wordt gevormd door een hypogeum dat zich op het tweede niveau van de latere catacombe bevindt. Het hypogeum was toegankelijk via de toegangstrap Y die 20 treden telde en 1,68m breed was.⁴ Bij de aanleg van de toegangstrap werd een gang van een *arenarium* aangesneden. De gang van het *arenarium* werd met bakstenen en tufblokken dichtgemaakt.⁵ De oorspronkelijke toestand van het hypogeum kan als volgt gereconstrueerd worden: in het verlengde van de toegangstrap Y ligt de (hoofd)gang B1. Deze eveneens 1,88m brede gang is ongeveer 5m lang. Op het einde van de gang is links in de achterwand een L-vormige gang aangebracht die naar een *cubiculum* voert. Deze verbindingsgang is ongeveer 3m lang en 0,96m breed. Rechts aan de voet van de toegangstrap Y is een aftakking B2 aangebracht. Deze korte zijgang staat haaks op de gang B3 die parallel loopt met de (hoofd-)gang B1. B2 en B3 samen zijn ongeveer 15,60m lang en zijn beide 0,96m breed. Na ongeveer 4m takt zich in de zijgang B3 de gang B4 af. Deze gang is slechts 3,13m lang en eveneens 0,96m breed. De toegang tot deze gang werd reeds in de Oudheid (Fasola verstrekt geen scherpere datering) afgesloten door het muurwerk dat tegen de wanden van de gang B3 werd aangebracht. Het vloerniveau van de gang B4 ligt ongeveer 1m hoger dan in de rest van het hypogeum. De korte gang is echter niet toegankelijk door een instorting.⁶ Langs de gang B1 zijn in de linkerkant twee *cubicula*, Ba en Bc, aangebracht. Het *cubiculum* Ba meet 2,64m bij 2,64m. Het *cubiculum* Bc meet 2,16m bij 2,40m. Langs de gang B3 zijn eveneens twee *cubicula* aangelegd. Het *cubiculum* Bd meet 1,90m bij 2,50m. Het *cubiculum* Be tenslotte meet 2,50m bij 2,50m. De vier *cubicula* hebben eenzelfde oriëntatie: ze zijn aangebracht in de noordelijke wanden van de parallel verlopende gangen.⁷ In het *cubiculum* Bd werd een martelaar bijgezet. Het *cubiculum* was met een pleisterlaag bezet. In een tweede periode werd het *cubiculum* voorzien van marmeren *crustae*. Ook de vele aanpassingswerken door pausen wijzen op de aanwezigheid van een vereerd graf. Op basis van inscripties uit verschillende periodes die nabij het *cubiculum* werden aangetroffen, kon de martelaar als Alexander geïdentificeerd worden.⁸

In een latere, niet verder gespecificeerde, periode werd het oorspronkelijke hypogeum uitgebreid in noord-westelijke richting. Zie bijvoorbeeld de gang die start vanuit de achterwand van het *cubiculum* Bc. Via de trap X ontwikkelt zich vanhieruit dan de lager gelegen zone van de catacombe.⁹ In totaal zullen zich vanuit het primitieve hypogeum vier kernen boven en onder het hypogeum ontwikkelen. Een eerste kern bezat een trap die startte vanuit het *cubiculum* Ba, een tweede kern ontwikkelde zich in het verlengde van de gang B1, een derde kern met vijf *cubicula* werd aangelegd in het verlengde van de oorspronkelijk gang B2 en een vierde kern startte vanaf de toegangstrap Y van het hypogeum en ontwikkelde zich boven het primitieve hypogeum.¹⁰ Deze vierde kern werd ondergebracht in het *arenarium* dat bij de aanleg van het hypogeum werd aangesneden en terug dichtgemaakt werd.¹¹

Over het aantal graven dat tot dit oorspronkelijke hypogeum behoorde, wordt in de literatuur geen melding gemaakt. Verspreid over de vier *cubicula* werden 7 *arcosolia* aangebracht.¹² Het aantal *loculi*, als deze dan al tot de eerste fase behoren, wordt niet meegedeeld. Op basis van het gegeven dat er in de tweede fase tegen

¹ Fasola 1978a, 122; Vanaf de Rossi tot vóór de ontdekking in 1966 van het graf van Alexander werd de tegenwoordig als “Anonieme” catacombe van de via Anapo nog omschreven als de Giordani-catacombe. (zie verder)

² Fasola 1972, 293–294.

³ Fasola 1972, 273.

⁴ Berekening op basis van de figuur Fasola 1972, Fig. 1.

⁵ Fasola 1972, 284.

⁶ Fasola 1972, 276.

⁷ Fasola 1972, 275.

⁸ Fasola 1972, 286–287 en 289–293.

⁹ Fasola 1972, 276.

¹⁰ Fasola 1972, 280.

¹¹ Fasola 1972, 284.

¹² Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1972, Fig. 1.

de rechterwand van de gang B1 een muur wordt opgetrokken die ten minste zes *loculi* (waaronder ook dubbele *loculi* die afgesloten waren met marmeren platen) in de rechterwand van B1 verbergt, vermoed ik dat deze *loculi* tot de eerste fase behoorden.¹ In de gangen die volledig bezet waren met *formae* (uit welke fase deze stammen wordt niet meegedeeld) werd het vloerniveau op een niet nader gespecificeerd ogenblik deels opgehoogd. Hoewel er epigrafische bronnen in deze zone werden aangetroffen, is het volgens Fasola toch niet mogelijk uit te maken welke graven tot de eerste fase, dan wel tot latere fasen behoren.² Bovendien werden volgens hem ook verschillende graven hergebruikt. De argumenten die deze vaststelling bevestigen, worden evenwel niet vermeld.³

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van fresco's en andere decoraties of inscripties die tot de eerste fase van het primitieve hypogeum behoren. Ook over oorspronkelijke gewelfvormen of vloerbekleding is niets in te literatuur terug te vinden.

Op basis van de structuur van het hypogeum met zijn vier *cubicula* wordt dit hypogeum door Reekmans en Pergola als een privaat familiehypogeum beschouwd. Het hypogeum kan als christelijk geklasseerd worden omdat de martelaar Alexander tijdens de vervolgingen van Decius of Valerianus werd bijgezet in het *arcosolium* in de linkerwand van het *cubiculum* Bd.⁴

De oorspronkelijk kern, het hypogeum met de vier *cubicula*, is volgens Fasola op basis van de weinige epigrafische bronnen aangelegd rond het midden van de derde eeuw.⁵ Ook Reekmans, De Santis, Biamonte en Pergola dateren, zonder evenwel argumenten aan te geven, het ontstaan van het hypogeum rond 250 n.Chr.⁶ Deze datering wordt ondersteund door de vergelijkbare morfologie van deze constructie met andere uit de derde eeuw stammende ondergrondse begraafplaatsen.⁷ De eerste aanpassingswerken en uitbreidingen van dit primitieve hypogeum worden op basis van de epigrafie gedateerd in de tweede helft van de derde eeuw, einde van de derde eeuw.⁸ Op basis van het epigrafische materiaal wordt de tweede fase, die dus eigenlijk reeds startte in de tweede helft van de derde eeuw, in de vierde eeuw gedateerd.⁹ Deze fase die bestond uit verdere aanpassingswerken en uitbreidingen, is volgens Fasola een typisch fenomeen voor de vierde eeuw in necropolen met een martelaren-graf.¹⁰

2.8 Cryptoporticus van de Priscilla-catacombe

De *cryptoporticus* is een hypogeum dat deel is gaan uitmaken van de langs de via Salaria gelegen Priscilla-catacombe. De eigenlijke Priscilla-catacombe strekt zich uit over twee verdiepingen. Tussen deze twee verdiepingen zijn ook nog enkele kleine gangen gelegen die nauwelijks als een tussenliggend niveau kunnen beschouwd worden. Het bovenste en oudste niveau wordt gekenmerkt door een chaotische aanleg van gangen en aansluitingen op hypogea, terwijl het onderste niveau veelmeer een rationeel verloop kent. Evenals het hypogeum van de Acilii is de zogenaamde *cryptoporticus*-begraving ook ondergebracht in een cisterne. Een groot verschilpunt volgens Fasola en Tolotti is dat de cisterne van de *cryptoporticus* was aangelegd in een *arenarium*. Bij de aanleg van de cisterne in het *arenarium* werd de ruimte voorzien van muurwerk. Wanneer dan het bekken werd omgebouwd tot een begraafplaats, werden tegen de wanden muren in baksteen opgetrokken zodat men een "echte" grafkamer bekam.¹¹ Ook de belendende ruimtes zoals g'2, g'2 en g'2 worden op basis van hun voor grafkamers onconventionele vormgeving door Tolotti als delen van een waterstructuur beschouwd.¹²

¹ Fasola 1972, 277–278.

² Fasola 1972, 277.

³ Fasola 1972, 279.

⁴ Pergola 1999, 125; Reekmans 1986a, 11 en 14.

⁵ Fasola 1972, 296–297; Fasola 1978a, 122.

⁶ De Santis 1997, 173; Pergola 1999, 125; Reekmans 1986a, 14.

⁷ Fasola 1978a, 122–123.

⁸ Fasola 1972, 297; Pergola 1999, 125.

⁹ Fasola 1972, 278.

¹⁰ Fasola 1972, 286.

¹¹ Fasola 1978a, 124; Tolotti 1970, VII, 23, 25; Tolotti 1980, 28. Voor een zeer gedetailleerde beschrijving van de *cryptoporticus* zie Tolotti 1970, 213–236.

¹² Tolotti 1970, 221–222. Hoewel het in dit geval inderdaad zeker is dat deze ruimtes deel uitmaakten van een groter systeem van waterkanalen en cisternen (zie verder), heeft het wel te denken dat bepaalde structuren als watersystemen beschouwd worden omwille van hun voor grafkamers onconventionele vormgeving. Zonder verdere bewijzen kan dit naar mijn mening niet volstaan. Het lijkt er anders te veel op dat zogenaamd

Centraal in de zuidelijke wand van de grafkamer g1 mondt de toegangstrap S3 uit. Deze trap bestaat uit vier treden in een harde tufsoort die niet in de catacombe voorkomt. Haaks op de richting van de trap S3 start bovenaan de vierde trede de trap S'3 met minstens 14 treden. Deze volgens Tolotti naar alle waarschijnlijkheid later toegevoegde trap (maar wel gelijktijdig met de omschakeling tot *cryptoporticus*) is minder steil en minder breed dan de trap S3. De treden van de trap S'3 zijn opgetrokken in baksteen en tufblokjes.¹

De grafkamer is ongeveer 14m lang, 3,75m breed en 5,70m hoog.² De muren en de vijf kruisgewelven van de grafkamer g1 zijn volledig in baksteen en tufblokjes opgetrokken. Tolotti wijst er echter op dat men het (sterk gerestaureerde) gewelf van de *cryptoporticus*, op basis van de enkele stukjes origineel gewelf, in oorsprong misschien meer als een soort tongewelf dat in vijf delen werd onderverdeeld, moet reconstrueren. Op basis van eigen onderzoek *in situ* lijkt deze hypothese op zijn minst heel aannemelijk. De huidige restauratie van het gewelf is dus waarschijnlijk niet volledig correct. De zuidelijke wand van de grafkamer g1 wordt onderverdeeld door vijf bogen die ondersteund worden door 0,60 à 0,65m brede pijlers. In een latere fase werden nog aanpassingen, waaronder de toevoeging van een mausoleum met een abside, doorgevoerd ter hoogte van de twee oostelijke bogen in de zuidelijke wand en de oostelijke wand. Direct links van de toegangstrap S3 in de zuidelijke wand is een nis voor een sarcofaag onder een boog aangebracht. Onder de laatste boog van de zuidelijke wand was een doorgang aangebracht. Deze doorgang is tegenwoordig wegens een aardverschuiving niet meer toegankelijk. In de noordelijke wand zijn op onregelmatige afstanden vijf openingen aangebracht die eveneens door bogen worden overspannen. De drie centrale doorgangen in de noordelijke wand leiden naar twee kleine ruimtes. Via de meest oostelijke boog is de lange gang g20 bereikbaar. In het westen scheidt een muur in baksteen en tufblokjes de grafkamer van de cisterne g2. De wanden van deze cisterne zijn tot op een hoogte van 2,50m bestreken met een waterdichte bepleistering (*opus signinum*). Tussen de ruimte g2 en g1 werd onder de dorpel van de huidige doorgang nog een stuk loden buis aangetroffen wat aantoont dat de ruimtes in oorsprong in functie stonden van wateropslag en –distributie. Ook het lichte verval van de ruimte g1 naar g2 toe ondersteunt deze stelling. In oorsprong omvatte de cisterne g2 ook de ruimte g3, de zogenaamde Cappella Greca. Bovendien werd de muurbekleding van de Cappella Greca tegen de muurbekleding van de *cryptoporticus* geplaatst. Volgens Tolotti is het aldus duidelijk dat de ruimte g3, langs de noordelijke wand, pas later is ontstaan dan de *cryptoporticus*. In de ruimte g3 werd tegen de linker- en achterwand een bank opgetrokken zodat de ruimte lijkt op een funerair *triclinium*.³

Direct links van de toegangstrap S3 werd een nis voor een sarcofaag gebouwd. De pijlers en de boog van de nis zijn volgens Tolotti op basis van het muurwerk gelijktijdig met het muurwerk van de *cryptoporticus*. De achterwand van de nis en de achterkant van de pijlers daarentegen dateren uit een vroegere periode.⁴ Volgens Tolotti was dit, onder andere ook op basis van de decoratie (zie verder), het belangrijkste graf van deze begraafplaats. Naar alle waarschijnlijkheid is het dan ook het graf van de opdrachtgever en eigenaar van het hypogeum.⁵ In een latere periode werd de sarcofaag volgens Tolotti weggenomen, en werden er drie graven in de nis opgetrokken.⁶ In de twee kleine ruimtes langs de noordelijke wand van de *cryptoporticus* werden in de tuf *loculi* uitgehakt.⁷ In latere fasen (van begin vierde tot einde vierde eeuw n.Chr) werden ook *formae* toegevoegd in de bestaande ruimtes en werden *cubicula* met aanvankelijk sarcofagen en *arcosolia* en later ook *formae* en *a cappuccina*-graven aangelegd ten zuiden en oosten van de *cryptoporticus*.⁸ In g4 zijn in de achterwand 3 *loculi* en in de linkerwand 1 *loculus* aangebracht.⁹ In totaal zouden dus in de *cryptoporticus* slechts één sarcofaag en een onbekend, maar gezien de oppervlakte van de ruimtes zeer beperkt, aantal *loculi* zijn aangebracht. In een, op zich weliswaar verouderde, studie van Styger wordt de hypothese voorgesteld dat meerdere nissen van de zuidelijke wand in oorsprong misschien sarcofagen bevat hebben. Deze sarcofagen werden dan weggenomen

onconventioneel vormgegeven ruimtes steeds kunnen verklaard worden met het argument dat ze in oorsprong cisternen of waterkanalen waren.

¹ Tolotti 1970, 218–219; Tolotti 1978a, 304–306.

² Reekmans 1986a, 14.

³ Tolotti 1970, 23–24, 213; Tolotti 1978a, 305–307; Zoals Tolotti zelf zegt “lijkt” de Cappella Greca op een bijeenkomstplaats voor funeraire maaltijden. Maar argumenten die de stelling van Wilpert steunen, namelijk dat in deze plaats zelfs eucharistie-vieringen gevierd werden in het bijzijn van de clerici en de christelijke gemeenschap, staven, ontbreken helemaal. Bovendien is er in de ruimte slechts plaats voor ongeveer 10 personen. (Styger 1931, 62 en 66–67).

⁴ Tolotti 1978a, 306.

⁵ Tolotti 1978a, 308.

⁶ Tolotti 1978a, 310.

⁷ Tolotti 1978a, 305.

⁸ Tolotti 1970, 232–235.

⁹ Afgeleid op basis van de figuur Tolotti 1970, 223.

tijdens de fase waarin de grafkamers werden aangelegd die uitgeven op de *cryptoporticus*.¹ Deze stelling lijkt mij zeer plausibel. Men kan zich namelijk de vraag stellen waarom men dergelijke grootschalige bouw- en decoratiewerken zou uitvoeren in de *cryptoporticus* zelf, om er dan slechts één sarcofaag in op te stellen. Tenzij deze ruimte geen funerair hoofdoel bezat. (zie verder)

Oorspronkelijk waren de wanden van de *cryptoporticus* volledig bedekt met fresco's.² De fresco's in rood-groene strepen stijl waren aangebracht op een witte achtergrond. Alleen de nis voor de sarcofaag bezat groene strepen op een vermiljoen-rode achtergrond. De fresco's bestonden hoofdzakelijk uit geometrische motieven. Er zijn slechts enkele vegetatieve motieven zoals een gestileerde bloem en een druiventros aangebracht.³ Ook de twee kleine ruimtes gelegen langs de noordelijke wand van de *cryptoporticus* bezaten een beschildering in de rood-groene strepenstijl en tevens een witte stucdecoratie.⁴

Inscripties uit de eerste fase zijn niet bekend. De grootste bron voor inscripties werd gevormd door de (latere) *formae*. Consulair gedateerde inscripties die in de Cappella Greca (weliswaar niet meer *in situ*) aangetroffen werden, tonen aan dat deze zone zeker nog in gebruik was in de tweede helft van de vierde eeuw.⁵

Volgens Tolotti wijst de topografie van het hypogeum erop dat we hier niet met een zelfstandig hypogeum te maken hebben. Via de ruimte g2 (de Y-vormige gang waarin later de Cappella Greca werd aangelegd) in het westen en via de lange gang g20 in het oosten stond het hypogeum in verbinding met het *arenarium* en andere verlaten groeves. Vandaar dat Tolotti er van uit gaat dat de *cryptoporticus* van het begin af aan ook een ondergeschikte rol vervulde van een *vestibulum* dat toegang verschafte tot een minder belangrijke ondergrondse zone. Tolotti vermoedt dat de belangrijkste opzet de verbinding met de gang h0, een gang die behoorde tot de funeraire zone die toegankelijk was via de trap S2, was. Maar daar de gang h0 zich op een hoger niveau bevond, was er geen rechtstreekse verbinding mogelijk. Maar de gang h0 staat wel in verbinding met de gang e die in het verlengde ligt van de gang g20. Ook de gang e was in oorsprong een onderdeel van een waterbouwkundige constructie. De gang werd omgevormd tot een "hypogeum" met *arcosolia* dat toegankelijk was via de trap S4. De gang e wordt ook aangeduid als "het hypogeum van Eva" naar een fresco met de afbeelding van Eva.⁶ Hoewel de topografie inderdaad laat uitschijnen dat de *cryptoporticus* fungeerde als een soort doorgang, kan men toch niet voorbijgaan aan het funeraire gebruik ervan. Vandaar dat kan gesteld worden dat deze ruimte wel degelijk (ook) fungeerde als een hypogale begraafplaats.

Op basis van de primaire bronnen die melding maakten van de Priscilla-catacombe meent Tolotti dat in de *cryptoporticus* de martelares Prisca werd bijgezet. Problematisch is evenwel de herkenning van één welbepaald graf als het graf van Prisca. Nog steeds volgens Tolotti kan de sarcofaag niet het graf van Prisca zijn daar het graf volgens hem aan de grafeigenaar toebehoorde. Om het probleem op te lossen stelt hij de hypothese voor dat de grafeigenaar in een latere fase werd vereerd als een martelaar en dat bijgevolg de sarcofaag werd toegeschreven aan Prisca om zodoende de link te kunnen leggen met de familie van de Acilii.⁷ Deze hypothese is zeer onwaarschijnlijk. Waarom anders zou men het graf van een (vermeende) martelaar, of die "martelaar" nu met Prisca geïdentificeerd werd of niet, is zelfs niet van belang, verwijderen om drie graven in de vrijgekomen nis te bouwen? Het lijkt mij uiterst ongewoon in vergelijking met andere vereerde graven in de catacomben, dat een dusdanig herkend martelarengraf simpelweg verwijderd werd om drie gewone graven (en dus geen gemonumentaliseerd graf voor de martelaar) er voor in de plaats te stellen. Bovendien is ook de identificatie van de *cryptoporticus* als de begraafplaats van Prisca meer een hypothese van Tolotti, dan een met harde bewijzen gestaafd gegeven.

In de literatuur wordt geen uitspraak gedaan over de religieuze toewijzing van het hypogeum. Als het inderdaad klopt dat deze zone (ook) fungeerde als een *vestibulum* naar christelijke zones, dan zullen de daar bijgezette personen inderdaad ook christenen zijn.

De datering van de *cryptoporticus* hangt volgens Tolotti volledig af van de decoratie. Maar daar ligt net het probleem. Volgens hem getuigt de stijl van de fresco's van een zekere ontwikkeling, maar behoren de fresco's zeker nog niet tot de laatste fase van de rood-groene strepenstijl. Volgens Tolotti zijn de fresco's van de *cryptoporticus* later ontstaan ten opzichte van de fresco's in het hypogeum van de Acilii. Laatst genoemd hypogeum wordt door hem gedateerd in het eerste kwart van de derde eeuw n.Chr. In een latere publicatie dateert Tolotti de fresco's in de *cryptoporticus* in de eerste helft van de derde eeuw. Bijgevolg kunnen de

¹ Styger 1931, 64.

² Tolotti 1978a, 304.

³ Tolotti 1978a, 306.

⁴ Tolotti 1970, 225; Tolotti 1978a, 305.

⁵ Tolotti 1970, 281.

⁶ De Santis 1997, 189; Tolotti 1970, 60–62, 225–226; Tolotti 1978a, 308–309; Pergola 1999, 134.

⁷ Tolotti 1978a, 309–311.

fresco's van de Cappella Greca, die zoals hierboven reeds aangegeven werd, later is ontstaan dan de eigenlijke *cryptoporticus*, ten vroegste rond 250 n.Chr. gedateerd worden. De architectonische vormgeving van de Cappella Greca wijst, nog steeds volgens Tolotti, echter meer naar een datering in de periode van de Tetrarchie of van Constantijn. Ook de gelijkenissen in opbouw tussen de Cappella Greca en enkele grafkamers die zich in de uitbreidingszone van het centraal *arenarium* bevinden en die gedateerd worden in de periode van Constantijn, schijnen er volgens hem op te wijzen dat de Cappella Greca in de periode van Constantijn werd aangelegd. Ook de decoratie van de Cappella Greca, hier voornamelijk de sokkel met marmerimitatie en de stilistische kenmerken van de figuren van het Lazarus-fresco, wijst op een dergelijke datering.¹ In recente literatuur wordt de *cryptoporticus* gedateerd in het begin van de derde eeuw n.Chr., of algemener, in de vóór-Constantijnse periode en dit op basis van het voorkomen van een martelarengraf in de zone van de *Cryptoporticus*.²

2.9 De regio van het zogenaamde hypogeum van Heliodorus of het “*cimitero contiguo*” van de Priscilla-catacombe

Met de benaming *cimitero contiguo*, of de aangrenzende begraafplaats, wordt een cimiteriale kern aangeduid, gelegen ten zuiden van het hypogeum van de Acilii en ten noorden, noord-oosten van het centrale *arenarium* van de Priscilla-catacombe.³ Deze kern was toegankelijk via de trap S2 die zich aftakt van de toegangstrap S1 die naar het hypogeum van de Acilii voert (zie bij de neutrale hypogea). Deze trap S2 bezit 12 uit de tuf uitgehakte treden. De bakstenen bekleding is in de moderne tijd aangebracht. Wel zijn de bovenste zeven treden in een tweede fase verlaagd. De helling van de oorspronkelijke trap is bijna gelijk met die van de trap S1. De wanden langs de zeven eerste treden werden met muren verstevigd om het fragiele gewelf te ondersteunen.⁴ Op basis van de betonbepleistering van de toegang van S2 die achter de met bakstenen beklede treden van S1 doorloopt, stelt Tolotti dat de trap S2 anterieur is aan de bekleding van trap S1.⁵ Aldus stelt Tolotti volgende relatieve chronologie vast van de trappen S1 en S2: eerst werd de trap S1 aangelegd die naar het hypogeum van de Acilii leidt; dan volgde de aanleg van de trap S2 met een bakstenen toegang; vervolgens werd een bepleistering op de wanden van de trap S1 aangebracht en tenslotte werd de trap S1 met bakstenen bekleed.⁶

Op de trap S2 sluit de gang h1 van het zogenaamde hypogeum van Heliodorus aan. De gang is 2m hoog, 1,20m breed.⁷ Deze gang is ongeveer 14m lang.⁸ Op het einde van deze gang werd, volgens Tolotti gezien het niveauverschil eerder toevallig, een aansnijding gemaakt met de gang h'0 en h''0, het zogenaamde hypogeum van Tyche.⁹ De gang h'0 is 17,67m lang en de gang h''0 is 8m lang.¹⁰ De gang h''0 werd volgens Tolotti evenwel niet meteen als begraafplaats aangewend.¹¹ In het verlengde van de hoofdgang h1 ligt de gang h2 die tevens deel uitmaakt van het hypogeum van Heliodorus.¹² De gang h2 is ongeveer 15m lang.¹³ De gangen hebben een semi-gebogen gewelf.¹⁴ In een latere periode werden nog zijgangen aangelegd. Voor de gangen h'3 en h''3 is het

¹ Tolotti 1978a, 306–308; Tolotti 1980, 28; In Provoost 2000a, 37 en 46 dateert Provoost de fresco's van de *cryptoporticus* in de periode 250–325 n.Chr., de fresco's uit de Cappella Greca worden door hem in de periode 325–375 n.Chr. geplaatst. In Fasola 1978a, 124 wordt er terecht op gewezen dat de datering van de Cappella Greca bij Tolotti hoofdzakelijk afhangt van de stijl van de fresco's. Net deze fresco's werden eveneens op basis van hun stijl door Styger en De Bruyne in de meest wijduiteenlopende periodes geplaatst: volgens Styger 1931, 71: rond 150 n.Chr.; volgens De Bruyne 1970, 330: rond 180 n.Chr. Hoewel de Cappella Greca waarschijnlijk buiten het door mij afgebakende chronologische vlak valt, blijft het een goed voorbeeld van de problematiek inzake de datering.

² Pergola 1999, 133; Reekmans 1986a, 14.

³ Tolotti 1970, 48. De benaming “*cimitero contiguo*” voor deze kern werd geïntroduceerd in Styger 1931, 23.

⁴ Tolotti 1968, 278–279; Tolotti 1970, 122–123.

⁵ Tolotti 1968, 279.

⁶ Tolotti 1968, 280; Tolotti 1970, 123; Tolotti 1978, 287.

⁷ Styger 1931, 6.

⁸ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

⁹ Tolotti 1970, 48–49. De benaming van het zogenaamde hypogeum van Tyche werd waarschijnlijk afgeleid van een daar in een inscriptie vermelde naam. Het is echter duidelijk dat de inscriptie geen *titulus* is (zie verder). Ook voor het zogenaamde hypogeum van Heliodorus veronderstel ik dat de benaming is afgeleid van een inscriptie. Tolotti geeft echter geen verklaringen voor de benamingen op.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

¹¹ Tolotti 1970, 181.

¹² Tolotti 1970, 173.

¹³ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

¹⁴ Tolotti 1970, 172.

evenwel zeker dat dit nog gebeurde voor de wanden van de gehele gang h2 met graven werden bezet aangezien bij de aanleg van de doorgangen van beide gangen geen graven werden doorbroken. Het moet aldus benadrukt worden dat de gang h3 een nieuw aangelegde gang is temidden een reeds bestaand netwerk van waterkanalen.¹ De gang h'3 is ongeveer 5,70m lang en de gang h"3 was aanvankelijke waarschijnlijk ongeveer 17m lang.²

De gang h1 en onder andere ook de gangen h2 en h0 worden door Tolotti (op een complexe wijze) op basis van het profiel en de planimetrie als waterkanalen geduid. Vandaar ook dat het veeleer lijkt dat de gang h1 toevallig de gang h0 sneed. Vanuit deze gangen, die dus bereikbaar waren via de trap S2, werd een begraafplaats aangelegd die in zuidelijke richting, dit is de richting van een verlaten *arenarium*, expandeerde.³

Het meest opvallende graftype in het "*cimitero contiguo*" zijn grote met bogen overspannen nissen in de wanden. In totaal komen in deze regio achttien dergelijke nissen voor. In de gang h1 van het zogenaamde hypogeum van Heliodorus zijn twee dergelijke nissen voor *arcosolia* aanwezig. Daarnaast komen ook *pilae* van vier tot zes *loculi* voor. De nissen waren aanvankelijk afgesloten met marmeren platen die verticaal in de opening van de nis geplaatst werden. In de achterwand van de nissen van de *arcosolia* werden in latere periodes *loculi* aangelegd. In het verlengde van deze gang, namelijk in de gang h2 komen vijf dergelijke nissen voor. Twee van deze nissen zijn misschien van meet af aan bestemd voor het opstellen van een sarcofaag. In de gang h'0 van het zogenaamde hypogeum van Tyche tenslotte komen elf nissen voor. Opvallend is dat bij het merendeel van deze nissen achter de opstaande tufwand zich geen *arcosolium*-kuip meer bevindt, maar een "put", van ongeveer 1m diep en even groot als de oppervlakte van de nissen, waarvan de wanden bezet zijn met *loculi*. Ook de drie overige nissen van de gang h2 zijn volgens dit model geconstrueerd. Deze "putten" zijn evenwel latere aanpassingen van de oorspronkelijke *arcosolia* om de capaciteit aan graven te vergroten. Nog later werden ook de eigenlijke "putten" als graf aangewend waarbij tussen de verschillende lichamen horizontaal een afscheiding in bakstenen werd geplaatst. Volgens Tolotti is dit graftype met onder meer het horizontaal op elkaar stapelen van lichamen rechtstreeks afgeleid van *sub divo*-begraafplaatsen waar ook dergelijke graftypes aangetroffen worden. Naast deze nissen komen in de regio ook talrijke *loculi* voor.⁴ In de gang h'3 en h"3, die zoals gezien nog werden aangelegd vóór de wanden van de gang h"2 volledig met graven werden bezet, komen alleen *loculi* voor.⁵ Op basis van eigen onderzoek *in situ* telde de gang h'3 twaalf grote en zes kleine *loculi*. In de gang h"3 kon ik per wand vijftien *pilae* van vier tot zes *loculi* tellen. De *loculi* die vooraan in de gang liggen vallen op door hun grootte en verzorgde aanleg. De achterste *loculi* zijn merkbaar kleiner.

Decoratie ontbreekt in deze funeraire zone. Epigrafisch materiaal uit deze zone is zeldzaam wegens de intensieve roof die er plaats vond. De op kleine marmeren platen aangebrachte inscripties vermelden vaak alleen de naam van de overleden persoon en eventueel ook de commemorator. De verzorgd uitgehakte letters werden met rode verf ingekleurd.⁶ De uitvoerigste inscriptie, die evenwel niet *in situ* werd aangetroffen, is die van Tyche: *Tyche dulcis vixit anno uno mensibus X dieb. XXV accepit VIII kal. ... reddidit die s s.*⁷

Volgens Tolotti ontwikkelde zich vanuit een netwerk van waterkanalen een christelijke begraafplaats van een tamelijk grote gemeente.⁸ In het hypogeum van Tyche werden volgens Tolotti de vereerde graven van Potenziana en Prassedo aangebracht.⁹

Volgens Styger bevat deze kern de oudste gangen van de Priscilla-catacombe.¹⁰ Volgens Tolotti is het waarschijnlijk dat deze begraafplaats reeds in het laatste kwart van de tweede eeuw of toch op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw (tussen 180 en 220 n.Chr.) in de bestaande constructies werd aangelegd. Hiervoor verwijst hij naar de inscripties.¹¹ Ook de opvallende nissen in de gang h'0 laten volgens hem op basis van een vergelijking met gelijkaardige graftypes (bijvoorbeeld in de *sub divo*-begraafplaats van de Lucina-

¹ Tolotti 1970, 180 en 212.

² Berekening op basis van de figuur Tolotti 1970, Tafel II.

³ Tolotti 1968, 282; Tolotti 1970, 48–56; Pergola 1999, 133.

⁴ Styger 1931, 6–7; 24–25; Tolotti 1970, 171–180.

⁵ Tolotti 1970, 212.

⁶ Tolotti 1970, 180–181.

⁷ Tolotti 1970, 181. Inscriptie gepubliceerd in Tolotti 1970, 181. Het is duidelijk dat de benaming van deze zone gebaseerd is op de in deze inscriptie vermelde persoon. Aangezien Tyche slechts één jaar werd, is het onmogelijk te stellen dat zij een hypogeum inrichtte.

⁸ Tolotti 1980, 25–26.

⁹ Tolotti 1970, 282.

¹⁰ Styger 1933, 100.

¹¹ Tolotti 1980, 181; Tolotti 1980, 25–26.

crypte) een datering in de laatste decennia van de tweede eeuw toe.¹ Ook de baksteenstempels verantwoorden volgens hem een dergelijke datering.²

2.10 Het hypogeum van Eva van de Priscilla-catacombe

De oorspronkelijke toegangstrap van het hypogeum is niet bewaard. Toch is het volgens Tolotti duidelijk dat deze er ooit moet geweest zijn aangezien het hypogeum in oorsprong niet toegankelijk was via andere gangen die het hypogeum nu wel verbinden met de catacombe. Ten noorden van de gang e1 zijn inderdaad sporen aangetroffen van een trap S4 die waarschijnlijk de originele toegangstrap uitmaakte. Bovengronds moet deze trap oorspronkelijk op enkele meter van de toegangstrap S1 en S2 (van het *cimitero contiguo* en het hypogeum van de Acilii) gelegen zijn.³ Tolotti acht het mogelijk dat het hypogeum in oorsprong afhankelijk was van een klein bovengrond begrafenisperceel langs de via Salaria.⁴

Het zogenaamde hypogeum van Eva (e1) bevindt zich in het verlengde van de gang g20. De primitieve kern van dit hypogeum, namelijk de gang e1 werd ondergebracht in een waterbouwkundige constructie. Het hergebruik van waterkanalen en cisternen is een eigenschap die dit hypogeum gemeen heeft met het hypogeum van Heliodorus, het zogenaamde hypogeum van Tyche en het hypogeum van de Acilii die alle in de directe nabijheid werden aangelegd. De gangen e'2 en e''2 zijn verdere uitbreidingen van de eerste kern van het hypogeum. De lichte knik tussen de twee laatst genoemde gangen doet Tolotti vermoeden dat de gang e'2 vanuit de gang g20 werd aangelegd terwijl de gang e''2 vanuit het hypogeum zelf werd aangelegd.⁵ Oorspronkelijk was de hoofdgang 21,66m lang. Bij latere uitbreidingen werd de gang nog ongeveer 11,40m langer gemaakt.⁶ In het hypogeum is waarschijnlijk tijdens de eerste fase het *cubiculum* Eiii aangelegd. Dit *cubiculum* meet ongeveer 2m bij 2,28m.⁷

Het meest opvallende graftype in het hypogeum van Eva is een *arcosolium* ondergebracht in een grote nis. Langs de westelijke wand van de gang e1 bevinden zich vijf dergelijke nissen en langs de oostelijke wand één. In het *cubiculum* Eiii bevindt zich een gelijkaardig zevende (typologisch evenwel licht afwijkend) *arcosolium*. Deze graven zijn identiek aan de rij *arcosolia* zoals die ook aangebracht werden in het zogenaamde hypogeum van Tyche (h'0) en die als het oudste graftype van de Priscilla-catacombe beschouwd worden door Tolotti.⁸ De achterwanden van de *arcosolia* werden tijdens een latere fase doorbroken door de aanleg van talrijke *loculi*. In de bodem van de gang waarlangs de *arcosolia* zijn aangebracht werden talrijke *formae* aangebracht.⁹ Er zijn ook sporen die wijzen op het hergebruik van bepaalde graven. Talrijke fragmenten van sarcofagen die in het hypogeum werden aangetroffen wijzen erop dat in een latere periode in het hypogeum ook sarcofagen werden opgesteld. Misschien was dit het geval in de nissen n46 en n47 omdat daar alle oorspronkelijke graven zijn vernietigd bij het ruimer maken van de oorspronkelijke nissen. Tolotti besluit dan ook dat deze zone voor een lange periode in gebruik was.¹⁰

In het hypogeum werden de wanden bepleisterd tijdens de eerste fase.¹¹ De enige geschilderde decoratie in het hypogeum bevindt zich in de nis n49. De afbeeldingen bestaan uit rode lijnen, een pauw, een man die zijn hand boven een jongeling zijn hoofd houdt, een rustende Jonas en Eva met de slang.¹² Er wordt evenwel niet aangegeven in de literatuur dat deze fresco's tot de eerste fase behoorden.

Over inscripties uit de eerste fase vermeldt Tolotti niets. Boven het *arcosolium* n46 werd (in een latere periode) een graffito aangebracht die verwijst naar een *retro sanctos*. In het hypogeum van Eva werden echter geen vereerde graven aangetroffen. Tolotti meent dan ook dat het graffito als een soort wegwijzer moet beschouwd worden om via de gang e5 een vereerd graf te bereiken.¹³

¹ Tolotti 1970, 173.

² Tolotti 1970, 180 en 212.

³ Tolotti 1970, 279.

⁴ Tolotti 1970, 279–280.

⁵ Tolotti 1970, 275–276.

⁶ Berekening op basis van figuur 8 in Fiocchi Nicolai 1998, 18.

⁷ Berekening op basis van figuur 8 in Fiocchi Nicolai 1998, 18.

⁸ Tolotti 1970, 276, 279.

⁹ Tolotti 1970, 277–278.

¹⁰ Tolotti 1970, 280.

¹¹ Tolotti 1970, 278.

¹² Tolotti 1970, 281.

¹³ Tolotti 1970, 282.

Tolotti omschrijft de begraafplaats als een in oorsprong bescheiden hypogeum.¹ Gezien de beperkte grootte en de luxueuze graftypologie betreft het hier volgens mij waarschijnlijk een hypogeum voor een familie. Op basis van de topografie en de graftypologie dateert Tolotti het oprichten van dit hypogeum ten vroegste vanaf 225 n.Chr. en stelt dat het heel waarschijnlijk in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. werd opgericht. De verbinding via de gang g20 met de *cryptoporticus* vond op basis van topografische argumenten plaats in het eerste of tweede decennium van de vierde eeuw n.Chr.²

2.11 Regio van het centraal *arenarium* in de Priscilla-catacombe

De regio I of de regio van het centraal *arenarium* is één van de oudste kernen van de Priscilla-catacombe die gelegen is langs de via Salaria. Volgens Fiocchi Nicolai is deze begraafplaats de grootste gemeenschappelijke begraafplaats van zijn tijd. De begraafplaats werd in een verlaten *arenarium* ondergebracht.³ Volgens Tolotti werd het *arenarium* deels tijdelijk als een waterbekken gebruikt. Pas daarna werd in deze zone, mits enkele kleine aanpassingen, overgegaan tot de aanleg van een begraafplaats.⁴

Een gedetailleerde beschrijving van deze zone, zoals bijvoorbeeld van de lengte van de gangen, ontbreekt tot op heden.⁵ De trap S6 – S7 fungeerde als toegangstrap tot het centraal *arenarium*. Alleen de onderste vier treden zijn nog bewaard gebleven. Bijna de gehele trap werd van een baksteenbekleding voorzien.⁶ Recent onderzoek wees uit dat de trap in twee fasen werd opgetrokken.⁷ De begraafplaats, met een tamelijk onregelmatig plattegrond als gevolg van de reeds bestaande galerijen van het *arenarium*, bestond uit een twaalfstal brede gangen.⁸ Schematisch kan gesteld worden dat de gangen a1, a2, a3 en a4 (die een noord-zuidelijk verloop kennen) met elkaar verbonden worden door de gangen a5, a6, a8, a9, a10, a11, a12, a13, a14 en a15 (die een west-oostelijk verloop kennen). Toch is er hier geen sprake van een roostersysteem omdat de west-oostelijk verlopende gangen niet steeds doorlopen tussen de gangen a1 en a4.⁹ Ten zuiden van de toegangstrap ligt de hoofdgang a1 die voorzien is van nissen.¹⁰ De breedte van de lange gangen varieerde tussen 2m en 2,50m. De hoogte schommelde tussen 2,50m en 3m. De gangen waren overspannen met een gebogen gewelf.¹¹ De totale lengte van de gangen van het centraal *arenarium* kan berekend worden op ongeveer 210m. De hoofdgang is ongeveer 26,55m lang en gemiddeld 2m breed.¹²

¹ Tolotti 1970, 279.

² Tolotti 1970, 280.

³ Fiocchi Nicolai 1998, 17–18.

⁴ Tolotti 1978a, 281–282; Naast de in deze studie bestudeerde kernen van de Priscilla-catacombe, maken ook de kern van de tweede verdieping en de regio van het *baptisterium* deel uit van de zojuist vernoemde catacombe. Ook voor deze kernen zijn aanduidingen aan te dragen dat ze zijn ondergebracht in waterbouwkundige constructies. De kern van het tweede niveau stamt waarschijnlijk uit het (einde van derde) begin van de vierde eeuw. Waarschijnlijk is deze kern de in de primaire bronnen als *Novella*-begraafplaats omschreven necropool die aangelegd werd door paus Marcellus (308–309 n.Chr.). De regio van het *baptisterium* is ontstaan in de vierde eeuw. Wegens de dateringen van deze kernen vallen de constructies evenwel buiten de chronologische afbakening van deze studie. Zie voor deze kernen evenwel onder meer: De Santis 1997, 190; Fasola 1989, 1186–1187; Février 1959, 21–23; Fiocchi Nicolai 2001, 37; Pergola 1999, 134 en Tolotti 1980, 28–32.

⁵ In Tolotti 1970, 1–22 wordt de zone van het centrale *arenarium* en de omliggende zones, die eveneens in *arenaria* zijn ondergebracht, wel uitvoerig (maar op een complexe manier) behandeld, maar exacte afmetingen blijven evenwel achterwege.

⁶ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Spera 1993, 383; In Février 1959, 6 meent Février dat er een andere oorspronkelijke toegangstrap was tot het *arenarium*. Ook in Tolotti 1978a, 298–300 meent Tolotti dat de trap S6 – S7 niet de oorspronkelijke toegangstrap kan zijn daar bij de aanleg van deze trap graven werden vernietigd. In Spera 1993, 383 wordt de hypothese van een andere toegangstrap echter ontkracht. De trap S6 – S7 kon op basis van ceramiekvondsten gedateerd worden op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. wat volgens Spera een voldoende bewijs is dat deze trap de originele toegangstrap vormde tot het tot begraafplaats omgevormde *arenarium*.

⁷ Spera 2003a, 455–468.

⁸ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Tolotti 1978a, 281.

⁹ Tolotti 1970, 5–6.

¹⁰ Pergola 1999, 133.

¹¹ Février 1959, 6; Fiocchi Nicolai 1998, 18.

¹² Berekening op basis van de figuur Février 1959, Planche I (waarop schematisch in zwart de gangen zijn aangeduid die behoren tot het centraal *arenarium*) en de figuur Tolotti 1978a, Fig. 1 (die een exactere weergave heeft van het verloop van de gangen). Bij een controlemeting op de eerst vermelde, meer schematische figuur,

In het centrale *arenarium* werden langs de gangen in een latere fase twee *cubicula* aangelegd. Het *cubiculum* van de Goede Herder behoorde echter zeker niet tot de primitieve fase daar de grafkamer is aangelegd in een voordien bestaande korte gang van het *arenarium*.¹

In een tweede fase werd via twee gangen vanuit het centrale *arenarium* een uitbreiding in zuid-westelijke richting naar de regio VI of V (al naar gelang de geraadpleegde literatuur verschilt de benaming) ondernomen. De meest zuidelijke nieuwe gang was bij zijn aanvang tussen 1,20m en 1,30m breed en ongeveer 2,60m hoog.² Pergola dateert het verbinden van de verschillende regio's in de eerste helft van de vierde eeuw n.Chr.³

In het centrale *arenarium* werden 15 grote nissen, die bezet werden met bakstenen, aangelegd. In deze nissen werden marmeren sarcofagen geplaatst. Tien dergelijke nissen bevinden zich langs de hoofdgang al.⁴ Volgens Tolotti zijn deze nissen, door hun plaatsing en door het feit dat bij de aanleg van de nissen geen graven werden vernietigd, de oudste graven in de regio. Bijgevolg zouden deze nissen dan ook ouder zijn dan de oudste inscripties die bij de *loculi* werden aangetroffen.⁵ In de overige gangen werden vanaf het begin van de derde eeuw ongeveer 1200 eenvoudige *loculi* aangebracht.⁶ Na het aanleggen van de *loculi* moesten bepaalde delen van het *arenarium* voorzien worden van muren en pijlers in baksteen en tufsteen teneinde de stevigheid van de constructie te garanderen. Hierdoor werden de *loculi* die achter deze verstevigingsconstructie kwamen te zitten goed bewaard.⁷

Bepaalde delen van de gangen van het centrale *arenarium*, bijvoorbeeld de gang die werd omgevormd tot het *cubiculum* van de Goede Herder, werden voorzien van een pleisterlaag die met een witte verf beschilderd werd.⁸ Op het einde van de hoofdgang is een afbeelding aangebracht van de Madonna met kind en de profeet Balaam (volgens sommigen eerder de profeet Jesaia). Het fresco, met daarnaast stucwerk uit de Severische periode, wordt gedateerd in het begin van de derde eeuw.⁹ Het zojuist aangehaalde gelijktijdig gedateerde stucwerk stelt een schapdrager tussen twee schapen, twee bomen met bloesems en drie oranten voor.¹⁰ Bepaalde nissen, namelijk n36 en n37 dragen een decoratie van rode strepen op een witte achtergrond. In de nis n37 zijn ook nog afbeeldingen van rozen bewaard.¹¹ Alles bij elkaar beschouwd komen er niet veel decoratieve elementen voor tijdens de eerste fase van het centrale *arenarium*.¹²

In de regio van het centraal *arenarium* in de Priscilla-catacombe werden *in situ* 370 zowel in het Latijn als in het Grieks gestelde inscripties aangetroffen. Er kwamen zowel met verf beschilderde inscripties op bakstenen afsluitingen van de graven, als op marmeren platen aangebrachte inscripties voor. Volgens Carletti vertonen deze "priscilliaanse" inscripties zowel technisch als inhoudelijk grote overeenkomsten.¹³ Volgens hem zijn, bij bestudering van 284 inscripties op het totaal van 370, 80% inscripties als neutraal te classificeren. Dit wil zeggen dat de inscripties noch duidelijk christelijke, noch typisch pagane elementen bevatten. Carletti gaat er echter wel vanuit dat deze inscripties als christelijk kunnen worden beschouwd. Argumenten hiervoor ontbreken evenwel. Bij deze groep van inscripties bevatten de inscripties voor meer dan helft alleen maar de naam van de overleden persoon. Een klein aantal vermeldt de naam van de overleden persoon én de naam van de opdrachtgever. Iets vaker worden zowel de naam van de overleden persoon als de opdrachtgever tezamen vermeldt met een *elogium*: *benemerenti*, *coniuges amantissimi*, *infanti dulcissimo*, *filio dulcissimo* of *filiae dulcissimae*, *coniugi carissimo* of *carissimae* of *incomparabili*. In één tiende van de gevallen worden zowel de

bekwam ik voor de lengte van de gangen van het centraal *arenarium* 215m. Dit is dus bij benadering gelijk aan 210m.

¹ Février 1959, 6; Tolotti 1978a, 301.

² Février 1959, 6; Tolotti 1978a, 301.

³ Pergola 1999, 134.

⁴ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Pergola 1999, 133; Tolotti 1970, 6, 181–186; Tolotti 1978a, 300–301; Er dient benadrukt te worden dat in oudere studies de bijzettingen in sarcofagen, weliswaar op basis van verkeerde topografische interpretatie's, als de laatste fase werden beschouwd (Styger 1931, 60).

⁵ Tolotti 1970, 186–187; Tolotti 1978a, 301.

⁶ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Fiocchi Nicolai 2001, 22–23; Pergola 1999, 133.

⁷ Février 1959, 6; Tolotti 1978a, 301.

⁸ Février 1959, 6.

⁹ De Santis 1997, 186; Pavia 2000a, 54; Pergola 1999, 133.

¹⁰ De Santis 1997, 186; Pavia 2000a, 54.

¹¹ Tolotti 1970, 189.

¹² Styger 1931, 31.

¹³ Carletti 1984, 202–203.

naam van de overleden persoon en de opdrachtgever, een *elogium* en biografische data vermeld. In een zeer klein aantal gevallen wordt de naam van de overleden vergezeld van biografische informatie.¹

Slechts 13% op een totaal van 284 inscripties kan als zeker christelijk omschreven worden. Tot deze groep van inscripties rekent Carletti inscripties met vermelding van het woord “vrede” of “in vrede” in het Latijn of het Grieks. Hij meent dat de groep inscripties met de uitdrukking “vrede” (gezien als een groet) tot de oudste inscripties van het *arenarium* behoren, namelijk tot de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. De andere groep inscripties met de uitdrukking “in vrede” (een meer eschatologisch beladen variant van de eerste uitdrukking) behoort tot een latere periode, maar nog steeds vóór de Constantijnse periode. Deze laatste groep inscripties komt dan ook niet voor bij de originele *loculi*, maar bij de *loculi* die aangebracht zijn in de muren die voor de originele *loculi* zijn opgetrokken of bij de in de originele nissen met de sarcofagen aangebrachte graven.²

Tot de overige 7% vóór-Constantijnse inscripties tenslotte, behoren inscripties die getuigenis afleggen van een diepere kennis van de Bijbel en de exegese. Bij deze inscripties komen allusies op Bijbelcitataten voor.³

In het centrale *arenarium* werden vele baksteenstempels nog *in situ* aangetroffen. Er werden onder meer baksteenstempels uit de periode van Caracalla (212–217 n.Chr. / eerste drie voorbeelden) en uit de periode van Severus (193–198 n.Chr. / laatste voorbeeld). Belangrijk voor de datering is volgens Février dat de baksteenstempels uit deze periode doorheen de gehele regio werden aangetroffen en niet in een afgebakende zone.⁴ Een vaststelling, met verstreckende gevolgen voor de datering, die door Tolotti bevestigd wordt.⁵

De begraafplaats van het centrale *arenarium* wordt door Styger, Brandenburg, Spera en Fiocchi Nicolai unaniem als een gemeenschappelijke christelijke begraafplaats beschouwd.⁶ In een recente studie wijst Spera erop dat ook hier, zoals het ook het geval is voor de andere oudste Romeinse catacomben, een “*dualismo topografico*” aanwezig is: enerzijds is er de gemeenschappelijke begraafplaats in het centrale *arenarium* en anderzijds is er nabij deze necropool het private hypogeum van de Acilii.⁷ Hoewel geen directe argumenten worden aangegeven waarom het *arenarium* als een gemeenschappelijke catacombe wordt beschouwd, wijst naar mijn mening de uitgestrektheid van de zone en het aanwenden van *loculi* inderdaad in die richting.

Février meent op basis van de baksteenstempels dat de begraafplaats in het centrale *arenarium* pas ten vroegste vanaf het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr. werd aangelegd.⁸ Tolotti meent, eveneens zich baserend op de baksteenstempels en op de fresco’s van de nis n37, dat de begraafplaats ontstond in het eerste kwart van de derde eeuw n.Chr.⁹ Een datering die ook navolging krijgt bij Fasola.¹⁰ Op basis van de in deze zone aangetroffen epigrafische bronnen, namelijk de grafplaten bewaard achter de steunpijlers, de baksteenstempels en de fresco’s kan deze begraafplaats volgens recentere studies door Fiocchi Nicolai echter reeds gedateerd worden in het eerste decennium van de derde eeuw.¹¹ Spera, De Santis en Biamonte plaatsen het ontstaan van de begraafplaats op basis van de baksteenstempels in het begin van de derde eeuw n.Chr.¹² Een datering die op basis van de cermaiekvondsten bij de toegangstrap bevestigd werd.¹³ De aanvang van de zuid-westelijke uitbreiding wordt door Février en Pergola op basis van de baksteenstempels en de fresco’s (onder meer de fresco’s uit het *cubiculum* met de zogenaamde *velatio*-scène en het fresco van de Madonna en kind met de profeet Balaam) gedateerd tussen 250 en 275 n.Chr.¹⁴ Er is dus een “duidelijk” tijdsverschil op te merken tussen

¹ Carletti 1984, 203–204 en 207.

² Carletti 1984, 204–205.

³ Carletti 1984, 206.

⁴ Février 1959, 8 en 10; Voorbeelden van baksteenstempels naar Février 1959, 8 en 10: *Favius Myro...; Op. dol. ex pr. Aug. n. fig. (Dom)itianas maior.; (Ex pr. m.) Aureli Antonini (Aug. n.) port Lic.; (Op.) dol. ex praed. (Aug. n. fig. Ocejanas m(aiores).*

⁵ Tolotti 1978a, 301.

⁶ Brandenburg 1984, 36; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Spera 1993, 383; Styger 1931, 31.

⁷ Spera 1993, 383.

⁸ Février 1959, 10–11.

⁹ Tolotti 1970, 187–189; Tolotti 1978a, 301.

¹⁰ Fasola 1978a, 123.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1998, 18; Fiocchi Nicolai 2001, 22–23.

¹² De Santis 1997, 185–186; Spera 1993, 383.

¹³ Spera 2003a, 455–468.

¹⁴ Février 1959, 11; Pergola 1999, 133; In een recent onderzoek door Provoost wordt het *cubiculum* van de *velatio* (= Pri 7) gedateerd rond 280–290 n.Chr. (Provoost 2000a, 16). De Santis en Biamonte dateren de fresco’s van het *cubiculum* op basis van stilistische overwegingen tussen 253 en 268 n.Chr. (De Santis 1997, 186); een datering die dus beter aansluit bij het ontstaan van deze zuid-westelijke uitbreiding van het centrale *arenarium* zoals hierboven geschetst werd. Misschien wijst de door Provoost naar voren geschoven datering er echter op dat de uitbreidingen van het *arenarium* niet zo snel gebeurden zoals zowat unaniem wordt aangenomen.

de begraafplaats in het centrale *arenarium* en de verdere uitbreidingen.¹ Tolotti wijst er dan ook op dat de gehele regio van en rond het centrale *arenarium* reeds bijna volledig was ontgonnen vóór de periode van Constantijn. In de periode tussen 200 en 230 n.Chr. vonden de eerste funeraire activiteiten plaats (onder meer in de grote nissen). Tussen 230 n.Chr. en het begin van de vierde eeuw n.Chr. werden de meer zuidelijke gangen in gebruik genomen. Op het einde van de derde eeuw of het begin van de vierde eeuw werden de stutmuren in het *arenarium* aangebracht.² In de eerste helft van de vierde eeuw, werden alle kernen, en dus ook het centrale *arenarium*, met elkaar verbonden.³

2.12 Anoniem hypogeum van de via Villini / zogenaamde Nicomedes-hypogeum

Het Nicomedes-hypogeum is gelegen langs de via Nomentana nabij de muur van Aurelius. Het hypogeum is in een tuflaag van slechte kwaliteit ingegraven.⁴ De constructie werd, nadat ze verlaten werd in de zesde eeuw wegens de invallen van de Longobarden, ontdekt in 1571. Na opnieuw in de vergetelheid te zijn geraakt, werd het hypogeum herontdekt in 1864.⁵ De benaming van het hypogeum is evenwel onzeker.⁶ Bovengronds werden resten aangetroffen van een mausoleum waarrond talrijke *a cappuccina*-graven waren aangebracht.⁷

Reeds in een oudere studie werd door Lanciani de gedachte geopperd dat de constructie in een systeem van waterkanalen is ingebouwd. Dit zou volgens hem de afmetingen van bepaalde onderdelen van het hypogeum verklaren. Pas in een latere periode werd volgens Lanciani een christelijk hypogeum ingericht in het systeem van waterkanalen.⁸ In een recentere studie door Tolotti wordt er nog steeds van uitgegaan dat de hoofdgang en de twee grootste zijgangen een waterbouwkundige functie bezaten.⁹ Pergola meent dat er voor de inrichting van het hypogeum ook gebruik werd gemaakt van delen van een *arenarium*.¹⁰

Het hypogeum is toegankelijk via een trap met 80 treden.¹¹ De trap was ongeveer 0,75m breed.¹² Bovengronds startte de trap vanuit een nu verdwenen bovengronds mausoleum met absides.¹³ De trap voert tot een diepte van 16m onder het bovengrondse loopoppervlak.¹⁴ Op een trapoverloop bijna halverwege de toegangstrap starten gangen die ingericht zijn in een *arenarium*.¹⁵

Op de toegangstrap sluit een 52m lange hoofdgang aan die tussen 1,20m en 1,70m breed is.¹⁶ Na 35m bevindt er zich een cirkelvormige put in de gang. Op het einde van de gang bevindt er zich nog een put die rechthoekig van vorm is.¹⁷ Achter deze put bevindt zich nog een put waarop een soort afwateringskanaal, gevormd door in elkaar geschoven amforen, is aangesloten.¹⁸ De hoofdgang is voorzien van een baksteenbekleding en bogen.¹⁹ Achteraan de hoofdgang, boven de put, is een bijna 20m hoog *lucernarium* aangebracht.²⁰

In het totaal sluiten drie zijgangen op de hoofdgang aan. De oostelijke zijgang is min of meer L-vormig en heeft een totale lengte van ongeveer 31,50m. Ook de langste westelijke zijgang is L-vormige. Op het snijpunt is een rechthoekige kamer (er wordt niet vermeld of deze ruimte een *cubiculum* is) aanwezig. Deze ruimte meet ongeveer 2m bij 3m.²¹ De totale lengte van deze zijgang is minstens 46,50m. Deze twee zijgangen worden door

¹ Tolotti 1978a, 301–303.

² Tolotti 1970, 212; Tolotti 1978a, 303.

³ Pergola 1999, 134.

⁴ Lanciani 1918, 13; Reekmans 1986a, 14.

⁵ Lanciani 1918, 13.

⁶ Marucchi 1934, 374.

⁷ Pergola 1999, 139.

⁸ Lanciani 1918, 14.

⁹ Tolotti 1980, 39.

¹⁰ Pergola 1999, 139.

¹¹ Fasola 1978a, 110.

¹² Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

¹³ Pergola 1999, 139.

¹⁴ Lanciani 1918, 14.

¹⁵ De Santis 1997, 194 en 196; Marucchi 1934, 375; Pergola 1999, 139.

¹⁶ Tolotti 1980, 39.

¹⁷ Tolotti 1980, 39.

¹⁸ Tolotti 1980, 39.

¹⁹ Lanciani 1918, 14; Marucchi 1934, 375.

²⁰ Marucchi 1934, 377; Reekmans 1986a, 14.

²¹ Berekening op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

Tolotti beschouwd als drainagekanalen.¹ Op het einde van de gang ter hoogte van de voorlaatste put is nog een 12m lange zijgang in westelijke richting aangelegd.² Ik vestig ook de aandacht op het feit dat bij de twee langste zijgangen het eerste deel, dus het deel dat haaks op de hoofdgang staat, een regelmatig, recht verloop kent, en dit in tegenstelling tot het tweede deel van de gang, dus het deel dat haaks staat op de het eerste deel van de zijgang.

In totaal zijn er drie *cubicula* langs de hoofdgang aangebracht. Deze zijn pas in een latere fase aangebracht en behoren dus niet tot het waterbouwkundige netwerk.³ Een eerste *cubiculum* met onregelmatige plattegrond is gelegen aan de voet van de trap.⁴ De afmetingen van dit *cubiculum* zijn ongeveer 2,75m bij 2,25m.⁵ De wanden waren bezet met marmeren *crustae*. Op basis van het feit dat deze grafkamer de enige zo gedecoreerde is en op basis van de aanwezigheid van een graffito bij het rechter *arcosolium*, werd in een oudere studie van Marucchi dit *cubiculum* beschouwd als de grafkamer van Nicomedes.⁶ Het eerste westelijk gelegen *cubiculum* is ongeveer 2m bij 3m. Het derde *cubiculum*, dat voorafgegaan werd door een 4m lange en 1m brede gang, is ongeveer 1,5m bij 2,25m.⁷

Slechts een bepaald deel van de hoofdgang werd met *loculi* bezet. Van de zijgangen is telkens slechts het begin voorzien van *loculi*.⁸ Er wordt echter niet aangegeven wanneer deze *loculi* zijn aangebracht. In het eerste *cubiculum* rechts in de hoofdgang zijn in de achterwand en zijwanden telkens een *arcosolium* aangebracht. Deze lage *arcosolia* zijn volgens Fasola, De Santis en Biamonte typologisch meer verwant aan die in pagane mausolea dan aan die in christelijke catacomben.⁹ Ook in de andere *cubicula* komen *arcosolia* voor.¹⁰ Het totaal aantal graven dat in dit hypogeum voorkomt, kan niet afgeleid worden uit de literatuur.

In het hypogeum zijn geen sporen aangetroffen van fresco's of sculpturen.¹¹ De vele in het Grieks opgestelde inscripties, waren volgens oudere studies een bewijs voor de ouderdom van het hypogeum. Opvallend is het veelvuldig voorkomen van de naam Catianilla, afgeleid van de *gens*-naam Catia. In die mate zelfs dat gedacht werd dat deze familie de grafeigenaars waren.¹² Een andere inscriptie waarvan de vondstomstandigheden niet verder aangegeven zijn, wordt eveneens verbonden met dit hypogeum. In de inscriptie staat dat een zekere M. Valerius een begraafplaats had ingericht voor diegenen die tot dezelfde religie behoorden als hijzelf. In een oudere studie wordt op basis van deze inscriptie door Marucchi een link gelegd met de begraafplaats van Nicomedes. Gedacht werd dat de martelaar werd bijgezet in een reeds bestaande christelijke, private begraafplaats.¹³ De Santis en Biamonte verbinden deze inscriptie aan een bovengronds gelegen mausoleum. Ook zij menen dat de inscriptie een verdoezelde christelijke inhoud kan hebben.¹⁴ Op het einde van de hoofdgang werd een consulaire gedateerde graffito uit 287 n.Chr. aangetroffen.¹⁵ In het *cubiculum* dat oorspronkelijk gedecoreerd was met *crustae*, werd in de mortel van één van de *arcosolia* een graffito aangebracht dat "slaaf van Christus" betekende.¹⁶

Nieuwe ontdekkingen in 1917, 1923 en 1938 in de buurt van de villa Patrizi, brachten de echte begraafplaats van Nikomedes aan het licht. Op 11m diepte werden een dertigtal gangen aangetroffen. De structuren, die tegenwoordig volledig verwoest zijn, strekten zich uit over twee niveaus. Reeds in Marucchi's oude studie leest men dat dit de verklaring is waarom het vermeende Nikomedes-hypogeum zo klein was: de begraafplaats van de martelaar lag elders.¹⁷

¹ Tolotti 1980, 39–40.

² Tolotti 1980, 39.

³ Tolotti 1980, 41.

⁴ Fasola 1978a, 110.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

⁶ Marucchi 1934, 375; vertaling graffito naar Marucchi 1934, 375: O slaaf van Christus!

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

⁸ De Santis 1997, 196; Tolotti 1980, 40.

⁹ De Santis 1997, 196; Fasola 1978a, 110.

¹⁰ Afgeleid op basis van de figuur Tolotti 1980, 40.

¹¹ De Santis 1997, 195.

¹² Josi 1920, 44; Marucchi 1934, 375. Zie ook Marucchi 1934, 375–367 voor de inscripties.

¹³ Marucchi 1934, 374; inscriptie (Marucchi 1934, 374): *Monumentum Valeri Mercuri et Iulittes Iuliani et Quintilii Verecundii libertibusque posterisque eorum at religionem pertinentes meam hoc amplius in circuitum circa monumentum lati longe per ped. binos quod pertinet at ipsum monumentum.*

¹⁴ De Santis 1997, 193, 196–197.

¹⁵ De Santis 1997, 196.

¹⁶ De Santis 1997, 196.

¹⁷ Josi 1920, 44–45; De Santis 1997, 194; Marucchi 1934, 377.

Het karakter van het hypogeum wordt door Fasola, Testini, De Santis, Biamonte en Pergola omschreven als *privaat*.¹ Daarbij moet worden aangetekend dat in geen enkel van de geciteerde werken er expliciet gesteld wordt dat het hier om een vanaf het begin af aan christelijk hypogeum handelt.² Er zijn inderdaad wel christelijke inscripties aangetroffen. Op basis van het type van hypogeum, namelijk een lange gang met een beperkt aantal *cubicula*, wordt dit hypogeum door Fasola als een oud christelijk hypogeum omschreven.³ Men bedenke daarbij dat Fasola nog geen rekening kon houden met de stelling van Tolotti, namelijk dat het gehele hypogeum in een waterbouwkundige constructie werd opgetrokken. Fasola meent dat slechts het achterste deel van het hypogeum tot een waterbouwkundige constructie behoorde.⁴

Volgens een oudere studie van Lanciani, werd het hypogeum aangelegd op het einde van de derde eeuw.⁵ Een graffito aangetroffen op een *loculus* op het einde van de hoofdgang, is op basis van de vermelding van ook elders geattesteerde consuls gedateerd in 287 n.Chr. en levert aldus volgens Marucchi en Fasola een *terminus ante quem* datering op.⁶ In de enige oostelijke zijgang werd een munt van Maxentius aangetroffen in de mortel van een *loculus*.⁷ Tenslotte zijn er nog twee inscripties aangetroffen van Praetorianen. Deze inscripties dateren volgens Fasola zeker uit de periode van vóór Constantijn.⁸ Reekmans bevestigt, zich baserend op de zojuist weergegeven epigrafische en numismatische argumenten, dat het bestaande gangensysteem in de derde eeuw door christenen werd aangewend om een begraafplaats in te richten.⁹ De Santis en Biamonte dateren de begraafplaats op basis van epigrafische en topografische gegevens tenminste rond 250 n.Chr.¹⁰ Fiocchi Nicolai plaatst, zonder argumentatie, het ontstaan van de begraafplaats rond het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹¹

2.13 De Regio I van de Agnese-catacombe

Deze catacombe is gelegen langs de via Nomentana. De catacombe strekte zich uit over drie niveaus.¹² In de zone waar de Agnese-catacombe zich ontwikkelde, bevond er zich een pagane necropool. Hiervan getuigen de spaarzame resten van zeven columbaria die in een latere periode in het gangennetwerk van de catacombe werden opgenomen. De pagane necropool uit de eerste en tweede eeuw n.Chr. was zoals de inscripties laten uitschijnen bestemd voor slaven en *liberti* van het keizerlijke hof.¹³ De catacombe zelf werd reeds in het begin van de zestiende eeuw herontdekt.¹⁴

In de catacombe zijn volgens Armellini vier grote regio's te onderscheiden: een eerste (en oudste) regio ten noorden van de basilica met aansluitend een klein gangensysteem dat naar een *arenarium* voert, een andere regio die zich achter de absis van de basilica bevindt, een volgende regio die bestaat uit een gangennetwerk op twee niveaus rechts van de vorige regio en een laatste regio die zich uitstrekt tot aan het mausoleum van Constanza.¹⁵ De Regio I werd ingegraven in de helling ten westen van de via Nomentana.¹⁶ Deze regio ligt tamelijk geïsoleerd ten opzichte van de andere regio's. Pas in een latere periode, namelijk na 313 n.Chr., werd deze regio door middel van twee verbindingsgangen verbonden met de Regio III.¹⁷

De volgens Armellini oorspronkelijke toegangstrap 5 van de Regio I, evenals een deel van de gang 7, werd door de aanleg van de basilica in een latere periode volledig verwoest.¹⁸ Styger echter meent dat de oorspronkelijke toegang zich in het verlengde van de gang 24 bevond. Hoewel deze gang niet meer in haar

¹ De Santis 1997, 194; Fasola 1978a, 110; Pergola 1999, 139.

² Bijvoorbeeld: Reekmans 1986a, 14: ... *daß dieses Gangsystem im 3. Jh. von Christen als Hypogeum benutzt worden ist.*

³ Fasola 1978a, 195.

⁴ Fasola 1978a, 120.

⁵ Lanciani 1918, 13.

⁶ Fasola 1978a, 110; Marucchi 1934, 376: *///Diocletiano Maximiano cons. V kal.///.*

⁷ Fasola 1978a, 110.

⁸ Fasola 1978a, 110.

⁹ Reekmans 1986a, 14.

¹⁰ De Santis 1997, 196.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

¹² Testini 1966, 162.

¹³ Pergola 1999, 141; Styger 1933, 208–209.

¹⁴ Pergola 1999, 143.

¹⁵ Styger 1933, 211.

¹⁶ Pergola 1999, 141.

¹⁷ Armellini 1880, 78–79.

¹⁸ Armellini 1880, 83–84.

volledige verloop kan bestudeerd worden, meent hij op basis van zijn *Ausgrabungstheorie* dat de hele Regio I zich vanuit deze gang ontwikkelde.¹

De gang 5–6–8 behoort door zijn onregelmatig verloop volgens Armellini tot de oudste gangen van de catacombe.² De gang 8–17 vormde volgens hem de hoofdgang van deze zone.³ De gang 17–19 ligt iets dieper dan de omliggende gangen en is toegankelijk door middel van twee in de tuf uitgehakte treden.⁴ De gang 20–25 ligt volgens Armellini net iets lager dan de omliggende gangen.⁵ Ook de gang tussen 2 en 27 vormt een grote centrale doorgang in de Regio I.⁶ De gang 28 bevindt zich opnieuw op een hoger niveau dan de gang 27. Een trede in tuf garandeert de toegankelijkheid.⁷ De gang tussen 2 en 8 volgt opnieuw het onregelmatige verloop van de gang tussen 5 en 6. Het deel tussen 1 en 2 is volgens Armellini pas in een latere periode aangelegd om de verbinding tussen de basilica en de Regio I te waarborgen daar de trap 5 en een deel van de gang 7 door de aanleg van de basilica vernietigd werden.⁸ De gang tussen 24 en 25 ligt dan opnieuw veel dieper dan de omliggende gangen.⁹ In totaal zijn de gangen van de Regio I volgens Armellini 208,40m lang.¹⁰ De breedte van de gangen varieert tussen 0,75m en 1,20m.¹¹

Volgens Styger bezaten alle gangen in oorsprong een “*Normalhöhe*” van 2m. In een tweede fase werden de gangen evenals de *cubicula* 1m uitgediept. Hierdoor werd volgens Styger een niet meer bewerkbare bodemlaag bereikt. Teneinde toch nog nieuwe plaats voor bijzettingen te winnen, werd volgens hem in een deel van de gang tussen 2 en 27 het gewelf opgehoogd. Sporen van het oude gewelf zouden volgens Styger nog zichtbaar zijn tussen de *loculi*.¹² Styger meent in het verloop van de gangen en de *cubicula* een twijgssysteem te zien bestaande uit korte, onregelmatig verlopende gangen.¹³

De door Styger ontwikkelde *Ausgrabungstheorie* voor de Regio I van de Agnese-catacombe wordt in de recente literatuur niet onverdeeld aanvaard. Fasola en Testini wijzen erop dat Styger geen rekening hield met het effectieve niveau van de gangen, dat tegenwoordig verdoezeld is door opvullingen met aarde, maar dat Armellini wel in kaart heeft gebracht. Ook voor de andere regio's menen Fasola en Testini aanwijzingen te bezitten die Stygers theorie onderuithalen.¹⁴ Zoals hieronder nog zal duidelijk worden in verband met het *cubiculum* 21, klopt de kritiek van Fasola en Testini aan het adres van Styger niet volledig. Styger was zich wel degelijk bewust van het feit dat de gangen in moderne tijden opnieuw waren opgehoogd. Maar evenzeer zal ik, weliswaar via een andere weg, kunnen aantonen dat Stygers idee over de ontwikkeling van de catacombe, bijvoorbeeld inzake het *cubiculum* 21, inderdaad lacunes vertoont.

Op het einde van de gang 7 bevindt zich het zogenaamde joodse *cubiculum* dat sporen bezit van een afsluiting. Vandaar ook de naam van het *cubiculum*: joodse graven werden afgesloten volgens Armellini, christelijke niet.¹⁵ Langs de gang 17 bevinden zich twee tegenover elkaar liggende *cubicula*, 16 en 18, die elk voorafgegaan worden door een gang. Het *cubiculum* 16, dat met een kruisgewelf overspannen is, wordt op basis van een inscriptie die er werd aangetroffen ook aangeduid als het zogenaamde *cubiculum* van Fortunata. Het *cubiculum* 18 wordt op basis van een niet meer *in situ* bewaarde inscriptie op een architraaf (*Cubiculum Domitiani*) die volgens Armellini tot het *cubiculum* 18 behoorde, aangeduid als het zogenaamde *cubiculum* van Domitianus.¹⁶ De *cubicula* 21 en 22 (op basis van een inscriptie in het *cubiculum* 22 ook de zogenaamde *cubicula* van Abilia Domna genaamd) en hun gemeenschappelijke toegangsgang liggen op een hoger niveau dan de rest van de gangen. Aan het begin van de gang 20 is een trap en een volgens Armellini afsluitbare doorgang aangebracht. Beide *cubicula* beschikken over een kruisgewelf.¹⁷ Langs de gang tussen 24 en 25 ligt tenslotte het *cubiculum* 21. Dit *cubiculum* dat door een korte gang wordt voorafgegaan behoort volgens Armellini evenwel

¹ Styger 1933, 211–212.

² Armellini 1880, 90.

³ Armellini 1880, 95.

⁴ Armellini 1880, 110.

⁵ Armellini 1880, 117.

⁶ Armellini 1880, 118.

⁷ Armellini 1880, 121.

⁸ Armellini 1880, 129–130.

⁹ Armellini 1880, 142.

¹⁰ Armellini 1880, 354–355.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Armellini 1880, Tav. XVII.

¹² Styger 1933, 212.

¹³ Styger 1933, 212.

¹⁴ Fasola 1978a, 121–122.

¹⁵ Armellini 1880, 87–90.

¹⁶ Armellini 1880, 100–102.

¹⁷ Armellini 1880, 112–116.

niet tot de periode waarin de Regio I werd aangelegd. Dit verklaart ook waarom de *loculi* in de gang tussen 24 en 25 vernietigd werden bij de aanleg van de gang naar het *cubiculum*. Volgens Armellini werd het *cubiculum* pas aangelegd nadat de Regio I met de Regio III werd verbonden. Daarop wijzen de drie Christusmonogrammen die op het gewelf van het *cubiculum* zijn aangebracht.¹ De op de figuur met het nummer 11 aangegeven ruimte, is volgens Armellini een *lucernarium*.² Verdere informatie over deze ruimte ontbreekt.

Volgens Styger behoren alle *cubicula*, dus ook het *cubiculum* 21, tot één fase. Styger meent dat het *cubiculum* en de gang tussen 24 en 25 aangelegd werden vóórdat een uitdieping in deze zone plaats vond. Styger wijst erop dat de gang tussen 24 en 25 in een recente periode opnieuw opgehoogd werd.³ Deze theorie van Styger lijkt mij echter in strijd met de vaststelling van Armellini: namelijk dat de *loculi* in de gang tussen 24 en 25 werden doorbroken om het *cubiculum* 21 te kunnen aanleggen. Vandaar dat ik meen dat het *cubiculum* 21 niet tot de fase behoorde waarin de andere *cubicula* werden aangelegd. Als het inderdaad klopt dat het *cubiculum* 21 en de gang ervoor werden uitgediept, zoals Styger dit beweert, dan moet dit inderdaad na de aanleg van het *cubiculum* zijn dat zich op het oorspronkelijke niveau van de gang in het verlengde van 24 bevond. Maar bovendien zou de uitdieping moeten uitgevoerd zijn na het ogenblik van de verbinding tussen de Regio I en de Regio III, want dit is het ogenblik waarop volgens Armellini het *cubiculum* werd aangelegd. Dit lijkt mij echter bijna onmogelijk. Zoals verder duidelijk wordt, wijzen de inscripties en de bijna volledige afwezigheid van monogrammen op een oudere periode dan die waarin de beide zones met elkaar verbonden werden.

Nog volgens Styger behoorde het zogenaamde joodse *cubiculum* tot de laatste *cubicula* die *überhaupt* in alle catacomben werden aangelegd. Argumenten voor deze stelling heeft hij echter niet. Belangrijk is evenwel dat hij de band tussen het joodse graftype, in dit verband verwees men traditioneel naar het graf van Jozef van Arimatea, en dit *cubiculum* van deze catacombe niet aannemelijk acht. Argumenten ontbreken evenwel opnieuw.⁴

Voor de *cubicula* kunnen volgende afmetingen berekend worden: *cubiculum* 12 meet bij benadering 1,89m bij 1,32m; *cubiculum* 16 meet 2,21m bij 1,89m; *cubiculum* 18 meet 1,89m bij 2,84m; *cubiculum* 21 meet 2,33m bij 1,89m; *cubiculum* 22 meet 2,52m bij 2,39m; *cubiculum* 21 tenslotte meet 1,89m bij 1,89m.⁵

In de Regio I komen in de gangen *loculi* voor. In de gangen 5, 6 en 8 komen bijna alleen kleine kinder-*loculi* voor.⁶ In de gang tussen 8 en 17 komen grote en regelmatig uitgevoerde *loculi* voor. Ook dubbele *loculi*, zoals dat van Aurelia Phoebilla en P. Aelius Narcissus, komen voor.⁷ In de gang 26–27 komen grote *loculi* voor die in *pilae* van vijf *loculi* per *pila* zijn geschikt. In de gang werd in een latere perioden nog een *loculus* voor een kind bijgevoegd. Opvallend bij deze *loculus* is het in de kalk van de afsluiting van het graf ingekraste Christusmonogram. Volgens Armellini het enige monogram in de gehele Regio I.⁸ In de gang 28 werden de *loculi* niet op een regelmatige manier aangebracht zoals dit het geval is in de gang tussen 2 en 27.⁹ In de gang tussen 9 en 10 komen opnieuw grote *loculi* voor. Bij de *loculi* zijn kleine nissen aangebracht waar olielampen konden worden in geplaatst. In deze gang komen volgens Armellini talrijke *sepolcri ad urna* voor.¹⁰ Voortgaande op zijn beschrijving van het graftype, meen ik dat Armellini hiermee *a mensa*-graven bedoelde. Ook De Santis en Biamonte en Fiocchi Nicolai vermelden dat er in de Regio I *a mensa*-graven voorkomen.¹¹ In de gang tussen 24 en 25 zijn de kleinere *loculi* dan opnieuw eerder willekeurig in de wanden aangebracht.¹² Tussen de *loculi* zijn grote tussenschotten aanwezig.¹³ In het *cubiculum* 12, het zogenaamde joodse *cubiculum*, komt één *arcosolium* voor.¹⁴ In het zogenaamde *cubiculum* van Domitianus komen *loculi* voor die met een boog zijn overspannen. Volgens Armellini een duidelijk bewijs voor een vroege aanleg.¹⁵ Ook in het *cubiculum* 22 komen alleen maar *loculi* voor, 33 in totaal. In het *cubiculum* 21 zijn grote en regelmatig uitgevoerde *loculi*

¹ Armellini 1880, 142–143.

² Armellini 1880, 135–136. Figuur Armellini 1880, Tav. XVII.

³ Styger 1933, 212.

⁴ Styger 1933, 213.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Armellini 1880, Tav. XVII.

⁶ Armellini 1880, 84–86, 90.

⁷ Armellini 1880, 95–96.

⁸ Armellini 1880, 118 en 121.

⁹ Armellini 1880, 122.

¹⁰ Armellini 1880, 133–134.

¹¹ De Santis 1997, 200; Fiocchi Nicolai 1998, 29.

¹² Armellini 1880, 142.

¹³ De Santis 1997, 200.

¹⁴ Armellini 1880, 88.

¹⁵ Armellini 1880, 103.

aangebracht.¹ Volgens Armellini komen in de Regio I in het totaal 906 *loculi* voor.² Dit aantal graven vindt ook aanhang in een moderne studie.³ Het is echter niet duidelijk of Armellini hierbij ook het respectievelijk kleine aantal graven dat in de *cubicula* voorkwam heeft opgeteld. Bovendien moet men, indien Stygers theorie over de uitdiepingen klopt, rekening houden dat dit aantal de uiteindelijke som van bijzettingen is. Bovendien is het ook de vraag welke gangen eerst werden aangelegd en welke gangen pas in een latere fase werden toegevoegd. Of werden alle gangen, volgens Armellini 208,40m lang, in één fase aangelegd? Dit laatste lijkt mij naar analogie met andere catacomben echter eerder onwaarschijnlijk. Hoewel de volgende rekensom slechts met het nodige voorbehoud kan aanvaard worden, meen ik dat het aantal graven vóór de uitdieping theoretisch op ongeveer 600 kan worden geraamd. Wanneer inderdaad de in oorsprong 2m hoge gangen 1m werden uitgediept, bekomt men dus plaats voor 1/3 van het totale aantal graven. Dit is dus bij benadering 600. Maar ook dit aantal is niet het aantal dat aan de werkelijke eerste fase van de Regio I kan toegewezen worden, daar niet bekend is welke en hoeveel gangen in de allereerste fase werden uitgegraven. De 906 door Armellini getelde graven geven veeleer het aantal graven weer dat werd aangelegd tussen het ontstaan van de Regio I en het stopzetten van bijzettingen in deze zone. Dit laatste ogenblik kan, indien Styger's ontwikkelingstheorie inzake de uitdieping van de Regio I klopt, een eind na de Kerkvrede gesitueerd worden. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat de uitdieping pas na de Kerkvrede zou zijn uitgevoerd, daar zowel de inscripties als de bijna totale afwezigheid van monogrammen op een vóór-Constantijnse periode wijzen. (zie boven)

Het is opmerkelijk dat in deze regio, zoals trouwens in de gehele catacombe, bijna geen fresco's voorkomen.⁴ Bij de inscripties wordt vaak alleen de naam van de bijgezette persoon vermeld.⁵ De vaak slordige inscripties zijn ofwel op marmeren platen of op bakstenen die de *loculi* afsloten, aangebracht.⁶ In de gang 28 werden bij twee *loculi* de inscripties aangebracht in de kalk van de afsluiting van de *loculi*.⁷ Ook Griekse inscripties komen voor in de Regio I.⁸

Hoewel in de literatuur nooit specifiek vermeld wordt dat de Regio I van begin af aan een christelijke, gemeenschappelijke begraafplaats was, wijzen de inscripties, de aanwezigheid van een martelarengraf en de uitgestrektheid van de zone volgens mij in die richting. Op basis van de inscripties kwam Armellini tot de conclusie dat in de Regio I niet alleen armen, slaven en *liberti* maar ook welgestelde personen werden bijgezet.⁹

Armellini dateerde de Regio I op basis van de namen die voorkomen op de afsluitstenen van de *loculi* in de Antonijnse periode.¹⁰ De stijl van de inscripties wijst volgens hem naar een datering in de tweede eeuw n.Chr.¹¹ Styger stelt dat de twijgstructuur die hij in de Regio I waarneemt, veeleer wijst op een later ontstaan. De structuur is volgens hem vergelijkbaar met andere in de Vredestijd ontstane regio's zoals die voorkomen in de Praetextatus-catacombe en het Coemeterium Maius.¹² De werkelijke oude kern van de Agnese-catacombe ligt volgens Styger verborgen onder de Agnese-catacombe.¹³ Volgens Marucchi lijdt het geen twijfel dat de aanleg van de Agnese-catacombe anterior is aan de bijzetting van de gelijknamige martelares. Hiervoor verwijst hij naar de paleografie van de inscripties die wijst op een hoge ouderdom.¹⁴ Cechelli is de menig toegedaan dat de Regio I ontstaan is vóór de derde eeuw n.Chr. Ook de door de aanleg van de basilica verwoeste zone waar zich het graf (letterlijk stelt hij: het hypogeum) van Agnese bevond, wordt door hem in de derde eeuw n.Chr. geplaatst.¹⁵ Testini volgt als het ware een middenweg: de Regio I is weliswaar de oudste regio van de catacombe, maar ook de regio waar zich het graf bevindt van Agnese, wiens sterfdatum niet bekend is, dateert uit de derde

¹ Armellini 1880, 114 en 16.

² Armellini 1880, 354–355.

³ Fiocchi Nicolai 2000b, 350.

⁴ Frutaz 1969, 26; Rutgers 2000a, 127.

⁵ Armellini 1880, 90; Inscriptie (Armellini 1880, 90–9, 96, 98, 108, 118): *Felicissimus; Aelius Cundus; Tarichi; Aurelia Phoebilla et P. Aelius Narcissus; Caelius Satur(nin)us; Eraclia* / afbeelding van een anker/; *Assia Felicissima Successa*.

⁶ Armellini 1880, 91 en 111.

⁷ Armellini 1880, 122; Inscripties (Armellini 1880, 122): *Siriaca; Ignatia*.

⁸ Armellini 1880, 94; Inscriptie (Armellini 1880, 94): ΘΡΕΙΤΤΩ.

⁹ Armellini 1880, 98.

¹⁰ Armellini 1880, 97.

¹¹ Armellini 1880, 108.

¹² Styger 1933, 212.

¹³ Styger 1933, 215.

¹⁴ Marucchi 1934, 384.

¹⁵ Cecchelli z.d., 78.

eeuw n.Chr. Deze regio is echter vernietigd door de aanleg van de basilica.¹ In zijn overzicht van alle monumenten van het Agnese-complex, stelt Frutaz dat de Regio I kan ontstaan zijn in het begin van de derde eeuw n.Chr.² Fasola en Testini baseren zich op de inscripties om het ontstaan van de Regio I in de derde eeuw te plaatsen. Volgens hen vertonen de inscripties namelijk gelijkenissen met de Oostrijke inscripties in de derde eeuwse regio van het nabijgelegen Coemeterium Maius.³ Volgens De Santis en Biamonte kan de Regio I en de zone rond het graf van Agnese op basis van de inscripties, het voorkomen van *a mensa*-graven en de grote tussenschotten tussen de *loculi* gedateerd worden in de tweede helft van de derde eeuw. De overige regio's werden pas aangelegd vanaf de vierde eeuw n.Chr.⁴ Volgens Pergola ontstond de Regio I, hiertoe behoort volgens hem ook de funeraire structuren onder de basilica waarin de martelares werd bijgezet, rond 250 n.Chr. De Regio II en III ontstonden volgens Pergola in het begin van de vierde eeuw n.Chr. De Regio IV ontstond volgens hem gelijktijdig met de aanleg van de basilica van Constantijn en het mausoleum van Constanza.⁵ Ook Fiocchi Nicolai sluit zich aan bij een datering rond 250 n.Chr. voor het ontstaan van de Regio I.⁶

2.14 De twee hypogea van het Coemeterium Maius

Het Coemeterium Maius, waarschijnlijk naar de naam van de oude *gens* Ostoria ook Ostrianus genoemd, dat zich ontwikkelde uit twee hypogea is gelegen langs de via Nomentana. Tot de Rossi werd gedacht dat de catacombe deel uit maakte van de Agnese-catacombe. Bovengronds werden in 1961 sporen van een *villa suburbana* teruggevonden.⁷ Aan de oorsprong van het Coemeterium Maius liggen twee hypogea ten grondslag. Deze twee regio's zullen zich ontwikkelen in een zone van ongeveer 4500m².⁸

Volgens Reekmans is het opmerkelijk dat de toegangstrappen van de twee hypogea bovengronds dicht bij elkaar gelegen waren.⁹ Op basis van deze vaststelling, meent Tolotti dat, naar analogie met de topografie van de toegangstrappen tot het hypogeum van de Acilii en tot de ernaast gelegen uitgestrekte begraafplaats van de Priscilla-catacombe, ook voor het Coemeterium Maius gebruik werd gemaakt van reeds bestaande waterkanalen.¹⁰ In de recente literatuur wordt niet dieper ingegaan op de stellingname van Tolotti.¹¹ Mijn inziens is de bewijslast niet zwaar genoeg om met zekerheid te kunnen aannemen dat de twee oude kernen van het Coemeterium Maius inderdaad zijn ondergebracht in bestaande waterbouwkundige structuren puur en alleen op basis van de topografie van de toegangstrappen.

2.14.1 Hypogeum A

De toegangstrap A tot het hypogeum A voert naar een diepte van 18m onder het bovengrondse loopoppervlak. De wanden van de trap zijn in één van de laatste fasen bezet met een muurwerk in tufsteen en baksteen. Daardoor werden de in de wanden van de trap aangebracht *loculi* verborgen en de doorgangen tot tenminste twee zijgangen en één *cubiculum* afgesloten. Bovendien werd de trap niet in één fase tot op een diepte van 18m uitgegraven. Onderaan de trap verheffen de wanden zich 10m boven de voet van de trap. Fasola meent dan ook dat het niet mogelijk is dat de *loculi*, in *pila* van 15 graven boven elkaar en tot aan het gewelf, in één fase werden aangelegd. Veeleer werden telkens wanneer het niveau werd uitgediept, treden aan de trap

¹ Testini 1966, 162; Volgens de Santis en Biamonte in De Santis 1997, 197, kan Agnese de marteldood gestorven zijn onder Decius (249–251), Valerianus (257–260) of meer waarschijnlijk onder Diocletianus (303–305).

² Frutaz 1969, 25.

³ Fasola 1978a, 121–122.

⁴ De Santis 1997, 200.

⁵ Pergola 1999, 141.

⁶ Fiocchi Nicolai 2000b, 350.

⁷ De Santis 1997, 206; Fasola 1978a, 110; Fasola 1989, 1163; Pergola 1999, 144 en 146.

⁸ Fasola 1978a, 111; Fiocchi Nicolai 2000b, 350.

⁹ Reekmans 1986a, 15; Er dient op gewezen te worden dat in de geciteerde publicatie Reekmans systematisch de benaming “trap A” verwisseld met “trap B” en omgekeerd. Ook bij de figuur Fasola 1956b, Tafel 18–19 worden de benamingen verwisseld. In deze studie volg ik de benaming zoals die weergegeven wordt op de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 27.

¹⁰ Tolotti 1980, 42.

¹¹ In Brandenburg 1984, 40 verwijst de auteur naar de regelmatige ontwikkeling van hypogea die in waterbouwkundige structuren zijn ondergebracht. Bijna terloops vermeldt hij dat ook de kernen van het Coemeterium Maius een dergelijke regelmatige ontwikkeling kennen. Van een echte stellingname is hier dus geen sprake.

toegevoegd.¹ De 1,26m brede toegangstrap A telde oorspronkelijk ongeveer 30 treden.² Het oorspronkelijke niveau lag ongeveer 7m hoger dan het uiteidenlijke niveau van de hoofdgang.³

In het verlengde van de toegangstrap A lag oorspronkelijk geen tweede trap maar een 1,32m brede en een iets maar dan 2m hoge gang. De lengte van deze gang was in oorsprong 13,68m lang.⁴ Langs deze hoofdgang lagen aan beide zijden twee aftakkingen. Langs de zuidelijke wand is de toegang tot een bij Fiocchi Nicolai niet benoemde zijgang gelegen. Deze zijgang is 12,60m lang en 1m breed.⁵ Deze gang onderging geen verdere uitdiepingen en toont volgens Fasola dus het originele niveau van de hoofdgang aan. De tweede aan de zuidzijde gelegen aftakking is de gang 1. De originele lengte van deze gang is 9,72m lang en de originele breedte 1,10m.⁶ In een volgende fase, die kort na de aanvangsfase plaats vond, werd de gang 1 tezamen met de hoofdgang ongeveer 1m uitgediept. Hierbij werden in de hoofdgang vier treden aan de trap toegevoegd en de gang zelf met 7m verlengd. Het nieuwe niveau in de gang 1 valt ook vast te stellen aan het niveau van de twee langs deze gang gelegen *cubicula*: het *cubiculum* van Donata en het daartegenover liggende zogenaamde *cubiculum del docente* (a).⁷ Tot deze tweede fase behoort het *cubiculum* a en de daar aangebrachte decoratie. Volgende afmetingen kunnen berekend worden: via een ongeveer 0,72m lange en 0,90m brede gang bereikt men vanuit de gang 1 het *cubiculum* b; het *cubiculum* meet 2,70m bij 2,70m; de twee zijwanden en de achterwand worden gevormd door een abside. *Cubiculum* b is bereikbaar via een 3,15m lange en 0,95m brede gang. Het *cubiculum* zelf meet 2,52m bij 2,21m.⁸

Aan de noordzijde van de hoofdgang waren vanaf de aanleg eveneens de twee zijgangen 2 en 8 aanwezig. Deze zijgangen werden eveneens verdiept tijdens de tweede fase.⁹ Er zijn geen gegevens bekend met betrekking tot de lengte van beide zijgangen in de eerste fase. Ik vermoed dat het oorspronkelijke verloop van de gang 2 zich beperkte tot aan de knik na 3,96m. De gang 2 had een breedte van 0,76m. Ik vermoed op basis van de symmetrie met de tegenoverliggende gang dat de gang 8 in oorsprong niet langer was dan 12,60m. De breedte van de gang is 0,76m.¹⁰

Als argument voor het kleine tijdsinterval tussen de eerste fase en de fase met de uitdieping, verwijst Fasola er naar dat er reeds op het einde van de derde eeuw n.Chr. een nieuwe uitdiepingsfase, dit is de derde fase in de ontwikkeling van deze regio, plaats vond. Het vloerniveau daalde hierbij met ongeveer 1,20m en hierdoor dienden opnieuw vijf treden aan de trap te worden toegevoegd om het niveauverschil te overbruggen. Op dit nieuwe niveau werd tussen de zijgangen 2 en 8, die voor de tweede maal verdiept werden, het *cubiculum* c aangelegd.¹¹ Het *cubiculum* was met de hoofdgang verbonden door middel van een 1,44m lange en 0,68m brede gang; het *cubiculum* zelf meet 2,52m bij 2,88m.¹²

Vervolgens werd in de vierde fase, dit is de derde uitdiepingsfase, het niveau nogmaals met twee meter verlaagd. Hierdoor was het noodzakelijk om de trap nogmaals van extra treden te voorzien.¹³

In de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. werd het hypogeum A met het hypogeum B verbonden. Volgens Pergola werden iets daarna sommige gangen uitgediept en werden het *cubiculum* c en het groot *arcosolium* in de hoofdgang aangelegd.¹⁴ Op basis van het bovenstaand overzicht, gebeurde de versmelting van de twee hypogea dus tussen de tweede en de derde fase, of nog, tussen de eerste en de tweede uitdieping.

Aanvankelijk werden in het hypogeum alleen *loculi* aangelegd. Later (volgens Fiocchi Nicolai rond 270–280 n.Chr.) ontstonden de eerste *cubicula*.¹⁵ In de *cubicula* werden *arcosolia* in de wanden aangebracht.¹⁶ In de derde fase werd in de noordelijke wand van de hoofdgang een groot *arcosolium* aangelegd.¹⁷

¹ Fasola 1956a, 80.

² Berekening op basis van de figuren in Fasola 1956a, 79 en Fiocchi Nicolai 1998, 27.

³ Fasola 1956a, 84.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79 (gang A).

⁶ Berekeningen op basis van de figuren Fasola 1956a, 79 (gang B) en Fiocchi Nicolai 1998, 27.

⁷ Fasola 1956a, 80–81.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79.

⁹ Fasola 1956a, 81.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuren Fasola 1956a, 79 en Fiocchi Nicolai 1998, 27.

¹¹ Fasola 1956a, 81.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956a, 79 (*cubiculum* D).

¹³ Fasola 1956a, 84.

¹⁴ Pergola 1999, 145.

¹⁵ Brandenburg 1984, 40; Fiocchi Nicolai 1998, 29.

¹⁶ Tolotti 1980, 42.

¹⁷ Fasola 1956a, 81.

Uit de eerste fase van dit hypogeum zijn geen decoratie-elementen zoals fresco's of stucwerk bekend. De eerste fresco's verschijnen pas in de tweede fase met de aanleg van het *cubiculum* a, het zogenaamde *cubiculum* van de leraar. Het *arcosolium* in de achterwand is gedecoreerd met afbeeldingen van duiven, een slinger van rozenblaadjes, een *prostratio*-scène, vlakindeling met streepdecoratie en een kruismotief, meanderversiering, Noah in de ark, een leraar met een boekrol, een rustende Jonas en een weidende herder.¹

In de gang 1 werd een inscriptie aangetroffen van het graf van een of twee martelaren. Het betreft hier een *loculus bisomus* waar waarschijnlijk slachtoffers van de vervolgingen van Decius (250) of Valerianus (257) in werden bijgezet. Het graf wordt later voorwerp van verering. Fasola wijst erop dat de inscriptie ofwel tot de aanvangsfase ofwel tot de fase van de uitdieping van de gang 1 kan behoren. De letters van de inscriptie worden geklasseerd onder het lettertype van de "*ostriani*". In de nabijheid van deze inscriptie werden, weliswaar niet *in situ*, nog andere fragmenten aangetroffen van Oostriase inscripties.² Op enkele meters afstand van de gang 8, namelijk in de gang 7 (feitelijk een gang van het hypogeum B) werd *in situ* een inscriptie aangetroffen op het onderste *loculus*. Deze inscriptie levert, zoals verder zal worden aangegeven, volgens Fasola een datering voor de derde fase (dit is dus de tweede uitdiepingsfase) op.³

Het hypogeum wordt door Fasola, Reekmans, De Santis en Biamonte op basis van de beperkte omvang beschouwd als een familiehypogeum.⁴ Zonder evenwel bewijzen hiervoor te kunnen aanbrengen, opperen Fasola en Brandenburg de stelling dat het hypogeum misschien verbonden kan worden met de bovengronds ontdekte *villa suburbana*.⁵

Op basis van het specifieke lettertype van de martelaarsinscriptie in de gang 1 komt men voor de eerste of tweede fase (twee fasen die trouwens kort op elkaar volgen volgens Fasola) uit op een datering in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr.⁶ Deze datering voor het ontstaan van het hypogeum vindt ook aanhang bij Pergola.⁷ De derde fase kan op basis van de inscriptie voor de echtgenote van een Praetoriaan die aangetroffen werd nabij de gang E gedateerd worden vóór 312 n.Chr., het jaar waarin de Praetoriaanse garde door Constantijn werd opgegeven. Ook paleografische kenmerken en de formuleringen van de overige inscripties op dit niveau van de gang laten volgens de Fasola een datering toe op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.⁸ De vierde fase kan op basis van het taalgebruik en het lettertype van een inscriptie die met deze fase verbonden kan worden, gedateerd worden in het begin van de vierde eeuw.⁹

2.14.2 Hypogeum B

De toegangstrap B van het hypogeum B start nabij de toegangstrap van het hypogeum A.¹⁰ De 1,26m brede trap telde 30 treden.¹¹ In het verlengde van de trap ligt de hoofdgang 3 van waaruit zich verschillende zijgangen vertakten.¹² Deze hoofdgang was in oorsprong 49,14m lang en gemiddeld 1m breed.¹³ Het gangenstelsel van het hypogeum B ontwikkelde zich in de vorm van twee roosterstructuren: namelijk tussen de gangen 10 en 11 en tussen de gangen 7 en 17.¹⁴

¹ Provoost 2000a, 17 (Mag 13).

² Fasola 1956a, 80; Inscriptie (Fasola 1956a, 80): *Isthefano filio dulcissimo*.

³ Fasola 1956a, 81; Fasola 1956b, 141; Pergola 1999, 144; Inscriptie (Fasola 1956a, 81): *Licineus milx pretorianus Aur. price cogiugi k. bene merinti in pace coh. VI*.

⁴ De Santis 1997, 210; Fasola 1956b, 143; Fasola 1978a, 111; Reekmans 1986a, 15.

⁵ Brandenburg 1984, 40; Fasola 1978a, 111; In De Santis 1997, 210 vermelden De Santis en Biamonte nog dat de villa uit de "Klassieke Periode" stamt. Wanneer de villa tenslotte verlaten werd (wanneer dit was zeggen zij echter niet) werden bepaalde ruimtes van de villa aangewend als begraafplaats. In één ruimte werden banken tegen de muren aangebracht, wat er volgens de auteurs op wijst dat daar funeraire banketten konden plaats vinden. Het is volgens mij dan ook duidelijk dat zolang er geen datering van die villa naar voren wordt geschoven, of beter nog van het verlaten van de villa, het niet mogelijk is de eigenaars van het hypogeum A te linken aan de villa.

⁶ Fasola 1956a, 80.

⁷ Pergola 1999, 144.

⁸ Fasola 1956a, 81–82.

⁹ Fasola 1956a, 84.

¹⁰ Fasola 1978a, 111–112.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1956b, Tafel 18–19.

¹² De Santis 1997, 210.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Flocchi Nicolai 1998, 27.

¹⁴ Fasola 1978a, 112, 195–196; Flocchi Nicolai 1989, 1186.

De 4,40m hoge hoofdgang 3 kende drie uitdiepingsfasen. In oorsprong was de hoofdgang bij benadering slechts 1,85m hoog.¹ Een eerste uitdiepingsfase vond plaats op het einde van de derde eeuw n.Chr.² Verdere specifieke gegevens over de primitieve kern van deze regio ontbreken. Het blijft wachten op een grondige topografische studie die duidelijk maakt hoe deze regio zich ontwikkelde. Zoals hierboven reeds aangegeven wordt het hypogeum B gekenmerkt door twee roosterstructuren. De precieze faseringen bij de aanleg van deze structuren ontbreken in de literatuur. Vanuit een vergelijking met de aanleg en evolutie van de Area I van de Callixtus-catacombe lijkt het mij onwaarschijnlijk dat alle gangen die tot deze roosterstructuren behoren, en bij uitbreiding alle gangen die tot de zogenaamde oude begraafplaats van het hypogeum B van het Coemeterium Maius behoren, in één fase werden aangelegd. De totale lengte van het roostersysteem gevormd tussen de gangen 7 en 17 is bij benadering 150m (met een gemiddelde breedte van 1m). De totale lengte van het roostersysteem gevormd tussen de gangen 10 en 11 is bij benadering 140m (met een gemiddelde breedte van 0,95m). De totale lengte van alle overige gangen die eveneens tot de zogenaamde oude begraafplaats van het hypogeum B van het Coemeterium Maius behoren, is bij benadering 264m (met een gemiddelde breedte van 1,05m).³ Dit zou dus betekenen dat er maar liefst 554m gangen werden aangelegd in één fase. Fasola meent echter dat bepaalde delen van het hypogeum B, en meer bepaald de drie verbindingsgangen van het roosterstructuur tussen de gangen 7 en 17, grote delen van de gangen 18 en 17, het deel van de gang 16 over de snijding met de gang 17, de gang ten oosten van het *cubiculum* n en het *cubiculum* zelf, de min of meer met de hoofdgang parallel verlopende gang tussen de gangen 7 en 10, het korte stuk gang ten westen van het *cubiculum* i, het *cubiculum* m en de gang 6 gangen of *cubicula* zijn die het oorspronkelijke niveau behouden hebben en dus niet werden uitgediept.⁴ Schijnbaar wil Fasola op deze manier aangeven dat alle gangen in éénzelfde fase zijn aangelegd. Benadrukt dient evenwel te worden dat er voor de regio ten oosten van het roosterstructuur tussen de gangen 10 en 11 en de zojuist vermelde roosterstructuur zelf, geen gangen zijn die het oorspronkelijke niveau behouden hebben. Fiocchi Nicolai wijst er bijvoorbeeld ook nog op dat de *cubicula*, waarvan sommige volgens Fasola het oorspronkelijke niveau behielden, pas in een latere fase, namelijk rond 270–280 n.Chr. werden aangelegd.⁵ Het feit dat er dus delen van deze regio het oorspronkelijke niveau behielden, maar toch niet van meet af aan werden aangelegd en de toch extreem grote lengte van alle gangen van deze regio, wijzen er volgens mij op dat er nog verschillende tussen-fasen moeten geweest zijn. Bovendien zagen we hierboven reeds dat de eerste uitdiepingsfase pas op het einde van de derde eeuw gebeurde, dus na het optrekken van de *cubicula* op het zogenaamde originele niveau.

In het hypogeum B waren zeven *cubicula* aanwezig: *cubiculum* d meet 2,52m bij 2,52m; *cubiculum* f meet 2,52m bij 1,89m; *cubiculum* g meet 1,89m bij 6,93m; *cubiculum* h meet 1,89m bij 4,41m; *cubiculum* i meet 2m bij 1,89m; *cubiculum* m meet 2,20m bij 2,20m en *cubiculum* n tenslotte meet 2,52m bij 2,52m.⁶

Vanaf de Constantijnse periode werd deze regio verder uitgebreid naar het noorden, deels naar het oosten en onder de via Asmara door naar het westen.⁷ Op een lager gelegen niveau werden eenvoudige gangen aangelegd waarlangs *cubicula* gelegen waren die voorzien waren van uit de tuf gehakte decoratie.⁸ Wanneer we nu de figuren bekijken, wordt duidelijk dat op de figuren niet zozeer de aanvangsfase wordt aangegeven, dan wel de vóór-Constantijnse situatie. Met andere woorden: de figuren tonen de ontwikkeling van het hypogeum B (en het hypogeum A) vanaf hun ontstaan, over hun samensmelting in de tweede helft van de derde eeuw, tot de Constantijnse periode. Dit is, zoals hierboven voor het hypogeum A werd aangetoond en hieronder voor het hypogeum B zal worden beargumenteerd, in een tijdsspanne van ongeveer 60 tot 85 jaar.⁹

Aanvankelijk kwamen volgens Fiocchi Nicolai in dit hypogeum alleen *loculi* voor. Pas in een latere fase (rond 270–280 n.Chr.) ontstonden de *cubicula*.¹⁰ In de *cubicula* (bijvoorbeeld het *cubiculum* m) komen *arcosolia* en waarschijnlijk later toegevoegde *a forma*-graven voor.¹¹ Het totale aantal graven is onbekend.

In het hypogeum B werden twee martelaren bijgezet. In het *cubiculum* f bevindt zich het graf van Emerentiana. Het andere martelarengraf, namelijk in een baksteen opgetrokken *arcosolium* dat de oorspronkelijke *loculus* diende te vervangen, bevindt zich in de hoofdgang 3 nabij de toegangstrap B.¹

¹ Fasola 1956b, 138–139.

² Fasola 1956b, 143; Dit is dus gelijktijdig met de tweede uitdiepingsfase van het hypogeum A.

³ Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 27.

⁴ Fasola 1956b, 140.

⁵ Fasola 1956b, 140; Fiocchi Nicolai 1998, 29.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 27.

⁷ Fasola 1956b, 144.

⁸ Pergola 1999, 145–146.

⁹ De figuren Fasola 1956b, Tafel 18–19; Fiocchi Nicolai 1998, 27.

¹⁰ Fiocchi Nicolai 1998, 29.

¹¹ Fasola 1956b, 145.

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoratie tijdens de eigenlijke eerste fase. In de later ontstane *cubicula* komen wel fresco's voor, zoals bijvoorbeeld in het *cubiculum* m waar in de laatste fase van het *cubiculum* nog fresco's werden aangebracht.² In de gangen van het hypogeum B werden eveneens zoals dit het geval was voor het hypogeum A Oostriaanse inscripties aangetroffen.³

Het vanaf het begin omvangrijke gangensysteem wijst er volgens Fasola en Reekmans op dat het hypogeum voor een grote christelijke gemeente bestemd was. Hierbij denken Fasola en Reekmans dat de eigenaar van het hypogeum A de toestemming gaf aan de christelijke gemeente om nabij zijn eigen hypogeum een gemeenschappelijk christelijke begraafplaats te organiseren.⁴ In het hypogeum zou een martelaar uit de periode van Diocletianus zijn bijgezet.⁵

Het ontstaan van het hypogeum B wordt geplaatst rond het midden van de derde eeuw n.Chr.⁶ Deze datering wordt bevestigd door Oostriaanse inscripties die te dateren zijn in het midden van de derde eeuw.⁷ Deze kern is evenwel iets jonger dan het hypogeum A.⁸

De tweede fase, namelijk de eerste uitdieping, kan op basis van de inscriptie voor de echtgenote van een Praetoriaan die aangetroffen werd in de gang 7 nabij de gang 8 gedateerd worden vóór 312 n.Chr., het jaar waarin de Praetoriaanse garde door Constantijn werd opgegeven. Ook paleografische kenmerken en de formuleringen van de overige inscripties op dit niveau van de gang laten volgens Fasola een datering toe op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.⁹ Ook na de uitbreiding van deze regio vanaf de Constantijnse periode volgden nog uitdiepingen om te kunnen voldoen aan de vraag naar begraafplaatsen.¹⁰

2.15 Laurentius-catacombe / Ciriaca-catacombe

De Ciriaca-catacombe die zich hoofdzakelijk ten noorden van de Laurentius-basilica uitstrekt is gelegen langs de via Tiburtina, nabij de Hyppolitus-catacombe. Bovengronds bevond zich een pagane necropool waarvan in de zestiende eeuw nog resten van columbaria werden waargenomen. De inscripties die in de kloosterhof van de Laurentius-basilica bewaard worden, zijn waarschijnlijk afkomstig van deze necropool waar talrijke *liberti* van het keizerlijke hof werden bijgezet.¹¹ De catacombe werd reeds geëxploreerd op het einde van de zestiende eeuw.¹² Slechts bepaalde delen van de catacombe zijn bewaard gebleven.¹³ Toch blijft het nog steeds wachten op een grondige studie van de gehele catacombe.

De catacombe is volgens Styger uitgewerkt over drie verdiepingen. Volgens hem zijn er aanduidingen dat bepaalde gangen in de catacombe werden uitgediept.¹⁴ De Santis en Biamonte spreken over vijf verdiepingen.¹⁵ Pergola houdt het bij verscheidene niveaus.¹⁶

De oorspronkelijke kern van de catacombe is volgens Styger en Marucchi, en daarin gevolgd door Krautheimer, Matthiae, De Santis, Biamonte en Pergola, gelegen onder de basilica die opgetrokken werd door Constantijn *supra arenario cryptae*. Deze constructie verstoortte de oorspronkelijke begraafplaats.¹⁷ Volgens

¹ Fasola 1956b, 142.

² Fasola 1956b, 145.

³ Fasola 1956b, 140.

⁴ Fasola 1956b, 144; Fasola 1978a, 111–112; Reekmans 1986a, 15; Vergelijk deze dubbele structuur, namelijk een private begraafplaats (hypogeum A) direct nabij een gemeenschappelijke begraafplaats (hypogeum B) met de Priscilla-catacombe waar het hypogeum van de Acilii ook naast een gemeenschappelijke begraafplaats is gelegen. Zie ook boven voor Tolotti's enigzins afwijkende opvatting aangaande het hergebruiken van waterkanalen in beide constructies wat deze dubbele structuur zou verklaren.

⁵ Reekmans 1986a, 15.

⁶ Pergola 1999, 144.

⁷ Fasola 1956b, 140.

⁸ Fasola 1978a, 110.

⁹ Fasola 1956a, 81–82; Zie ook bij het hypogeum A.

¹⁰ Pergola 1999, 146.

¹¹ Styger 1933, 185.

¹² Krautheimer 1959, 34.

¹³ Testini 1966, 160.

¹⁴ Styger 1933, 186.

¹⁵ De Santis 1997, 221.

¹⁶ Pergola 1999, 148.

¹⁷ De Santis 1997, 220; Krautheimer 1959, 35; Marucchi 1934, 348; Matthiae 1966, 8, 42–43; Pergola 1999, 149; Styger 1933, 186 en 188.

Styger kan de primitieve kern zich niet buiten de zone van de latere basilica hebben uitgestrekt daar men geen sporen meer vindt van oude constructies buiten de basilica.¹

Tussen 1947 en 1949 werden opgravingen uitgevoerd onder de basilica. Op meer dan 3m onder het loopoppervlak van de basilica werden resten aangetroffen van de oorspronkelijke catacombe.² Hierbij werden onder meer twee *cubicula* (met een vereerd graf) en enkele gangen aangetroffen die in de loop van de tijd verschillende aanpassingswerken ondergingen, zoals onder andere bij het optrekken van de *basilica Pelagiana* boven deze zone.³

In de catacombe kwamen ook *cubicula* voor.⁴ In de catacombe zelf komen *arcosolia* en *loculi* voor.⁵ Over de mogelijke decoratie uit de eerste fase is geen informatie terug te vinden in de literatuur. In de catacombe werden onder meer inscripties aangetroffen met monogrammen. Bepaalde inscripties konden consulaair gedateerd worden in 347 n.Chr., 378 n.Chr. en 464 n.Chr.⁶ Marucchi vermeldt één inscriptie die hij in de derde eeuw n.Chr. dateerde.⁷ Ook Griekstalige inscripties werden in de catacombe aangetroffen.⁸ Da Bra maakt melding van ronde baksteenstempels uit de periode van Marcus Aurelius en Severus en nog oudere rechthoekige baksteenstempels die aangebracht waren op de afsluitstenen van de *loculi*.⁹

Hoewel in de literatuur geen uitsluitsel gegeven wordt omtrent religieuze toewijzing van de oorspronkelijke kern van de catacombe, wijzen de aanwezigheid van vereerde graven en de latere ontwikkeling van de catacombe volgens mij op een christelijke aanwezigheid.

Niettegenstaande het veelvuldig voorkomen van monogrammen, *arcosolia* en laat gedateerde inscripties en fresco's, meent Styger dat de toen nog tot de zone van de latere basilica beperkte catacombe toch in de periode vóór Constantijn moet zijn ontstaan.¹⁰ Da Bra dateerde het ontstaan van de catacomben gelijktijdig met de baksteenstempels: dit is dus ongeveer één eeuw voor de traditionele bijzettingdatum van Laurentius in 258 n.Chr. Volgens hem bewijzen ook de in het Grieks gestelde inscripties op een datering in de tweede eeuw.¹¹ Ik heb er reeds op gewezen dat een datering op baksteenstempels alleen een *post quem* datering kan opleveren. De datering die Da Bra aanbrengt is dan ook zeer twijfelachtig. Krautheimer dateerde het ontstaan van de catacombe in de derde eeuw n.Chr. Argumenten worden echter niet vermeld.¹² Fasola en Testini dateren de eerste kern van de catacombe in de periode vóór Constantijn.¹³ Ook Pergola meent dat de oorspronkelijke kern van de catacombe in de derde eeuw werd aangelegd.¹⁴ Flocchi Nicolai tenslotte dateert het ontstaan van de Ciriaca-catacombe in de tweede helft van de derde eeuw.¹⁵ Argumenten voor een dergelijke datering worden evenwel niet gegeven. Indien de datum voor de bijzetting van Laurentius, namelijk 258 n.Chr., klopt, dan is het waarschijnlijk dat de catacombe, die volgens Flocchi Nicolai in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. werd aangelegd, ontstaan is rond 250 n.Chr.

2.16 Novatianus-catacombe

Deze catacombe is gelegen langs de via Tiburtina. Bij wegenwerken aan de viale della Regina Margherita in 1926 werden reeds enkele gangen ontdekt van deze catacombe. Fornari meende toen dat er gangen van een hypogeum waren ontdekt.¹⁶ Nabij de oorspronkelijke toegangstrap van de begraafplaats werd een rechthoekig gebouw, voorzien van een abside, overspannen door een tongewelf en opgetrokken in baksteen en

¹ Styger 1933, 188.

² Matthiae 1966, 29.

³ Matthiae 1966, 34, 36, 38, 40–41.

⁴ Marucchi 1934, 343. Deze *cubicula* werden niet aangegeven op de figuur Styger 1933, 187.

⁵ Marucchi 1934, 342; Styger 1933, 188.

⁶ Marucchi 1934, 345–349.

⁷ Marucchi 1934, 347; Inscriptie (Marucchi 1934, 347): *Domitia spirito tuo bono* / afbeelding van een vis, vier broden (= ronde schijven met een kruisje erop), een schapdrager en een anker.

⁸ Marucchi 1934, 345.

⁹ Da Bra 1938, 58.

¹⁰ Styger 1933, 187–188.

¹¹ Da Bra 1938, 57–58; Zie ook Matthiae 1966, 5–8 voor een hagiografische beschrijving en de Atti van Laurentius.

¹² Krautheimer 1959, 33.

¹³ Fasola 1978a, 121.

¹⁴ Pergola 1999, 148.

¹⁵ Flocchi Nicolai 2000b, Fig. 3, 350.

¹⁶ Fornari 1927, 39–42; Fornari 1929, 179 en 181–182; Fornari 1979, 5–6.

tufsteen aangetroffen. Verder was er boven de catacombe ook een *sub divo*-begraafplaats met columbaria, mausolea en ondergrondse grafkamers aanwezig. Het meest opmerkelijke gebouw in deze necropool is een mausoleum uit de Augusteïsche periode dat in gebruik bleef tot op het einde van de tweede eeuw. In de onderste grafkamers zijn crematie-graven aangelegd, in de bovenste ruimtes inhumatie-graven. Beide constructies zijn tegenwoordig verdwenen. De necropool bleef vanaf de Augusteïsche periode nog vier eeuwen in gebruik.¹

De oorspronkelijke kern van de catacombe verschilt inzake opbouw met de latere uitbreidingen. De oorspronkelijke kern bestaat uit een netwerk van vier tot vijf meter hoge en lange regelmatig verlopende gangen waarlangs geen *cubicula* gelegen zijn. De latere uitbreidingen op het einde van de derde eeuw en in de vierde eeuw zijn gekenmerkt door korte, minder hoge gangen (rond 2m) die eerder een gebogen verloop kennen en waarlangs een beperkt aantal *cubicula* zijn aangelegd.² De *cubicula* uit die latere periode dragen een familie-karakter. Bepaalde bijzettingen vonden er plaats in sarcofagen.³ Rond 450 n.Chr. werd een hoger gelegen niveau aangelegd.⁴

Bestuderen we hier nu de oorspronkelijke kern van de Novatianus-catacombe. De catacombe was toegankelijk via een in het noord-westen gelegen trap met minstens 19 treden en een trapoverloop. De trap was 1,32m breed.⁵ In oudere studies wordt melding gemaakt van een ruime bovengrondse constructie in baksteen en tufblokjes. Gedacht wordt dat de toegangstrap vanuit deze constructie startte.⁶ In de literatuur wordt evenwel geen datering voor de constructie opgegeven. Het is dus niet zeker of dit gebouw ook tot de oorspronkelijke begraafplaats behoorde of niet. Misschien was het één van de hierboven vermelde mausolea.

In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang 1 die in oorsprong ongeveer 23,10m lang en 1,32m breed was.⁷ Deze hoofdgang was volgens een oudere studie van Josi in oorsprong 2m minder hoog en werd in een tweede fase 2m uitgediept.⁸ In een recente studie van Fasola werd echter op basis van topografische, geologische en epigrafische argumenten aangetoond dat dit niet mogelijk was. Niet alleen de gang in het verlengde van de toegangstrap, maar alle gangen van de oorspronkelijke kern ondergingen geen verdiepingen en kregen dus direct hun hoogte tussen 4m en 5m. Slechts één gang onderging een verdieping, namelijk de gang 11. Maar op basis van de daar aangetroffen epigrafische tekst uit 323 n.Chr. is bekend dat deze gang, ondanks het feit dat deze gang parallel verloopt met de overige zijgangen, pas later is aangelegd. De gang 11 werd bovendien niet aangelegd vanuit de gang 2, maar werd ontgonnen vanaf de trap 10 die een aftakking is van de eigenlijke toegangstrap.⁹

4,50m na het punt waar de gang start aan de voet van de toegangstrap, bevindt zich de belangrijkste zijgang 2. Deze zijgang was in oorsprong 18,90m lang en 0,85m breed. Links van deze zijgang bevinden er zich vier aftakkingen. Deze aftakkingen zijn respectievelijk 23,10m lang en 0,85m breed; 23,10m lang en 0,85m breed; 6,30m lang en 0,85m breed en tenslotte 3,15m lang en 0,85m breed. Ook aan de linkerkant van de zijgang die haaks op de hoofdgang staat, zijn er zijgangen aangebracht, namelijk drie. De zijgangen zijn respectievelijk 1,05m, 31,50m en 4,20m lang en alle drie 0,85m breed.¹⁰ Op basis van de reconstructie, is duidelijk dat de oorspronkelijke structuur van de catacombe een visgraatstructuur vormde. De *in situ* aanwezige en gedateerde inscripties (zie verder) wijzen er inderdaad op dat de aanvankelijke structuur een visgraatstructuur geweest is.¹¹

Alle graven die in de oorspronkelijke kern waren aangebracht, waren eenvoudige *loculi*. *Arcosolia* of *cubicula* kwamen er niet voor. Enige uitzondering was waarschijnlijk het graf van Novatianus dat oorspronkelijk een in baksteen opgetrokken *mensa*-graf was. In een latere fase werd het graf met marmer en twee zuilen versierd.¹² De *loculi* in de oorspronkelijke kern van de catacombe zijn voor het overgrote deel afgesloten met terracotta afsluitstenen (eerder uitzonderlijk marmeren platen) die met een pleisterlaag zijn bezet waarop dan vaak met rode verf een inscriptie geschilderd werd. Fresco's komen bij deze graven niet voor.¹³ De *loculi* werden in *pilae* van zes tot acht *loculi* geordend.¹⁴ In de latere uitbreidingen van de catacombe, blijven *cubicula* en

¹ De Santis 1997, 230–231; Pergola 1999, 151; Santa Maria Scrinari 1979, 9 in Fornari 1979.

² De Santis 1997, 231–232; Fasola 1978a, 109; Fornari 1929, 187.

³ De Santis 1997, 232–233.

⁴ Pergola 1999, 153.

⁵ Afgeleid op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 20.

⁶ Fornari 1929, 186; Josi 1933a, 187 en 189.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 193.

⁸ Josi 1933a, 189.

⁹ Fasola 1978a, 109–110 en 191–192.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 193.

¹¹ Fasola 1978a, 109.

¹² Ferrua 1944, 236–237; Fiocchi Nicolai 1998, 19; Pergola 1999, 151.

¹³ De Santis 1997, 231; Fasola 1978a, 110; Fornari 1929, 188–189; Josi 1933a, 189.

¹⁴ Fornari 1929, 187.

arcosolia een zeldzaamheid. De *loculi* werden in onregelmatige *pilae* van maximaal vijf *loculi* gerangschikt. Ook hier ontbreekt enige vorm van decoratie.¹ In een recente studie schat Fiocchi Nicolai het aantal graven in de oudste zone tussen de 1200 en de 1500.² Het is evenwel onmogelijk op basis van de literatuur een correct beeld te krijgen van het aantal graven. Toch meen ik dat het hierboven vermelde aantal graven moet genuanceerd worden. Het totale aantal meter gangen van de oorspronkelijke kern, dit is dus tot 270 n.Chr., is 134,4m. Voor de derde aftakking aan de linkerkant van de gang 2, weten we via de literatuur dat er in de linkerwand 15 *pilae* en in de rechterwand 14 *pilae* zijn aangebracht.³ Daar deze gang 27m lang is⁴, kan de gemiddelde afstand van één *pila* bij benadering op 1,85m berekend worden. Dit getal neem ik als theoretische afmeting voor alle *pilae* van de oorspronkelijke kern. Hierboven zagen we reeds dat er 6 tot 8 *loculi* per *pila* aangebracht werden. Laten we nu dus uitgaan van een gemiddelde van 7 *loculi* per *pila*. Over een totale lengte van 268,8m (namelijk tweemaal de lengte van de gangen, want iedere gang bezit twee wanden) konden theoretisch 145 *pilae* aangebracht worden. Dit maakt dus een totaal aantal *loculi* van 1015. Dit is dus minder dan het hierboven vermelde totaal aantal graven. Laten we nu dezelfde berekening maken voor de catacombe zoals ze geëxpandeerd was tot vóór de Constantijnse periode. De catacombe bezat toen 200m gangen.⁵ Over 400m wand, kwamen toen dus 216 *pilae* van elk gemiddeld zeven *loculi* voor. Dit maakt een totaal aantal graven van 1512. Het hierboven door Fiocchi Nicolai weergegeven aantal graven, sluit dus beter aan bij het aantal graven dat de catacombe telde rond 313 n.Chr. In de oorspronkelijke kern, die zoals we zagen chronologisch en ruimtelijk “arbitrair” wordt afgebakend met 270 n.Chr., en de toen in gebruik zijnde ruimte zijn er echter een kleine 500 graven minder. Interessant is om vast te stellen dat er in de 43 jaar tussen 270 n.Chr. en 313 n.Chr. dus gemiddeld per jaar “slechts” 11 à 12 graven werden aangelegd. In die zin meen ik te mogen stellen dat de groei (of op zijn minst de benutting van graven in absolute aantallen) van de Novatianus-catacombe in de periode tussen 270n.Chr. en 313 n.Chr. eerder kleinschalig en langzaam verliep. Benadrukt dient te worden dat, zoals verder nog aangegeven wordt, de catacombe ten laatste is ontstaan rond 250 n.Chr. Tussen ten laatste 250 n.Chr. en 270 n.Chr. (dit is het einde van de eerste fase) werden 1015 graven aangelegd. Dit is dus bij benadering gemiddeld 50 graven per jaar. Wanneer men het gemiddelde aantal graven per jaar voor de periode 270–313 n.Chr. zou aanhouden vanaf het ontstaan, zou de catacombe reeds ontstaan moeten zijn rond 166 n.Chr. Wanneer de catacombe echter zou zijn ontstaan rond 225 n.Chr. (250 n.Chr. was namelijk de uiterste limiet) valt het gemiddelde aantal graven per jaar terug tot 22 à 23 graven. Toch blijft dit laatste gemiddelde aantal veel groter dan het gemiddelde aantal graven tussen 270 n.Chr. en 313 n.Chr. Men zou logischerwijze verwachten dat het aantal graven recht evenredig zou toenemen met het aantal gelovigen. De oorzaak voor dit omgekeerd evenredige verloop vindt misschien haar oorsprong in een verkeerde interpretatie van het archeologische materiaal.

Boven één graf in de gang d die een latere uitbreiding is, werden een steen met de afbeelding van een Apis-stier en een metalen plaat met pseudo-hiërogliefen en een afbeelding van een pseudo Egyptische godheid geplaatst. Volgens Lietzmann die deze objecten onderzocht, was de hier bijgezette christen ook vertrouwd met de gnostische leer waarvan deze objecten getuigen.⁶ Op zich levert deze vondst geen informatie over het ontstaan van de catacombe, maar zoals hieronder aan bod zal komen, roept de religieuze toewijzing van de catacombe problemen. Vandaar dat ik met het hierboven aangegeven voorbeeld wilde aantonen dat ook in latere uitbreidingen elementen kunnen voorkomen die op zich vreemd zijn in wat als een christelijke catacombe wordt omschreven.

Een belangrijke bron voor de reconstructie en datering van de oorspronkelijke kern van de catacombe, wordt gevormd door vier consulaire gedateerde inscripties. In de zijgangen van de gang die loodrecht op de hoofdgang staat, zijn *in situ* twee gedateerde inscripties uit 266 n.Chr. en twee gedateerde inscripties uit 270 n.Chr. aangetroffen.⁷ De inscripties die aangebracht zijn op de afsluitstenen van de *loculi* vermelden vaak niet meer dan de naam van de bijgezette persoon. In het oorspronkelijke verloop van de eerste gang die zich afsplitst aan de linkerkant van de gang 2 lezen we bijvoorbeeld: EICEIAΩPA; MYRINE K; VICTORINA; CABINAEIIIIEPITOC met daaronder een graffito dat vermeldt: *Parentes fec.; Vitalis XIII kal. maias; Gaudiosa quae vixit annis III m. IIII decessit IIII non. iulias; Ades*. De inscripties zijn hoofdzakelijk met rode verf op de

¹ Fornari 1929, 187.

² Fiocchi Nicolai 2000c, 304.

³ Josi 1933a, 205.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 193.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1978a, 191.

⁶ Josi 1934b, 213; Lietzmann 1934, 359–362.

⁷ Fasola 1978a, 109; De Santis 1997, 231; Voorbeeld van één inscripties uit 270 n.Chr. (Josi 1934b, 239 en 240) *Valeria Euche V kal. februar Fl. Antiochiano II et Orfito cos.*; Voorbeeld van één inscriptie uit 266 n.Chr. (Josi 1933a, 209): *Calpurnia Dionysias vixit annos IIII et menses IIII defuncta est idus auc. Gallieno VII et Sabinillo*; zie ook ICVR VII, 20335–20339.

afsluitstenen geschilderd. Voor de zojuist aangehaalde inscriptie van Gaudiosa daarentegen werden de letters op een marmeren plaat gebeiteld en daarna met rode verf bestreken.¹

In de catacombe werden ook talrijke munten, al dan niet *in situ*, teruggevonden. *In situ* werd onder andere een munt van Severina Augusta, de echtgenote van Aurelianus, uit 266 n.Chr. teruggevonden.² Daarnaast werden nog munten teruggevonden van Alexander Severus, Claudius, Probus, Numerianus en Diocletianus.³

Men is het er over eens dat deze necropool een gemeenschappelijke begraafplaats voor minder gegoede christenen was. Toch ontspoon zich in de loop van de onderzoeksgeschiedenis een levendige discussie over de specifieke religieuze strekking van de daar bijgezette personen: waren de hier bijgezette christenen orthodox dan wel heterodox. Belangrijkste gegeven in deze discussie is de bijzettingen van Novatianus. Deze martelaar werd bijgezet in het begin van de gang 5, dit is de eerste gang na gang 4 die een inscriptie uit 266 n.Chr. bevat. Dit *mensa*-graf werd meerdere malen gedecoreerd tot op het ogenblik dat het graf geopend werd en de relieken verwijderd werden. Op de bepleistering van het graf werd een inscriptie aangebracht in rode verf, namelijk: *Novatiano beatissimo marturi Gaudentius diac(onus) fec(it)*.⁴ Al snel ontstonden er twee hypothesen: de eerste hypothese stelde dat de hier bijgezette Novatianus de onder Valerianus (257–258 n.Chr.) terechtgestelde in ballingschap levende theoloog en schismaticus (want tegenpaus van paus Cornelius) was, wiens relieken via een translatie terug naar Rome gebracht werden, terwijl de andere hypothese stelde dat de hier bijgezette persoon een eerder onbekende, onder Diocletianus (284–305 n.Chr.) terechtgestelde, jonge martelaar was.⁵ Volgens Rebillard zijn er geen argumenten zijn aan te dragen die erop wijzen dat de catacombe in handen was van Novatianisten. Deze catacombe verschilt volgens hem niet structureel van de “kerkelijke” catacomben.⁶ Tot deze conclusie kwamen we ook reeds inzake de opbouw en de graftypes (zie boven): de catacombe van Novatianus schijnt niet te verschillen inzake de architectuur en de graven ten opzicht van andere gelijktijdig ontstane catacomben.

Het ontstaan van deze catacombe kan volgens Fasola, Brandenburg, Giordani, De Santis, Biamonte, Rebillard en Pergola op basis van de epigrafische bronnen, numismatische bronnen en de morfologie van de constructie en de graven gedateerd worden in de voor-Constantijnse periode en meer bepaald ten laatste rond 250 n.Chr.⁷

2.17 Hyppolitus-catacombe

Van deze langs de via Tiburtina gelegen catacombe is door vernietigingen bij het optrekken van moderne constructies veel verloren gegaan.⁸ Aanvankelijk werd gedacht dat deze catacombe deel uitmaakte van de Laurentius-catacombe.⁹ Boven de Hyppolitus-catacombe bevond er zich een necropool van de Praetorianen zoals de op marmeren platen aangebrachte grafinscripties die daar werden aangetroffen, aantonen.¹⁰ Van juni 1990 tot februari 1991 werd deze, reeds op het einde van de zestiende eeuw geëxploreerde catacombe aan een grondig onderzoek (zij het dan alleen op het eerste en het derde niveau) onderworpen.¹¹ Bepaalde delen van de catacombe werd in latere tijden grondig verstoord door de aanleg van *pozzolana*-groeven. Maar ook het letterlijk vernietigende onderzoek in de eerste helft van de negentiende eeuw en het gebruik van de catacombe als schuiloord tijdens de tweede Wereldoorlog, zorgden er voor dat het oorspronkelijk voorkomen van de catacombe grondig verstoord raakte.¹² Maar reeds in 1425 n.Chr. werden inscripties uit de catacombe geroofd om

¹ Fornari 1929, 228–229; In verband met de inscripties, zie Fornari 1929, 228–229; vergelijk ook met Josi 1934a, 7–47: ook de inscripties afkomstig uit de latere zuidelijke uitbreidingen vermelden vaak alleen maar de naam van de bijgezette persoon, eventueel vergezeld van een vredes-wens.

² De Santis 1997, 231.

³ Fornari 1929, 190.

⁴ Brandenburg 1984, 38; Giordani 1992, 234 en 237. Voor een bibliografisch overzicht van de belangrijkste werken die handelen over de identificatie van de catacombe en van de persoon van Novatianus, zie: Giordani 1992, 233–234; In verband met de inscriptie, zie Giordani 1992, 237.

⁵ De Santis 1997, 228; Ferrua 1944, 232–234; Giordani 1992, 237; Marucchi 1934, 688; Styger 1933, 194–195; Testini 1966, 160–161.

⁶ Rebillard 1997, 755–759.

⁷ Brandenburg 1984, 38; De Santis 1997, 231; Fasola 1978a, 109 en 110, 193; Giordani 1992, 234; Pergola 1999, 151; Rebillard 1997, 755.

⁸ Styger 1933, 196.

⁹ Marucchi 1934, 356; Bovini 1942, 3–4.

¹⁰ Bovini 1942, 10.

¹¹ Felle 1994, 89; Nuzzo 1990, 19.

¹² Felle 1994, 100–101; Pergola 1999, 154.

hergebruikt te worden als vloerbekleding van St.-Jan in Lateranen.¹ Hoewel recent nog een studie werd uitgevoerd van de Hyppolitus-catacombe, blijven toch nog heel wat vragen onbeantwoord. Het is dan ook tot op heden, zoals hieronder duidelijk zal worden, nog niet mogelijk een juiste reconstructie op te stellen van de ontwikkeling van deze catacombe.

Van de oudste kern is bijna niets meer bewaard gebleven.² De catacombe strekte zich volgens Felle en Del Moro over vier, volgens Pergola over vijf en volgens De Santis en Biamonte over vier of vijf niveaus uit. Het onderste niveau (volgens Pergola, De Santis en Biamonte de twee onderste niveaus) kan niet meer onderzocht worden wegens het opgestegen grondwater.³ Bepaalde delen van de gangen zijn ondergebracht in voorafbestaande waterkanalen. Zo werd Hyppolitus bijgezet in een gang van de zone Q die naar alle waarschijnlijk een tot een begraafplaats omgevormd waterkanaal was.⁴

Volgens Pergola is het niet zeker of de regio Q deel uitmaakte van de oudste regio d of een zelfstandige kern vormde.⁵ Wel zeker is dat de regio Q met het martelarengraf geen enkel spoor meer draagt van de primitieve toestand en dit door de aanleg van de basilica.⁶

Het eerste niveau bevindt zich op 6m onder het bovengrondse loopoppervlak. Volgens Del Moro ontwikkelde dit niveau zich uit twee oorspronkelijk onafhankelijke kernen H en I. De twee kernen verschillen van elkaar in hoogte, afmetingen en oriëntatie. In de regio H werden verschillende gangen, namelijk H1, H2 en H24, aangetroffen die niet voorzien waren van *loculi*. Dit kan volgens Del Moro in verband gebracht worden met het verlaten van de catacombe.⁷ De tweede verdieping wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van talrijke *cubicula*.⁸ De derde verdieping (de regio's L en M) bevindt zich op 9m onder het bovengrondse loopoppervlak. Volgens Del Moro werd deze verdieping aangelegd op zoek naar een tuflaag van een betere kwaliteit. Aanvankelijk werd alleen de regio L aangelegd. In een latere fase werd de regio M toegevoegd. Deze laatstgenoemde regio bezat geen eigen toegang en wordt verder gekenmerkt door een onregelmatig verloop van de gangen en de afwezigheid van *loculi* in bepaalde gangen. Volgens Del Moro is dit typisch voor regio's die aan de rand van een catacombe zijn aangelegd.⁹ De derde verdieping vertoont grote gelijkenis wat betreft de architectuur met de eerste verdieping.¹⁰ De vierde verdieping werd bekomen door de uitdieping van een zevental gangen van de regio L.¹¹

Op het eerste en derde niveau werden hoofdzakelijk *loculi* aangelegd. In de regio's L en H komen ook enkele *formae* voor.¹² In het tweede niveau komen echter *cubicula* voor en in de gangen werden ook *arcosolia* aangebracht.¹³ Van de oorspronkelijke primitieve kern die nu verdwenen is, is geen informatie beschikbaar over de graftypologie. Naar analogie met andere gelijktijdige catacomben, meen ik dat er waarschijnlijk hoofdzakelijk *loculi* voorkwamen. Hoewel in de regio d ook *cubicula* voorkwamen.¹⁴ Het is echter niet duidelijk of deze regio d gelijk te stellen valt met het tweede niveau waar volgens Felle ook *arcosolia* voorkwamen.

Fresco's uit de eerste fase van de catacombe zijn niet aanwezig. Slechts in één *cubiculum* uit een vierde eeuwse regio komen fresco's voor.¹⁵ Maar ook in de recente publicatie van Provoost is er slechts sprake van één beschilderd *arcosolium* in de gehele catacombe. Dit ensemble wordt door hem gedateerd tussen 325–375 n.Chr.¹⁶

De inscripties op het eerste en derde niveau worden gekenmerkt door een simpele formulering, de vermelding van alleen het *cognomen*, het voorkomen van talrijke Christusmonogrammen en kruis-

¹ De Santis 1997, 239.

² Styger 1933, 196.

³ Del Moro 1990, 7; De Santis 1997, 240; Felle 1994, 97; Pergola 1999, 154.

⁴ De Santis 1997, 240–241; Pergola 1999, 154.

⁵ Pergola 1999, 154. Voor de regio Q zie de figuur Felle 1994, 98 (aangegeven met 31 en 33). Voor de regio d zie de figuur Pergola 1999, 155.

⁶ De Santis 1997, 241.

⁷ Felle 1994, 97–98.

⁸ Felle 1994, 101.

⁹ Felle 1994, 100.

¹⁰ Felle 1994, 102.

¹¹ Felle 1994, 100.

¹² Felle 1994, 101.

¹³ Felle 1994, 102.

¹⁴ Afgeleid van de figuur Pergola 1999, 155.

¹⁵ Nuzzo 1990, 32–33.

¹⁶ Provoost 2000a, 63.

monogrammen.¹ Verdere informatie over de inscripties ontbreekt. Er dient echter benadrukt te worden dat de oudste zone vernietigd werd bij de aanleg van de basilica en de inscripties op deze manier reeds waren verdwenen. Maar zoals ook hierboven reeds aangegeven, werden talrijke inscripties al dan niet met wetenschappelijke bedoelingen uit de catacombe verwijderd.

Geen enkel van de hier geciteerde studies spreekt zich expliciet uit over het christelijke karakter van de primitieve kern. Maar naar analogie met andere gelijktijdige catacomben en de aanwezigheid van een martelarengraf meen ik dat dit het geval was.

Op basis van de naam van de catacombe die verwijst naar de rivaal van paus Callixtus, namelijk de op Sardinië in ballingschap als martelaar gestorven Hyppolitus wiens relieken via een *translatio* in 236 n.Chr. naar Rome werden teruggebracht, dateert Styger het ontstaan van de catacombe tenlaatste in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr.² Fasola en Testini menen (zonder hun argumentatie op te geven) dat de catacombe ontstaan is vóór Constantijn.³ De Santis vermeldt dat door de slechte bewaringstoestand van de catacombe het niet mogelijk is een studie over (de datering van) de ontwikkeling van de catacombe uit te voeren.⁴ Ook Pergola meldt alleen dat door de slechte bewaringstoestand van de catacombe, het niet mogelijk is een absolute datering naar voren te schuiven.⁵ Fiocchi Nicolai dateert het ontstaan van de catacombe in de eerste helft van de derde eeuw. Argumenten hiervoor worden niet opgegeven.⁶ Felle en Del Moro dateren op basis van de inscripties en teruggevonden objecten zoals munten en olielampen (delen van) het eerste niveau en het derde niveau in de vierde eeuw, begin vijfde eeuw n.Chr.⁷

2.18 Vier regio's van de Petrus en Marcellinus-catacombe / "Ad duas lauros"

De Petrus en Marcellinus-catacombe is langs de derde mijl van de via Labicana gelegen. De constructie werd ontgonnen op een keizerlijk grondgebied, *ad of inter duas lauros* genaamd. Dit *praedium* was gelegen tussen de via Praenestina en de via Latina. De zone werd onder meer intensief gebruikt als landbouwgrond en voor steenontginning. Bij verschillende moderne werkzaamheden langs de via Labicana werden talrijke mausolea en resten van crematie-begraafplaatsen ontdekt. De oudste funeraire activiteit in de zone gaat terug op het einde van de Republiek. In dezelfde zone was ook de necropool van de *equites singulares*, de keizerlijke cavalerie, ingericht.⁸ Deze necropool zou volgens Deckers en Guyon door Constantijn aan de Kerk zijn geschonken uit rancune voor de loyaliteit van de keizerlijke cavalerie ten aanzien van Maxentius.⁹

Bepaalde delen van de catacombe zelf zijn in de zeventiende en achttiende eeuw grondig vernietigd door de *corpisantari* die honderden graven hebben opengebrouwen op zoek naar relieken en kostbaarheden zoals munten.¹⁰ Uit verschillende in oorsprong onafhankelijke kernen ontwikkelde zich de Petrus en Marcellinus-catacombe. Deze via acht trappen toegankelijke catacombe beslaat bij benadering een oppervlakte van drie hectare en bezit ongeveer 4,5km gangen.¹¹ Nabij de catacombe richtte Constantijn een basilica en een mausoleum voor Helena op. Nabij de basilica werden eveneens in de periode van Constantijn nog minstens zeven mausolea opgericht.¹² Reeds op het einde van de zestiende eeuw werden bepaalde delen van de catacombe geëxploreerd.¹³

In de regio X werd gebruik gemaakt van bestaande structuren (waterbekkens of *arenaria*) voor de verdere uitbouw van de regio. Bij de aanleg van de primitieve kern van deze regio werd echter nog geen gebruik gemaakt van deze constructies. Zelfs bij de eerste uitbreiding, toen deze voorafbestaande constructies werden aangesneden, werd de gang van de begraafplaats die op de constructies uitkwam terug afgesloten vóór de constructies. Pas in een nog latere fase werden de constructies in de begraafplaats opgenomen.¹⁴ Voor de regio Y

¹ Felle 1994, 104.

² Styger 1933, 196.

³ Fasola 1978a, 121.

⁴ De Santis 1997, 240.

⁵ Pergola 1999, 153.

⁶ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 1.

⁷ Felle 1994, 104, 107–109, 120–125, 139–140.

⁸ Guyon 1986a, 303–306; Guyon 1987a, 92–93; Guyon 1987b, 11–33.

⁹ Deckers 1987, 155; Guyon 1987a, 121–122.

¹⁰ Guyon 1986a, 477.

¹¹ Guyon 1987a, 96–97.

¹² Guyon 1984, 184–187, 190–191.

¹³ Pergola 1999, 166.

¹⁴ Guyon 1987a, 101–105; Guyon 1987b, 37–39, 48–50.

daarentegen vermoedt Guyon dat reeds bij de aanleg van de zone er gebruik werd gemaakt van een complex systeem van waterbassins en -kanalen.¹ Ook in de regio Z werden volgens hem waterkanalen geïntegreerd. Guyon denkt dat de hoofdgang Z en de zijgang Z1 evenals delen van het tweede niveau eigenlijk hergebruikte waterkanalen (en voor het tweede niveau waarschijnlijk *arenaria*) zijn.² Ook in de regio B meent Guyon sporen te hebben aangetroffen van waterkanalen.³

De 1,20m brede trappen X en Y startten bovengronds op ongeveer 60m van de via Labicana. De 1,40m brede trap Z start op 25m van de zojuist genoemde weg. Van de meest zuidelijk gelegen trap B is de oorspronkelijke toegang niet met zekerheid vastgesteld. Vermoedelijke lag de toegang tot de trap B langs de via Labicana.⁴

De primitieve regio X bevindt zich volgens Guyon in een rechthoekig gebied van ongeveer 30m bij 50m. De toegangstrap, die volgens Guyon oorspronkelijk tussen de 25 en de 30 treden bezat, mondt haaks op de 6m onder het bovengrondse loopoppervlak gelegen hoofdgang X1 uit. De regio bezit een visgraatstructuur: op regelmatige afstanden vertakken zich links en rechts van de hoofdgang X1 14 of 15 zijgangen af. In het noorden zijn dit de zijgangen X0 tot X14 en in het zuiden de zijgangen X3 (of misschien reeds X31) tot X13. De hoofdgang was 35,34m lang en 1,14m breed.⁵ De noordelijke zijgangen hadden volgens Guyon aanvankelijk een gemiddelde lengte van 20m. De knik die in bepaalde van deze gangen voorkomt is volgens hem het resultaat van een latere uitbreiding van deze primitieve kern. De lengte van enkele zuidelijke zijgangen die behoorden tot de primitieve kern kunnen bij benadering berekend worden: X5 was maximaal 7m lang; X7 was maximaal 13,68m lang; X9 was maximaal 15,96m lang en X11 was maximaal 13,68m lang.⁶ De lengte van X7 en X9 was in oorsprong korter volgens Guyon. De lengte van X13, die 17m lang is, is het gevolg van een uitbreiding van enkele meters. Volgens Guyon vormde de op 7 tot 10m van de hoofdgang X1 lopende via Labicana de zuidelijke grens van de zuidelijk gelegen zijgangen. Met andere woorden hadden de zuidelijke zijgangen oorspronkelijk een lengte tussen 7m en 10m. De gemiddelde breedte van alle zijgangen was ongeveer 1m.⁷ Bij de zuidelijke zijgangen verbindt de gang X7 de primitieve kern met voorafbestaande waterkanalen. Langs deze waterkanalen ontstonden in een latere fase de *cubicula* 15 tot 17 die voorzien zijn van fresco's met een "christologische cyclus".⁸ Op het einde van bepaalde gangen zijn enkele *cubicula* aangebracht zoals de *cubicula* 13 en 24. Ook langs de buitenste gangen treffen we *cubicula* aan: de *cubicula* 9 tot en met 12 langs de oostzijde van de gangen X13 en X14 en *cubiculum* 27 langs de westzijde van de gang X2. Ook de *cubicula* 28 tot 33 behoren tot deze regio. Karakteristiek volgens Guyon is dat de *cubicula* alle een beperkt oppervlak in beslag nemen en dat ze allen zijn aangelegd na de enige beperkte uitdieping die deze zone heeft ondergaan. Met andere woorden: deze *cubicula* behoren niet tot de oorspronkelijke eerste fase. De *cubicula* meten gemiddeld 1,71m bij 2,28m.⁹ Guyon spreekt van gemiddeld 2m bij 2m. In het *cubiculum* Xr, gelegen langs de gang X14, werden de heiligen Petrus en Marcellinus na een *translatio* bijgezet. Op deze plaats werd een *ad corpus*-basilica opgetrokken.¹⁰ Deze primitieve kern van de regio X werd in latere fasen verder uitgebreid. In zuidelijke richting neemt de uitbreiding echter slechts een beperkte omvang aan door de aanwezigheid van reeds bestaande structuren. Guyon vermoedt dat deze structuren ofwel waterbekkens ofwel delen van een *arenarium* zijn. In noordelijke richting neemt de uitbreiding aanzienlijke proporties aan. Bovendien werd deze regio nog uitgebreid door middel van twee dieper gelegen niveaus.¹¹

De regio Y is toegankelijk via de L-vormige trap die bij benadering ongeveer 40 treden telden. De regio Y is rondom de hoofdgang Y, die in het verlengde van de trap ligt, aangelegd. De hoofdgang is gemiddeld 5m hoog. Verschillende bouwtechnische elementen wezen er volgens Guyon aanvankelijk op dat de primitieve gang Y uitgediept werd. Het primitieve niveau van de gang kan volgens hem evenwel slechts hypothetisch gereconstrueerd worden. Guyon meent aanvankelijk dat het hypothetische niveau van de gang 2m onder het laagste punt van het onregelmatig verlopende gewelf lag. Problematisch bij deze reconstructie is echter dat het

¹ Guyon 1987a, 108; Guyon 1987b, 40–48.

² Guyon 1987a, 114; Guyon 1987b, 48.

³ Guyon 1987b, 41.

⁴ Guyon 1987a, 97, 99–100, 114; Guyon 1987b, 54, 62, 80.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁸ Guyon 1987a, 100; Guyon 1987b, 62–64; In Guyon 1987b, 63–64 zegt Guyon dat de noordelijke zijgangen ongeveer 30m lang waren. In Guyon 1987a, 100 zegt hij echter dat de noordelijke gangen in oorsprong slechts 20m lang waren en pas door een latere uitbreiding verlengd werden. Vandaar dat ik als gemiddelde oorspronkelijke lengte van de noordelijke zijgangen 20m neem.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

¹⁰ Guyon 1987a, 100–101; Guyon 1987b, 64–65.

¹¹ Guyon 1987a, 101–106.

niveau van de zijgang I4 dan nog 1m hoger ligt dan het hypothetische niveau van de hoofdgang Y, een volgens Guyon zeer ongebruikelijke situatie.¹ Als oplossing voor deze ongewone situatie, stelt hij de hypothese voor dat de *fossore*s bij de aanleg van de regio gebruik hebben gemaakt van een complex systeem van waterbassins en waterkanalen. Hierdoor vervalt ook het idee van een primitief niveau in de gang Y. De gang Y zou volgens Guyon een waterbassin geweest zijn dat ongeveer 40m lang en 2m breed was.² Ook de aanzetten van de gangen Y6 en I en de gang Y2 behoorden tot de eerste fase. Deze drie zijgangen hadden volgens Guyon samen een lengte van ongeveer 100m.³ De gemiddelde breedte van deze gangen is 0,86m.⁴ Langs de hoofdgang werden meerdere *cubicula* aangebracht. De dubbele *cubicula* 60 en 62 die langs de trap gelegen zijn, zijn latere toevoegingen. Voor de aanleg van deze *cubicula* werden de fresco's die op de wanden van de trap werden aangebracht, vernietigd. De *cubicula* hebben volgende afmetingen: *cubiculum* 56 meet 2,28m bij 2,28m; *cubiculum* Y1 meet 1,71m bij 2m; *cubiculum* 57 meet 2,28m bij 2,40m; *cubiculum* 58 meet 1,71m bij 2,16m; het eerste deel van het *cubiculum* 59 meet 2,16m bij 2,28m; het achterste deel van het *cubiculum* 59 meet 2,28m bij 2,28m; *cubiculum* 63 meet 2,16m bij 2,28m; *cubiculum* 64 meet 2,28m bij 2,85m; *cubiculum* Yh meet 2,28m bij 2,28m; *cubiculum* Yi meet 2,16m bij 2,85m; het *cubiculum* Yn tenslotte meet 2,28m bij 2,28m.⁵ Zoals hieronder bij de bespreking van de fresco's die tot de eerste fase behoren, duidelijk zal worden, behoren van de gedecoreerde *cubicula* alleen de *cubicula* 57, 58 en 64 op basis van de datering van de fresco's tot de eerste fase. De niet gedecoreerde *cubicula* Yh, Yi, Y1 en Yn behoren, zoals Guyon het enigzins laat uitschijnen, naar alle waarschijnlijkheid ook tot de eerste fase. Volgens Guyon behoren ook de drie *cubicula* van het zogenaamde *réseau* "perché" van de regio Y tot de originele kern. Twee van deze *cubicula* meten 1,71m bij 2,28m; het derde *cubiculum* meet 2,28m bij 2,28m.⁶ Guyon wijst erop dat de *cubicula* grote overeenkomsten vertonen inzake hun afmetingen. Vandaar dan ook dat ik meen dat de *cubicula* 54 en 55 als ze dan al tot de eerste fase behoren (Guyon vermeldt dit niet), ze zeker niet in deze vorm zullen zijn aangelegd. In een latere fase werden de doorgangen tot de *cubicula* (uitgezonderd de grafkamers 54 en 55) en de zijgangen afgesloten. Volgens Guyon duidt dit erop dat in de *cubicula* 54 en 55 vereerde graven, namelijk van de zogenaamde Quattro Coronati, aanwezig waren.⁷ We kunnen dus besluiten dat tijdens de eerste fase waarschijnlijk tien *cubicula* werden aangelegd (drie *cubicula* van het *réseau* "perché" en de *cubicula* 57, 58, 64, Yh, Yi, Y1 en Yn). In de volgende fase werden nog eens zeven *cubicula* aangelegd (de *cubicula* 54, 55, 56, 59, 60, 62 en 63).

De regio Y werd in noordelijke richting uitgebreid. Daar ontwikkelde zich de regio A grotendeels tussen de gangen A7 en A5. Deze regio was vanuit de regio Y toegankelijk via de gang Y6 die speciaal als verbindingsgang werd aangelegd. Ten oosten van de regio ontwikkelde zich de regio V tussen de gangen V14 en V15. Deze regio fungeerde als overgangszone tussen de regio A en de regio X. Ten zuiden van de regio Y ontwikkelde zich de regio I. Deze regio was door middel van de gangen I en I4 met de regio Y verbonden. De gang I3 maakt volgens Guyon onderdeel uit van de waterkanalen die de kern van de regio Y haar vorm gaven.⁸ Deze uitbreidingen vonden volgens Pergola plaats vanaf het begin van de vierde eeuw n.Chr.⁹

De regio Z strekte zich uit binnen een zone van ongeveer 30m bij 40m. De hoofdgang Z, een hergebruikt waterkanaal, staat haaks op de richting van de (afhankelijk van twee reconstructiemogelijkheden) tussen de 15 en 24 of 25 treden tellende toegangstrap Z. De hoofdgang Z is 28,5m lang en 1,14m breed.¹⁰ Het merendeel van de zijgangen bevindt zich aan de noordelijke kant van de hoofdgang. Volgens Guyon wilden de *fossore*s vermijden in de in het zuiden nabijgelegen regio B terecht te komen. Het verloop van de gangen Z2, Z8 en Z19 werd volgens Guyon bepaald door de slechte bodemgesteldheid en de aanwezigheid van funderingen van een *sub divo*-constructie. Het verloop van de gangen Z, Z1, Z4, Z14 en Z15 (de feitelijke primitieve kern) werd bepaald door de voorafbestaande waterkanalen. Z14 en Z15 waren aanvankelijk beide 2,50m hoog. In de regio Z bevinden zich slechts drie *cubicula*, met name de *cubicula* 66, 67 en 69. Voor de *cubicula* 66 en 67 is het evenwel niet uit te maken of ze werden aangelegd vanuit de regio Z dan wel vanuit de regio I. Guyon wijst er nog op dat de aanleg van de *cubicula* zowat gelijktijdig plaats vond met het ontginnen van de regio I.¹¹ Men kan volgende afmetingen voor de *cubicula* berekenen: de *cubicula* 66 en 67 meten 2,17m bij 2,28m en

¹ Guyon 1987a, 106; Guyon 1987b, 71–75.

² Guyon 1987a, 108; Guyon 1987b, 46–48, 75.

³ Guyon 1987b, 77.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

⁷ Guyon 1987a, 108 en 110; Guyon 1987b, 77–78.

⁸ Guyon 1987a, 110–112.

⁹ Pergola 1999, 164.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. "le plan général".

¹¹ Guyon 1987a, 113–114; Guyon 1987b, 80–84.

cubiculum 69 meet 2,28m bij 2,22m.¹ In de regio werden verschillende uitdiepingen doorgevoerd.² De regio Z werd verder uitgebreid met een lager gelegen niveau. Ook hier werd gebruik gemaakt van vooraf bestaande constructies zoals *arenaria* of waterkanalen.³ Verdere gegevens over de primitieve kern van de regio Z, zoals de oorspronkelijke lengte van de zijgangen, ontbreken.

De regio B beslaat een oppervlakte van maar liefst 3000m². Deze situatie, zo stelt Guyon het, maakt het er niet makkelijker op om de ontwikkeling van de regio te achterhalen. Dit blijkt reeds uit de vaststelling dat de regio zich rond twee gangen ontwikkelde. Enerzijds is er de “hoofdgang” B10 in het westen en anderzijds is er de grote centrale “hoofdgang” B1 / B2. Volgens Guyon is het op dit ogenblik nog niet te achterhalen of er in oorsprong twee aparte kernen aanwezig waren dan wel of er twee “sub”-kernen de regio B vorm gaven. Bovendien lijkt het erop dat ook de gang B20 een dergelijke “sub”-kern vormde. De enige met zekerheid te maken vaststelling volgens Guyon, is dat de regio B zich in noordelijke richting ontwikkelde vanuit één of meerdere oorspronkelijke kernen die langs de via Labicana gelegen waren. Waarschijnlijk ligt de echte hoofdgang meer naar het (nog niet onderzochte) zuiden toe. De gangen B1 / B2 en de gang B6 zouden dan parallel verlopen met die nog niet bekende hoofdgang. Vast staat dat deze regio zich binnen een groot tijdsbestek ontwikkelde. Volgens Guyon is het opmerkelijk dat in een netwerk van 600m gangen geen *cubicula* werden aangebracht.⁴ Onder de regio B bevindt zich een tweede niveau. Maar ook hier stapelen de vragen zich op. Het is volgens Guyon niet duidelijk of deze zone een lagergelegen uitbreiding is van de regio B dan wel een verderzetting van het tweede niveau van de nabijgelegen regio Z. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen wat de verhouding is van deze zone met de hogergelegen zone(s).⁵

Losstaande van de aparte regio's, meent Guyon een onderscheid te kunnen vaststellen tussen de vroegste *cubicula* die ontstonden rond 280 n.Chr. en de latere *cubicula* die ontstonden na 300–305 n.Chr. De eerste groep *cubicula* zijn eerder klein en hebben volgens Guyon vaak zijden van ongeveer 2m. De latere *cubicula* daarentegen onderscheiden zich volgens hem door hun afmetingen van ongeveer 2,50m bij 4m.⁶

Tot de Petrus en Marcellinus-catacombe behoren ook nog andere regio's. Deze regio's blijven hier wegens hun chronologie buiten beschouwing.⁷

In de primitieve kern van de regio X zijn de wanden voorzien van *loculi*. Tijdens de eerste fase zijn er nog geen *cubicula* aanwezig.⁸ In de latere *cubicula* van deze regio komen alleen *loculi* voor.⁹ In de regio Y komen in de gangen *loculi* en in de *cubicula* een beperkt aantal *arcosolia* voor.¹⁰ In de regio Z vonden de bijzettingen in de gangen plaats in *loculi*.¹¹ In de regio B waren de wanden van de gangen bezet met *loculi*.¹² In het algemeen komen in de vroege *cubicula* alleen *loculi* voor. In de latere *cubicula* (na 300–305 n.Chr.) komen meerdere rijen *pilae* per wand voor. Bovendien neemt ook het aantal *arcosolia* (met meestal plaats voor twee bijzettingen) in de grafkamers toe. Na het eerste kwart van de vierde eeuw werden zelfs meerdere *arcosolia* per *cubiculum* aangebracht.¹³

Guyon berekende het totale aantal *loculi* en *arcosolia* dat aangelegd werd vóór het begin van de vierde eeuw in het 2km lange netwerk van gangen en de 30 *cubicula* op ongeveer 11000. Voor de eerste 40 jaar na het ontstaan van de kernen komt dit neer op ongeveer 8 bijzettingen per jaar.¹⁴ Ik wil er hier echter op wijzen dat dit aantal het aantal bijzettingen in de vier primitieve regio's natuurlijk ruimschoots overstijgt. Guyon beperkt zich niet tot de gangen die tot de oorspronkelijke kernen behoorden, maar neemt alle gangen (en dus ook die gangen die ontstaan zijn als uitbreidingen van de originele kernen) die aangelegd werden vóór 300 n.Chr. op in zijn

¹ Berekeningen op basis van de figuur Deckers 1987, z.p. “*le plan général*”.

² Guyon 1987b, 81.

³ Guyon 1987a, 114.

⁴ Guyon 1987a, 114–115; Guyon 1987b, 86–88.

⁵ Guyon 1987a, 115.

⁶ Guyon 1986b, 173.

⁷ Guyon 1987a, 115: de laatst ontstane regio S; Guyon 1987a, 116: de op twee niveaus gelegen regio C; Guyon 1987a, 117: de regio M die waarschijnlijk ook deels uitgewerkt werd in waterkanalen.

⁸ Guyon 1987a, 100 en 123.

⁹ Guyon 1987b, 64.

¹⁰ Guyon 1987a, 108; Guyon 1987b, 75 en 77.

¹¹ Guyon 1987b, 84.

¹² Guyon 1987a, 114.

¹³ Guyon 1986b, 173–174.

¹⁴ Guyon 1987b, 101. Zie ook Guyon 1986a, 315, 318 en 480 waarin ook de *sub divo*-necropool in rekening wordt gebracht. Naast de 11.000 graven uit de catacombe komen er nog 6000 *sub divo*-graven bij. Dit wil zeggen dat in 40 jaar in het totaal 17.000 personen werden begraven. Met een sterftcijfer van 45 tot 50 per 1000 wil dit zeggen dat de catacombe in gebruik was door een gemeenschap van ongeveer 9000 personen.

berekening. Het aantal graven dat voorzien was tijdens de eerste fase van elk van de vier regio's, is hiermee nog niet bekend. Het lijkt mij echter zeer aannemelijk er van uit te gaan dat de *fossore*s bij de aanleg van de primitieve kernen niet de opzet hadden om een netwerk van gangen met 11000 graven aan te leggen. Het exacte aantal graven dat kan verbonden worden met de eerste fase van de vier oorspronkelijke kernen, ontsnapt ons hier dus.

In het in 1987 verschenen repertorium van de fresco's van deze catacombe, dateren de oudste fresco's uit de periode 295 n.Chr. tot ongeveer 320 n.Chr.¹ In de studie van de fresco's onderscheidt Reekmans zeven ensembles die gedateerd kunnen worden tussen 250 en 325 n.Chr.² Het eerste door Provoost aangehaalde *cubiculum* 8, behoort volgens het hierboven staande topografische overzicht niet tot de eerste fase. Ook het *cubiculum* 9, behoort niet tot de eerste fase, maar werd aangelegd na een kleine uitdieping in de regio. Exemplarisch bekijken we kort de fresco's van dit *cubiculum*: op de linkerwand van de toegang is een bloemenslinger aangebracht; op de linkerwand is een omranding met rode strepen, eenden in een vijvertje en een onherkenbare versiering te zien; naast drie grazende schapen en één liggend schaap, bezit de achterwand eveneens een omranding in rode strepen; duiven en een bundeltje bloemen decoreren de ingangswand.³ Provoost dateert dit ensemble zoals hierboven reeds aangehaald tussen 250 en 325 n.Chr. terwijl het repertorium een datering tussen 295 en ongeveer 320 n.Chr. naar voren schuift.⁴ De decoraties in de gang X6, namelijk Lau 23, evenals het *fossa* 25 en de *cubicula* 26 en 27 bevinden zich, zoals hierboven in het topografische overzicht reeds vermeld, in een uitbreidingszone van de gang en behoren dus niet tot de eerste fase. Tenslotte dateert Provoost nog negen ensembles op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw.⁵ Deze ensembles bevinden zich grotendeels rond de hoofdgang Y van de regio Y. De fresco's van de grafkamers 54 en 55, waarvan ik meende dat de *cubicula* zoals ze nu bewaard zijn, niet de oorspronkelijke *cubicula* kunnen zijn daar ze extreem afwijken inzake de structuur van de andere *cubicula*, worden door Provoost inderdaad in een latere periode dan het ontstaan van deze regio (zie verder) gedateerd: namelijk rond 310–320 n.Chr.⁶ Het repertorium dateert *cubiculum* 55 tussen 295 en 320 n.Chr. (dus eventueel toch nog tijdens de eerste fase) en *cubiculum* 54 tussen ongeveer 320 en 340 n.Chr.⁷ Wanneer men de datering van het repertorium volgt voor het gedecoreerde *cubiculum* 56, namelijk tussen 295 en 320 n.Chr. bestaat de kans dat het *cubiculum* nog in de eerste fase werd aangelegd.⁸ Provoost dateert de fresco's rond 310–320 n.Chr. Met deze datering onderscheidt het *cubiculum* zich van de *cubicula* 57, 58, 59, 60, 62 en 64 die door Provoost alle rond het einde van de derde, begin van de vierde eeuw werden gedateerd.⁹ Volgens Provoost behoort dit *cubiculum*, of toch de fresco's die aangebracht werden in het *cubiculum*, dus niet tot de eerste fase. De *cubicula* 57, 58 en 64 kunnen op basis van hun dateringsaanduiding in het repertorium, namelijk tussen 295 en 320 n.Chr., en op basis van de datering van Provoost, namelijk eind derde, begin vierde eeuw, unaniem alle drie tot de eerste fase gerekend worden.¹⁰ Zoals hierboven reeds aangegeven, werden de *cubicula* 60 en 62 pas aangelegd nadat de wanden van de trap reeds voorzien waren van een met fresco's beschilderde pleisterlaag. Provoost dateert echter alle drie de ensembles op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹¹ De wand van de toegangstrap Y was volgens Guyon echter vanaf de aanleg voorzien van een pleisterlaag waarop een vlakindeling in rode strepen was aangebracht.¹² Het repertorium geeft geen datering op voor dit ensemble.¹³ Wel dateert ze de *cubicula* 60 en 62 tussen ongeveer 320 en 340 n.Chr.¹⁴ Op basis van deze datering van de fresco's behoren deze twee *cubicula* niet tot de eerste fase. Tenslotte zijn er nog de *cubicula* 59 en 63. Volgens Provoost beiden gedecoreerd op het einde van de derde, begin van de

¹ Deckers 1987, 194. In een recent onderzoek door Zimmermann van een deel van de fresco's van deze catacombe (bijvoorbeeld de regio X en Y), worden de fresco's benaderd vanuit een studie naar de *Werkstattgruppen*; zie: Zimmermann 2002, 163–241.

² Provoost 2000a, 36 (Lau 8, Lau 9, Lau 23, Lau 25, Lau 26 en Lau 27); Houdt hierbij in het achterhoofd dat volgens de topografische analyse de vroegste *cubicula* volgens Guyon pas rond 280 n.Chr. werden aangelegd. Zie ook Guyon 1986b, 173.

³ Provoost 2000a, 36.

⁴ Deckers 1987, 208–209; Provoost 2000a, 36.

⁵ Provoost 2000a, 64.

⁶ Provoost 2000a, 26 (Lau 54 en Lau 55) In Deckers 1987, 289–293 worden de ensembles respectievelijk gedateerd tussen ongeveer 320 en 340 n.Chr. en tussen 340 en 380 n.Chr.

⁷ Deckers 1987, 289–291.

⁸ Deckers 1987, 293–294.

⁹ Provoost 200, 26 en 64.

¹⁰ Deckers 1987, 295–300 en 309–311.

¹¹ Provoost 2000a, 19.

¹² Guyon 1987b, 74.

¹³ Deckers 1987, 303–304.

¹⁴ Deckers 1987, 302–307.

vierde eeuw, dateert het repertorium de ensembles tussen 320 en 340 n.Chr.¹ Maken we even een overzicht: slechts voor drie *cubicula*, namelijk 57, 58 en 64, kan men op basis van de datering van de fresco's bij zowel Provoost als het repertorium er van uitgaan dat de *cubicula* tot de eerste fase behoren. De *cubicula* 59, 60, 62 en 63 kunnen volgens de datering van Provoost ook tot de eerste fase behoren. Het repertorium sluit dit echter uit. Ook de fresco's op de trap kunnen volgens de datering van Provoost, weliswaar een latere datering dan bij Guyon, behoren tot de eerste fase. Het repertorium spreekt zich hier niet over uit. De *cubicula* 55 en 56 kunnen volgens het repertorium wel en volgens Provoost niet tot de eerste fase behoren. Het *cubiculum* 54 tenslotte kan op basis van de dateringen van de fresco's unaniem beschouwd worden als niet tot de eerste fase behorend.

In het *cubiculum* 57 bestaat de decoratie op de linkerwand uit een vlakindeling met rode strependecoratie, kandelaars en een versiering met schub- en eimotieven. De achterwand bezit gestileerde bloemen, kandelaars en schapen. Het *arcosolium* in de achterwand is versierd met een omranding met strependecoratie en bladerkrans, Daniel tussen de leeuwen, bloementakken, slingers van bladeren, een schaaadrager, een vrouwelijke orans, slingers van rozenblaadjes, vogels en verspreide bloemen. De rechterwand bezit een vlakindeling met rode strependecoratie, kandelaars, schubversiering en slingers van bladeren. Op de ingangswand zien we een vlakindeling met rode strependecoratie, een vrouw die het redegebaar maakt, een vrouwelijke orans, Adam en Eva, een vrouw met een kind op een *cathedra* (volgens Provoost mogelijk een aanbedding der Wijzen) en het rotswonder.²

In het *cubiculum* 58 zijn zowel de linker- als de rechterwand voorzien van fresco's van slingers, kransen en bloemstukken van rozenblaadjes. De achterwand bezit een vlakindeling met rode strependecoratie, pauwen, slingers, kransen en bloemstukken van rozenblaadjes. De ingangswand is gedecoreerd met een vlakindeling met rode en groene strepen, tweemaal een vrouw met een handguirlande, een zittende man die leest, een melkscène, een slinger, de opwekking van Lazarus en tenslotte Adam en Eva. Het gewelf is voorzien van een vlakindeling met strependecoratie, een zittende leraar en zes mannelijke toehoorders, Jonas opgeslokt, Jonas uitgespuwd, de treurende Jonas, de rustende Jonas, viermaal een schaaap met een melkemmer nabij een boom, twee vrouwelijke en twee mannelijke oranten, slingers en verspreide bloemen.³

In het *cubiculum* 64 zijn zowel de linker- als de rechterwand voorzien van een ei- en schubvormige decoratie en kandelaars. De achterwand bezit een vlakindeling met rode strependecoratie, twee schapen, kandelaars en een versiering met ei- en schubmotieven. De fresco's op de ingangswand bestaan uit Orpheus tussen dieren, het rotswonder, de genezing van de lamme, de genezing van de bloedvloeijing en Noah in de ark en dit alles in een vlakindeling met rode strependecoratie. Het gewelf is onderverdeeld in vlakken met rode en blauwe strependecoratie, een schaaadrager, Jonas opgeslokt, Jonas uitgespuwd, de rustende Jonas, de treurende Jonas, vier vrouwelijke oranten, personificaties van de vier seizoenen, waarschijnlijk tweemaal twee ramskoppen en waarschijnlijk tweemaal twee pauwen en gestileerde bloemen.⁴

Ook de wanden en gewelven van de latere *cubicula* in de regio Y zijn voorzien van fresco's. We zien er onder meer een maaltijdscène, streepdecoratie, bloemen en bladeren, een *fossor*, dieren, oranten, Bijbelse scène's.⁵ De wanden en gewelven van de latere *cubicula* in de regio X zijn voorzien van een rijkelijke fresco-decoratie. We treffen er onder meer dieren zoals eenden en vogels, bloemen, landschappen, lijndecoratie, maaltijdscène's, oranten, Daniel in de leeuwenkuil, *fossores*, opwekking van Lazarus en het offer van Abraham aan.⁶ In de drie *cubicula* die na de eerste fase zijn ontstaan in de regio Z komen binnen door strepen omzoomde vlakken afbeeldingen voor van onder meer bladeren en bloemen, atleten, meermaals een Jonas-cyclus, oranten, een schaaadrager, personificaties van de seizoenen, Noah en de ark, bronwonder, opwekking van Lazarus en verering door de Wijzen. De totale afwezigheid van typisch christelijke fresco's is opmerkelijk voor het *cubiculum* 67. In de regio B zijn geen decoraties aanwezig.⁷

Het aantal *in situ* aangetroffen inscripties in de catacombe is klein.⁸ Bij een studie van de inscripties die behoren tot de hierboven bestudeerde regio's, komt Guyon tot de vaststelling dat zowel in de regio X, Y, Z als B het merendeel van de inscripties alleen de naam van de overleden persoon vermelden. Eventueel komt daar nog een wens bij zoals *in pace* of *benemerens in pace*, of een dedicatie. Inscripties die bijvoorbeeld de leeftijd en/of de datum van bijzetting vermelden, zijn in deze vier regio's niet veelvuldig geattesteerd. Bovendien stelt Guyon ook vast dat de Griekse inscripties, volgens hem de meest courante taal bij de vroegste christelijke inscripties, in

¹ Deckers 1987, 301–302 en 307–308; Provoost 2000a, 19.

² Provoost 2000a, 18–19.

³ Provoost 2000a, 19.

⁴ Provoost 2000a, 19.

⁵ Deckers 1987, 302–307.

⁶ Deckers 1987, 208–216 en volgende; Guyon 1987b, 64.

⁷ Guyon 1987a, 115.

⁸ Guyon 1987a, 118.

de zojuist vermelde regio's veel sterker vertegenwoordigd zijn dan in de andere regio's.¹ Al deze karakteristieken wijzen ook volgens Bisconti op een relatief hoge ouderdom.²

De regio X fungeerde volgens Guyon van begin af aan als een gemeenschappelijke begraafplaats. Pas in een latere fase verschijnen de *cubicula* die aan familie's toebehoorden.³ Ook de overige regio's vertonen een gemeenschappelijk karakter. Maar, zo stelt Guyon zich de vraag, hebben deze vier regio's zich onafhankelijk van elkaar ontwikkeld of niet? Het schijnt hem inderdaad goed mogelijk dat de catacombe zich ontwikkelde uit de vier regio's die elk voorzien werden van uitbreidingen. Maar naast deze klassieke opvatting over hoe catacomben ontstaan, hecht Guyon ook belang aan een alternatieve verklaring die hem mondeling door Tolotti werd toegelicht. Tolotti meent dat het, zoals dit ook het geval is voor de Priscilla-catacombe, goed mogelijk is dat alle vier de kernen deel uit maken van één groot netwerk van cisternen en waterkanalen. Door de omvorming van deze structuren tot een begraafplaats is het evenwel niet steeds meer duidelijk om af te lijnen waar deze structuren nu net aangebracht waren. Maar waar het om draait, is dat als het inderdaad zo is dat de vier regio's feitelijk in verbinding stonden met elkaar via deze waterkanalen, het volgens Tolotti goed mogelijk is dat niet vier gemeenschappen elk hun eigen begraafplaats inrichtten, maar dat één gemeenschap de gehele zone (dus van de vier regio's) min of meer gelijktijdig in gebruik namen.⁴ Op zich is er volgens mij geen wezenlijk verschil tussen beide hypothesen: de catacombe behoudt nog steeds haar vier kernen. Enig verschilpunt is de al dan niet onafhankelijkheid van de kernen. Meer problematisch is om er vanuit te gaan dat de vier regio's met elkaar verbonden waren door middel van waterkanalen. Archeologisch zijn inderdaad talrijke tot begraafplaatsen omgevormde cisternen en waterkanalen aangetroffen. Maar de door Tolotti geopperde visie dat bepaalde waterkanalen wellicht niet meer te herkennen zijn door aanpassingswerken, maakt zijn hypothese er niet bepaald waarschijnlijker op. Er zijn inderdaad in elk van de vier kernen waterkanalen of cisternen aanwezig, maar archeologisch aantoonbare argumenten voor verbindingen door middel van waterkanalen van deze vier regio's ontbreken. Bovendien kan men zich ook de vraag stellen (een vraag die de vraag naar het ontstaan van de catacombe op zich overstijgt) waarom men een gebied van bij benadering 80m bij 140m volledig zou voorzien van onderaards in verbinding staande waterkanalen en cisternen. De enige, zoals Guyon in zijn studie trouwens zelf aantoonde, archeologisch aantoonbare ontwikkeling is die van vier aparte kernen die door middel van uitbreidingen met elkaar verbonden werden.

Volgens Flocchi Nicolai behoren de regio's Z, B en Y (de zone met de vier aan de rand gelegen *cubicula* waarvan er drie beschilderd werden, uitgesloten) inderdaad aan armere gemeenschappen toe. Vier *cubicula* van de regio X wijzen volgens hem meer in de richting van rijkere opdrachtgevers. De regio Y daarentegen is op basis van de talrijke en vaak rijk gedecoreerde *cubicula* eerder te verbinden met sociaal hogergeplaatsen en families.⁵

Op basis van de 10 munten van Maxentius (307–312 n.Chr.), de aanwezigheid van martelarengraven, de zilveren medaille van de echtgenote van Gallienus en de twijgstructuur in de regio's X en Z dateren Fasola en Testini het ontstaan van de vier primitieve regio's in de periode vóór Constantijn.⁶

Laten we nu de dateringen bespreken die Guyon voor elk van de vier regio's opgeeft en de argumenten die een dergelijke datering ondersteunen. In de regio B werden drie munten uit de tijd van Maximianus (286–305 n.Chr.) aangetroffen. In de gang Z werden tien munten van Maxentius (307–312 n.Chr.) bij één *loculus* ontdekt. Volgens Guyon beschikken we hiermee over een *terminus ante quem non* aanwijzing voor de datering. Meer nog, zo stelt hij, daar er telkens meerdere munten uit dezelfde periode werden aangetroffen, is het goed mogelijk dat er slechts een relatief korte periode ligt tussen het slaan van de munt en het aanbrengen van de munten in de mortel van een *loculus*-afsluiting. Vandaar dan ook, zo stelt Guyon, dat beide regio's te dateren zijn in de periode vóór Constantijn. Een extra argument om te ondersteunen dat de regio Z al een behoorlijke tijd in gebruik was, vindt men in plaatsing van de munten in de regio: de munten waren op het meest recente niveau aangebracht. Guyon meent dan ook op basis van de munten en de topografische gegevens dat de regio's B en Z ten laatste ontstaan zijn in het laatste kwart van de derde eeuw n.Chr.⁷ Ook voor de regio Y wordt de datering grotendeels geschraagd door een muntvondst (uit de periode van Gallienus) en een bronzen medaille die uit dezelfde periode stammen. Op basis van deze vondsten en de topografische gegevens dateert Guyon het ontstaan van de regio Y eveneens in het laatste kwart van de derde eeuw n.Chr., of nog, rond

¹ Guyon 1987a, 118–121; Guyon 1987b, 56–62.

² Bisconti 1994, 38–41.

³ Guyon 1987a, 123.

⁴ Guyon 1987a, 125–126; Guyon 1987b, 89–94.

⁵ Flocchi Nicolai 1998, 30–31.

⁶ Fasola 1978a, 108–109.

⁷ Guyon 1987a, 124–125; Guyon 1987b, 94; In Guyon 1987a, 125 vermeldt de auteur bij vergissing “...*le dernier quart du IVe siècle...*”.

260 of 270 n.Chr. Een datering die volgens hem bevestigd wordt door de datering van de fresco's.¹ Het ontstaan van de regio X wordt door Guyon op basis van topografische gegevens (waaronder de uitgestrektheid) in de periode vóór Constantijn gedateerd.² Bovendien moet de regio X volgens Guyon de oudste regio van de hier besproken regio's zijn. Als argument hiervoor wijst hij erop dat topografisch vast te stellen valt dat de eerste noord-westelijke uitbreidingen van de regio X, namelijk de regio V, gelijktijdig zijn met het aanleggen de regio Y.³ Op basis van het bovenstaande stelt Guyon de volgende ontwikkeling voor: eerst werd de regio X aangelegd, daarna de regio Y, kort daarna de regio Z en tenslotte de regio B.

In een publicatie die verscheen in 1992 reageerde Deckers op de dateringen van Guyon. Deckers is op basis van de publicatie van Guyon de mening toegedaan dat wanneer Guyon over 'vóór-Constantijns' spreekt, dit niet inhoudt dat een bepaalde constructie met zekerheid vóór 325 n.Chr. is ontstaan, maar dat de waarschijnlijkheid groot is. Volgens Deckers namelijk is de uitgestrektheid van een bepaalde regio, en in het bijzonder de regio X, helemaal geen argument voor een hoge ouderdom van de regio.⁴ Ook de indeling van de inscripties door Guyon met het oog op een relatieve chronologie, volstaat niet volgens Deckers. De indeling is volgens Deckers niet waterdicht: inscripties van het oude type komen in jonge regio's voor en omgekeerd. Bovendien betreft het hier volgens Deckers overwegend niet meer *in situ* aanwezige inscripties.⁵ Hetzelfde geldt volgens Deckers voor de typologische indeling door Guyon van de *cubicula*: veel meer dan een relatieve chronologische aanduiding met een foutenmarge is niet mogelijk.⁶ Volgens Deckers laten de nog *in situ* aanwezige munten en medaillons niet meer toe dan een *terminus post quem* datering en kan men geen statistische trends aflezen uit de bij toeval nog aanwezige munten en medaillons. Aan de hand van deze in aantal kleine vondsten kan men volgens Deckers niet bepalen welke regio eerst ontstaan is en welke regio later.⁷

Hoewel Guyon de kritiek van Deckers probeert te weerleggen, zijn de opmerkingen van Deckers echter wel rechtsgeldig: veel meer dan aanduidingen in een welbepaalde richting vormen munten, uitgebreidheid van een zone en typologische indelingen niet.⁸ Dit neemt niet weg dat deze aspecten wel van belang zijn. Zoals Deckers zelf toegeeft in het repertorium werd naast de stilistische criteria en de iconografie ook een beroep gedaan op de topografie om tot een benaderende datering te komen van de fresco's.⁹ Ik wijs er verder ook nog op dat ook Testini en Fasola (zie boven) reeds tot een datering in de periode vóór Constantijn kwamen van de vier regio's op basis van de munten en de architectuur van de catacombe. Ook in recente studies worden deze dateringen aangehouden: De Santis en Biamonte dateren (in navolging van Guyon) het ontstaan van de vier regio's iets na 250 n.Chr. Volgens hen ontstonden de vier kernen nog in de periode van Gallienus (253–268 n.Chr.).¹⁰ Pergola dateert, zonder argumentatie, het ontstaan van de vier oorspronkelijke kernen rond 260–270 n.Chr.¹¹ Fiocchi Nicolai dateert het ontstaan eveneens in de tweede helft van de derde eeuw. Hiervoor verwijst hij bijvoorbeeld naar het twijgstelsel dat volgens hem typisch is voor de tweede helft van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr.¹² Pergola dateert de uitbreidingen van de vier regio's vanaf 300 n.Chr.¹³

2.19 Hypogeum Campana / presso il sepolcro degli Scipioni

Dit kleine hypogeum werd in 1840 nabij het hypogeum van de Scipioni ontdekt door markies Campana. Het hypogeum bevindt zich binnen de muur van Aurelianus (270–275 n.Chr.). Het hypogeum raakte na de ontdekking echter terug in de vergetelheid.¹⁴ In de nabijheid van het hypogeum werden nog verschillende ondergrondse begraafplaatsen aangetroffen.¹⁵ Het hypogeum Campana is tegenwoordig niet langer toegankelijk.¹⁶

¹ Guyon 1986a, 311–312; Guyon 1987a, 125; Guyon 1987b, 94–95.

² Guyon 1987a, 123.

³ Guyon 1987a, 125.

⁴ Deckers 1992, 222–223.

⁵ Deckers 1992, 223–225.

⁶ Deckers 1992, 225–228.

⁷ Deckers 1992, 228–231.

⁸ Pace Guyon 1994, 91 en 99–103.

⁹ Deckers 1997, 35.

¹⁰ De Santis 1997, 156.

¹¹ Pergola 1999, 163.

¹² Fiocchi Nicolai 1998, 30; Fiocchi Nicolai 2000b, 350–351 en Fig. 3.

¹³ Pergola 1999, 164.

¹⁴ Styger 1933, 314.

¹⁵ Styger 1933, 314–315.

¹⁶ Pergola 1999, 177.

Door de gebrekkige publicatie van dit hypogeum is niet veel bekend over de opbouw en grafinscriptie.¹ In een *cubiculum* zijn volgens Styger, die zich baseerde op vage schetsen van Campana, op het gewelf fresco's van een schapdrager en vier personificatie van de seizoenen aangebracht. Op de wanden en in de drie *arcosolia* zijn fresco's van het bronwonder, Daniel in de leeuwenkuil, Job, Noah in de ark, de broodvermenigvuldiging en de opwekking van Lazarus afgebeeld.² Wat betreft de graftypologie vermeldt Styger alleen drie *arcosolia*.³

Volgens Styger was het *cubiculum* reeds vóór de ontdekking geplunderd daar de inscripties niet meer *in situ* aanwezig waren. Hij vermeldt twee in een gebrekkig Grieks opgestelde inscripties en één consulaire gedateerde inscriptie uit 385 n.Chr. die in het Latijn was opgesteld.⁴ Één van de in het Grieks gestelde inscripties draagt twee monogrammen en niet verder gespecificeerde symbolische afbeeldingen.⁵

Pergola klasseert het hypogeum als een privaat hypogeum.⁶ Over de religieuze toewijzing wordt in de literatuur geen uitspraak gedaan. De volgens Reekmans typisch vroegchristelijke en Bijbelse fresco's en de inscripties wijzen volgens mij in ieder geval op een christelijke aanwezigheid.⁷ Waarschijnlijk betrof het hier een klein familiehypogeum van christenen.

Naar Stygers mening zijn er geen argumenten (zelfs geen topografische argumenten) die suggereren om het hypogeum te dateren vóór 270–275 n.Chr. Veeleer vermoedt Styger dat de fresco's te dateren zijn in de volle vierde eeuw n.Chr. Toch houdt hij er ook rekening mee dat het hypogeum in een latere fase opnieuw gebruikt en gedecoreerd werd. Bovendien, zijn de schetsen van de fresco's feitelijk niet duidelijk genoeg om tot een correcte datering te komen.⁸ Testini daarentegen meent op basis van de topografie, namelijk door de ligging van het hypogeum binnen de muur van Aurelianus, dat het hypogeum wel vóór 270–275 n.Chr. werd opgericht.⁹ Ook Reekmans en Pergola dateren het hypogeum op basis van de topografie vóór 270–275 n.Chr.¹⁰

2.20 Hypogeum van Victoria

Het hypogeum van Victoria is ongeveer 50m ten noorden van het hypogeum van het Heilig Kruis, nabij de Lucina-crypte langs de via Appia, gelegen.¹¹ Het hypogeum is volgens Ferrua uitgewerkt in een grote *pozzolana*-groeve.¹² Het is echter niet helemaal duidelijk of hij daarmee bedoelt dat het hypogeum in een bestaande structuur is ondergebracht, dan wel of het hypogeum is aangelegd tussen de reeds bestaande gangen van de *pozzolana*-groeve.

Het hypogeum is vanaf de het bovengrondse loopoppervlak toegankelijk via de trap a. De 1,28m brede trap telde 6 treden.¹³ In het verlengde van de toegangstrap ligt een L-vormige gang. Het eerste deel van de gang, die in het verlengde van de trap gelegen is, is 3,84m lang en 1,18m breed; het tweede deel van de gang, dat dus met een hoek van 90° op het eerste deel staat, is 2,85m lang en 0,96m breed. De eigenlijke hoofdgang b van het hypogeum ligt haaks op de richting van de toegangstrap en de zoiest beschreven gang. Deze hoofdgang is 9,60m lang en 1,12m breed. Langs deze hoofdgang waren twee *cubicula* gelegen. De korte doorgang tussen de hoofdgang en het *cubiculum* is 0,64m lang en 0,64m breed; het *cubiculum* meet 2,24m bij 1,92m. Het tweede *cubiculum* op het einde van de hoofdgang meet 3,20m bij 2,24m.¹⁴

In een volgende fase werd de hoofdgang b uitgediept. Op de figuur is te zien dat de uitdieping de vorm van een trap met 12 treden aannam.¹⁵ De twee *cubicula* echter werden niet mee uitgediept en werden aldus

¹ Reekmans 1986a, 18.

² Styger 1933, 314; In Provoost 2000a, 69 gedateerd rond 310–320 n.Chr.

³ Styger 1933, 314.

⁴ Styger 1933, 314.

⁵ Testini 1966, 152.

⁶ Pergola 1999, 177.

⁷ Reekmans 1986a, 18.

⁸ Styger 1933, 314.

⁹ Testini 1966, 152.

¹⁰ Reekmans 1986a, 18; Pergola 1999, 177.

¹¹ Ferrua 1955, 164; Reekmans 1986a, 20; Het christelijke familiehypogeum van het Heilig Kruis wordt in deze studie niet verder behandeld daar het hypogeum op basis van het pleisterwerk, de fresco's, de graffiti en de inscripties gedateerd wordt tussen het einde van de regering van Constantijn en 410 n.Chr. (Ferrua 1953, 43–45) Deze datering past niet meer binnen het vooropgestelde chronologische kader.

¹² Ferrua 1955, 164.

¹³ Afgeleid op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

¹⁴ Berekningen op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

¹⁵ Afgeleid op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

ontoegankelijk via de hoofdgang. Teneinde het eerste *cubiculum* wel nog te kunnen betreden werd de onregelmatige, ongeveer 6m lange en gemiddeld 0,80m brede,¹ gang c uitgegraven tussen het einde van de hoofdgang b en de zuid-westelijke hoek van het *cubiculum*. Het andere *cubiculum* bleef ontoegankelijk tenzij er, zoals Ferrua voorstelt, gebruik werd gemaakt van een verplaatsbare ladder. Onder dit tweede *cubiculum* werd haaks op de hoofdgang b een trap met 8 treden aangelegd. Deze trap voerde naar een nog dieper gelegen gang die eindigt aan een snijding met een gang van de *pozzolana*-groeve. Deze meest diep gelegen zone, bleef het langst in gebruik. De doorgang tot de gang in het verlengde van de trap en de doorgang tot de gang c werden namelijk reeds in de Oudheid afgesloten.² Over de lengte van deze diepst gelegen gang is geen informatie voorhanden. De gang is 1,28m breed.³

Ferrua maakt alleen melding van *loculi*. Deze *loculi* waren met bakstenen afgesloten en bestreken met een pleisterlaag.⁴ Het precieze aantal *loculi* is onbekend.⁵ Over decoratie zoals fresco's of stucwerk maakt Ferrua geen melding.

Op de afsluitsteen van één *loculus* was een inscriptie aangebracht die de naam vermeldt aan wie het hypogeum haar naam te danken heeft: VICTORIA. De letters zijn van het Priscilliaanse lettertype en zijn met rode verf op de afsluitsteen geschilderd.⁶ Een andere grafinscriptie is aangebracht op een hergebruikte marmeren grafplaat die ooit toebehoorde aan Aquilina, de echtgenote van een keizerlijk *libertus*. Deze grafsteen werd aangetroffen in het tweede *cubiculum*. Centraal op de nu naar voren gekeerde achterkant van de plaat staat de inscriptie LEO. Daarna volgt een onzorgvuldig gekapte verticale streep. Rechts op de grafplaat staat een ingekraste inscriptie: GAVDENTI. Hieronder is een vogel die van een druiventros pikt afgebeeld. Meer naar het midden toe, namelijk onder de laatste letter van LEO, is een afbeelding aangebracht van een met een vloeistof gevulde drinkbeker die uitgegoten wordt in een rechthoekige vaas. Ferrua vermoedt dat daaronder nog een vogel is afgebeeld die zijn dorst lest.⁷

Volgens Ferrua verwijzen de afbeeldingen op de hergebruikte grafplaat van Aquilina naar het concept van gelukzaligheid. Aldus bewijst deze grafplaat dat het hypogeum toebehoorde aan christenen. Volgens hem is het bovendien goed mogelijk dat de Aquilina ook een christen was. De inscriptie die haar naam vermeldt en die op basis van het formaat een grafsteen moet zijn, kan volgens Ferrua op basis van de verzorgde stijl niet later gedateerd worden dan het begin van de derde eeuw. Bovendien, zo meent Ferrua, is het goed mogelijk dat deze grafplaat van de christen Aquilina in het *cubiculum* werd aangebracht. Na verloop van tijd zou deze grafplaat dan hergebruikt zijn geworden in hetzelfde *cubiculum*.⁸ Ferrua vermeldt niet of dit hypogeum aan een familie of aan een vereniging toebehoorde. Vanuit de confrontatie van dit hypogeum met de overige hypogea, meen ik dat gezien de beperkte omvang dit hypogeum als een familiehypogeum kan geklasseerd worden.

Op basis van de epigrafie zou dit hypogeum volgens Ferrua ontstaan zijn vóór het begin van de derde eeuw.⁹ Deze datering kreeg in recentere literatuur navolging.¹⁰ De datering die Ferrua vooropstelt kan alleen kloppen als de veronderstellingen die hij maakt omtrent het plaatsen en het hergebruik van de grafplaat van Aquilina inderdaad waar zijn. Benadrukt dient te worden dat de inscriptie in het tweede *cubiculum* werd aangetroffen. Na de uitdieping van de hoofdgang was dit *cubiculum*, tenzij met een verplaatsbare ladder, niet meer toegankelijk. Toch meen ik dat de uitdieping van de hoofdgang, een fase die niet gedateerd werd door Ferrua, niet veel later kan hebben plaats gevonden dan de aanleg van het hypogeum. Waarom anders zou men een extra gang hebben aangelegd om het eerste *cubiculum* nog bereikbaar te houden indien het niet meer in gebruik was? Bovendien gaat Ferrua er van uit dat er een relatief grote tijdsperiode moet liggen tussen het plaatsen van de grafsteen van Aquilina en het hergebruik ervan. Maar als het inderdaad klopt dat de uitdieping van het hypogeum reeds vlug op de aanleg van het hypogeum volgde en het tweede *cubiculum* dus niet meer bereikbaar was, dan lijkt het mij zeer onwaarschijnlijk dat men graven of grafstenen in een onbereikbaar *cubiculum* zou hergebruiken. Tenzij natuurlijk het *cubiculum* toch nog toegankelijk bleef via een verplaatsbare ladder.

¹ Berekeningen op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

² Ferrua 1955, 164.

³ Berekening op basis van de figuur Ferrua 1955, 164.

⁴ Ferrua 1955, 164.

⁵ Nuzzo 2000a, 74.

⁶ Ferrua 1955, 164.

⁷ Ferrua 1955, 165; Inscriptie van Aquilina (Ferrua 1955, 165): *Maurus Aug(usti) lib(ertus) tab(ularius) rat(ionis) ... fecit se bibo cubic(ulum) ... et) Aquilinae uxori d(ulcissimae ...) quae vixit sine qu(erela) mecum annis ...*).

⁸ Ferrua 1955, 166.

⁹ Ferrua 1955, 166.

¹⁰ Reekmans 1986a, 21.

Elders werd er reeds meermaals op gewezen dat met pleisterwerk bestreken afsluitingen van *loculi* wijzen op een relatief hoge ouderdom van de begraafplaats. Deze vaststelling wijst erop dat dit hypogeum inderdaad tot de oudste hypogea kan behoren.

2.21 De twee hypogea van Lucina-crypte

De zogenaamde Lucina-crypte, genoemd naar de eigenares van het landgoed waarin de begraafplaats werd aangelegd, is gelegen tussen de tweede en derde mijl langs de via Appia nabij de Callixtus-catacombe. De constructie werd in 1852 ontdekt en volledig onderzocht. Reeds daarvoor waren bepaalde delen van de begraafplaats bij toeval ontdekt.¹ De Lucina-crypte bekam haar uiteindelijke vorm door het samenvoegen van twee onafhankelijke hypogea, namelijk het hypogeum α en het hypogeum β .² Beide hypogea maakten deel uit van een *sub divo*-necropool met mausolea en columbaria die in gebruik was tot in de late-Republiek. Er werden ook resten gevonden van een groot tumulus-graf. Naast de tumulus lagen twee omheiningen met *arcosolia* in de wanden.³ In een late periode werd de Lucina-crypte verbonden met de Callixtus-catacombe.⁴

2.21.1 Hypogeum α

Het hypogeum α is toegankelijk via een trap die volgens Reekmans direct vanop het loopoppervlak startte en dus niet vanuit een bovengrondse constructie. Daarop wijst volgens hem de breedte van de trap. De trap voert naar een diepte van 7,75m onder het bovengrondse loopoppervlak.⁵ De trap telde 6 treden waarop een L-vormige trapoverloop volgde, waarna nog 14 treden volgden.⁶ De breedte van de trap bedroeg 1,31m.⁷

In het verlengde van de toegangstrap is de hoofdgang A aangebracht.⁸ De gang is in het totaal 18,40m lang. De breedte van de gang is niet constant. De gang A is als het ware samengesteld uit twee achter elkaar liggende waaiervormige segmenten. De breedte van de gang aan de voet van de trap is 1,31m. Daarna neemt over een verloop van ongeveer 7,50m de breedte van de gang toe tot 1,84m. Daarna is de gang opnieuw 1,31m breed om op het einde van de gang opnieuw verbreed te zijn tot 1,80m. Het gewelf van de gang bestaat tegenwoordig uit een modern tongewelf op ongeveer 3,10m hoogte.⁹

Langs de hoofdgang A vertakken zich afwisselend links en rechts vijf zijgangen, namelijk: A1, U, A2, A4 en A3. Deze gangen vormen volgens Reekmans een organisch geheel met de hoofdgang omdat ze in een kort tijdsbestek ontstaan zijn. Reekmans wijst erop dat de zijgangen steeds werden aangelegd wanneer er in de hoofdgang op die plaats nog geen graven waren voorzien, of met andere woorden de aanleg van de zijgangen heeft nooit tot gevolg gehad dat reeds bestaande graven doorbroken werden. Volgens Reekmans werden de zijgangen A1 en het begin van de gang U gelijktijdig aangelegd met de hoofdgang A. Het volledige verloop van de zijgang A1 is onbekend. Slechts 3,10m werd bij opgravingen vrij gemaakt van puin. De gang had bij het begin een breedte van 1,14m. De aanwezigheid van een trap en het gewelf dat in hoogte afneemt wijzen er volgens Reekmans op dat deze zijgang vanaf het begin naar een dieper gelegen niveau voerde.¹⁰ De oorspronkelijke aanzet van de gang U was ongeveer 3,75m lang.¹¹ De zijgang was 1m breed.¹²

Voor de zijgangen A2 en A4 is het volgens Reekmans niet duidelijk of ze gelijktijdig met de gang A werden ontgonnen dan wel of de zijgangen pas werden aangelegd wanneer de muren in de gang A reeds volledig bezet waren met graven tot aan de aftakkingen. Zoals uit eigen onderzoek ter plaatste duidelijk werd is de Lucina-crypte op deze plaatsen te sterk gerestaureerd om bijvoorbeeld op basis van de haksporen of de aanwezigheid van graven in de hoofdgang een uitspraak te doen over de aanleg van beide vermelde zijgangen. Het volledige verloop van de zijgang A2 is onbekend omdat bij het onderzoek slechts de eerste drie meter werd

¹ De Santis 1997, 38; Reekmans 1964, 1–2.

² Reekmans 1964, 187.

³ Reekmans 1964, 11–34; Reekmans 1986a, 25–26, 28.

⁴ Février 1960, 2.

⁵ Reekmans 1964, 187; Reekmans 1986a, 25.

⁶ Afgeleid op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁷ Reekmans 1964, 36.

⁸ Reekmans 1964, 187.

⁹ Reekmans 1964, 36.

¹⁰ Reekmans 1964, 43; 187–188.

¹¹ Reekmans 1964, 53.

¹² Berekening op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

blootgelegd. De hoogte van de gang A2 is 2,72m en de breedte van de gang bij haar aanvang is 1,09m.¹ De zijgang A4 is 13,84m lang en heeft een hoogte van 3,08m. De breedte van de gang is aan het begin 1,11m en op het einde van de gang 1,16m.²

De zijgang A3 tenslotte is volgens Reekmans met zekerheid de laatst aangebrachte zijgang.³ De gang is 1,07m breed. Na 3,11m buigt de gang met een hoek van 90° om naar rechts. Vervolgens is de gang nog 12m lang. De gang had een hoogte van 2,12m.⁴ Door haar geringere hoogte verschilt de gang A3 ten opzichte van de overige zijgangen. De L-vormige opbouw van deze gang is te wijten aan een reeds bestaand graf dat het niet mogelijk maakte de gang A3 in een rechte lijn uit te hakken.⁵

In een volgende fase werd de zijgang U verder uitgebreid. Maar in plaats van de gang U op het zelfde niveau te verlengen, werd in het reeds bestaande traject een trap met 11 treden aangelegd die tot 2,37m onder de hoofdgang A voert, dit is dus tot 10,12m onder het bovengrondse loopoppervlak. Op dit lagere niveau werd de gang U dan verlengd. Het betreft hier geen gewone verdieping van een gang daar ook het plafond van de gang U zich op een dieper niveau bevindt dat het oorspronkelijke plafond van de gang U uit de eerste fase. Reekmans meent dat de reden hiervoor kan liggen in het feit dat men de zijgang V op een veilige diepte onder de toegangstrap van het hypogeum of op een veilige diepte onder een naburig hypogeum wilde aanleggen.⁶ Volgens hem bevond het oorspronkelijke gewelf zich op 2,78m boven het loopoppervlak in de gang.⁷ De vermoedelijke lengte van de gang U, na de trap met 11 treden, was 9,50m en de breedte 1m. De exacte lengte is niet meer te achterhalen wegens latere aanpassingswerken.⁸

In de zuidzijde van de gang U is de zijgang V aangebracht die van begin af aan voorzien was van de zijgang V3.⁹ De gang V is over een lengte van 9,50m opnieuw vrij gelegd. De breedte van de gang varieert tussen 0,69m en 0,82m. De hoogte van de gang lag waarschijnlijk tussen 4,30m en 4,50m.¹⁰ Van de gang V3 werd slechts de eerste anderhalve meter vrij gelegd. De hoogte van deze gang was 4,20m. De breedte varieert tussen 0,71m en 0,76m.¹¹

Tegenover deze zijgang zijn in een tweede fase aan de noordelijke zijde van de gang U de twee achter elkaar liggende *cubicula* X en Y aangelegd.¹² Het *cubiculum* X heeft een hoogte van 2,61m en het *cubiculum* Y heeft een hoogte van 2,64. Daar de doorgang tussen de twee kamers “slechts” 1,70m is, is het volgens Reekmans niet mogelijk dat deze voor *cubicula* extreme hoogte het gevolg is van een uitdieping. Wanneer er een uitdieping zou hebben plaatsgevonden, zou de doorgang aanvankelijk te laag geweest zijn voor een vlotte doorgang.¹³ Het *cubiculum* X werd voorafgegaan door een korte gang die 0,50m lang en 0,75m breed is. Het *cubiculum* X meet 1,90m bij 2,50m. Tussen de *cubicula* X en Y bevindt er zich een kleine gang met een lengte van 0,50m en een breedte van 0,75m. Het *cubiculum* Y meet 2m bij 2m.¹⁴

Door de slechte bewaringstoestand van het hypogeum α zijn niet veel graven bewaard gebleven uit de beginperiode. Een eigen *in situ* bezoek wees er ook op dat vele wanden volledig gerestaureerd zijn. In de wanden is in modern metselwerk aangegeven waar er zich oorspronkelijk *loculi* zouden bevonden hebben. Het is echter duidelijk dat deze moderne aanduidingen vaak hypothetisch zijn daar er stukken muur zijn waar géén dergelijke *loculi* werden aangegeven, hoewel men deze hier logischerwijze wel zou verwachten. In de gang A4 zijn er evenwel zeer grote *loculi* aangetroffen. De grootte van de *loculi* wijst volgens Reekmans op de behoorlijke ouderdom van de constructie.¹⁵ Ook in de wanden van de trap werden *loculi* aangebracht waarvan er nu nog negen zijn aangegeven in het moderne muurwerk.¹⁶ De wanden van de gang A waren oorspronkelijk volledig bezet met *loculi*. Slechts een negental *loculi* zijn geheel of deels bewaard gebleven. Zes kleine (0,70m bij 1,05m) bewaarde *loculi* zijn afgesloten met een marmeren plaat waarop de naam van de overleden persoon vermeldt

¹ Reekmans 1964, 43, 187–188.

² Reekmans 1964, 44.

³ Reekmans 1964, 187–188.

⁴ Reekmans 1964, 43–44.

⁵ Reekmans 1964, 187.

⁶ Reekmans 1964, 187–188.

⁷ Reekmans 1964, 51–52.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁹ Reekmans 1964, 188.

¹⁰ Reekmans 1964, 55.

¹¹ Reekmans 1964, 57.

¹² Reekmans 1964, 188.

¹³ Reekmans 1964, 54.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

¹⁵ Reekmans 1964, 189.

¹⁶ Reekmans 1964, 35.

staat: bijvoorbeeld FELIX en SALVTI.¹ In de gang A2 werden in het bestudeerde gedeelte in beide zijwanden vier *loculi* aangetroffen.² In de zuidelijke wand van de gang U bevonden zich tijdens de eerste fase 8 *loculi*. Hun lengte varieert tussen 1,24m en 0,68m.³ (Hoewel verdere gegevens ontbreken, kan men vermoeden dat ook de noordelijke wand van de oorspronkelijke gang U 8 *loculi* bezat. Op basis van de afmetingen van de *loculi* is het alvast duidelijk dat één van de twee *pilae* in de zuidelijke wand zeker voor kinderen bestemd was.) In de zuidelijke wand van het verlaagde deel van de gang U waren links en rechts van de doorgang naar de gang V telkens slechts één *pila* van *loculi* aangebracht.⁴ In de gang A4 zijn de goed bewaarde wanden volledig bezet met *loculi*. De *loculi* worden gekenmerkt door hun groot formaat en de verzorgde aanleg. Eén marmeren afsluitsteen is *in situ* bewaard. De inscriptie vermeldt de naam FYRMINA.⁵ De wanden van de gang A3 werden eveneens volledig bezet met *loculi*. Slechts één *loculus* bezit nog haar marmeren afsluitsteen waarop tussen twee vogels met een olijftak in de bek de naam EIAPOC voorkomt.⁶ In de gangen V en V3 komen eveneens alleen *loculi* voor. Nabij de hoeken werden kleine *loculi* aangelegd om de druk op de hoeken te verkleinen. Rechts van de zijgang V3 is nog een *pila* zichtbaar.⁷ In een recent onderzoek van Nuzzo werd berekend dat het hypogeum α in het totaal over 263 graven beschikte.⁸

In de uit de tweede fase stammende *cubicula* X en Y van het hypogeum α zijn fresco's aangebracht. In het *cubiculum* X zien we op de linkerwand een vaas met bloemen; op de achterwand tweemaal een vaas met bloemen, vliegende vogels, een doopsceñe en een fragmentarisch bewaarde afbeelding van een persoon; op de rechterwand is tweemaal een siermotief aangebracht en pikkende vogels; op de ingangswand zijn duiven rondom een paaltje afgebeeld; op het gewelf tenslotte zien we fragmentarisch bewaarde fresco's met een rood-groene strependecoratie, een staande man (volgens Provoost op basis van het redenaarsgebaar misschien een leraar), twee vliegende vogels en gestileerde bloemen.⁹ In het *cubiculum* Y zien we op de linkerwand gestileerde bloemen, een siermotief en een dolfijn; op de achterwand zijn een vlakindeling in rode strepen en twee vissen met een broodkorf aangebracht; op de rechterwand van het *cubiculum* is een vlakdeling met rode en groene strepen aangebracht, evenals duiven, een rustende Jonas, een zeemonster, verschillende siermotieven en een dolfijn; op de toegangswand zien we opnieuw een vlakindeling in rode strepen, een staande persoon (misschien een leraar volgens Provoost) en twee waarschijnlijk naar een paaltje gerichte duiven; op het gewelf tenslotte zijn binnen een vlakindeling in de rode en groene strepenstijl afbeeldingen aangebracht van Daniël tussen leeuwen, tweemaal een schaaadrager en tweemaal een vrouwelijke orans die allen op gestileerde planten staan, acht decoratieve hoofden (misschien onder andere de seizoenen zoals Provoost voorstelt), vier gevleugelde genii, gestileerde bloemen en tenslotte vliegende vogels.¹⁰

Bij de inscripties werd vaak alleen de naam van de overleden persoon vermeld. Alle verdere informatie zoals datum van overlijden of bijzetting, leeftijd en familie ontbreekt. De stereotiepe formuleringen zoals die op vierde eeuwse inscripties verschenen, zijn hier nog volledig afwezig. De inscripties zijn zowel in het Latijn als het Grieks opgesteld. Soms worden Latijnse woorden met Griekse letters weergegeven.¹¹

De omvang van het hypogeum is volgens Reekmans te uitgebreid om de oprichting ervan te kunnen toeschrijven aan het initiatief van een familie. Daar in de gangen louter *loculi* voorkomen en *a mensa* graven en *arcosolia* er volledig ontbreken, stelt hij dat de begraafplaats bestemd was voor armere personen. In het verlengde hiervan vraagt Reekmans zich dan ook af of het oprichten van het hypogeum misschien niet kan worden toegeschreven aan een christelijke funerair college.¹² Volgens Reekmans is het hypogeum α een vanaf het begin christelijke begraafplaats. Als argument hiervoor verwijst hij naar de christelijke iconografie, weliswaar in combinatie met profane fresco's, in de *cubicula* X en Y. Er moet evenwel benadrukt worden dat deze kamers pas uit de tweede fase stammen. Bovendien, zo wijst hij er verder op, zijn in het hypogeum grafstenen aangetroffen met oude christelijke symbolen. Van de niet *in situ* aangetroffen grafstenen veronderstelt Reekmans dat deze wel degelijk graven in het hypogeum zelf afsloten. Bij de wel nog *in situ* aanwezige

¹ Reekmans 1964, 37.

² Reekmans 1964, 43.

³ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1964, 30.

⁴ Afgeleid op basis van de figuur Reekmans 1964, 50.

⁵ Reekmans 1964, 44–45.

⁶ Reekmans 1964, 44.

⁷ Reekmans 1964, 55 en 58.

⁸ Nuzzo 2000a, 87.

⁹ Provoost 2000a, 13 (Cal 1).

¹⁰ Provoost 2000a, 13 (Cal 2).

¹¹ Reekmans 1964, 192.

¹² Reekmans 1964, 190.

grafstenen wijst Reekmans naar de afbeeldingen van een vogel met een tak en een vogel die naar een kruik gedraaid zit als aanwijzingen voor een christelijke aanwezigheid.¹

De aanleg van de zijgangen in het hypogeum α vond volgens Reekmans, rekening houdende met hun lengte en het aantal graven in de zijgangen, plaats in ongeveer een halve eeuw.² Voor de datering van het hypogeum α baseert hij zich op de formulering van de inscripties en de stijl van de fresco's. Volgens Reekmans wijst de formulering, of beter het ontbreken van de stereotiepe formulering uit de vierde eeuw, en het gelijktijdige gebruik van het Latijn en het Grieks en de transcriptie van Latijnse woorden in Griekse letters erop dat deze inscripties voor het einde van de derde eeuw moeten zijn ontstaan.³ Op basis van een vergelijkende studie tussen de fresco's van de gewelven in de *cubicula* X en Y van het hypogeum α in de Lucina-crypte met de fresco's op de gewelven van het *cubiculum* B van het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni en de fresco's op de gewelven van de *cubicula* A2 en A3 (twee van de "Sacramentskapellen") in de Callixtus-catacombe, dateert Reekmans de eerst vermelde fresco's in de periode van Septimus Severus (193–211 n.Chr.).⁴ Een datering die, al dan niet met een ruimere marge, in het moderne onderzoek overgenomen wordt.⁵ Maar, zo wijst Reekmans er nog op, beide *cubicula* behoren tot de tweede fase. Deze fase volgde weliswaar kort op het oprichten van het hypogeum zodat voor het ontstaan van het hypogeum een datering naar voren kan geschoven worden tussen 185 en 205 n.Chr.⁶

2.21.2 Hypogeum β

Het hypogeum β was toegankelijk via een direct van op het bovengronds loopoppervlak startende trap die 1,25m breed was en 20 treden telde.⁷ Deze trap voerde in oorsprong tot een diepte van 9,07m. In een latere periode werd het niveau van het hypogeum (zie verder) met 2,50m uitgediept.⁸

In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang B. Het oorspronkelijke niveau van deze gang lag 2,50m hoger dan het huidige niveau. Dit maakt dat de hoogte van de gang in oorsprong nabij de trap 3,10m en nabij het *cubiculum* C aan het einde van de gang B 3,66m bedroeg.⁹ De breedte van de gang B nabij de trap was 1,25m en nabij het *cubiculum* C 1,60.¹⁰ De hoofdgang B was 10,75m lang.¹¹

Op het einde van de hoofdgang B is het *cubiculum* C gelegen dat door een korte gang werd voorafgegaan. Het *cubiculum* bezit een hoogte van 4,40m. Op basis van de overgang tussen twee stuclagen, één op het bovenste deel van de muren en één op het onderste deel van de muren, en de relatie tussen het stucwerk en geschilderde decoratie, berekende Reekmans dat de oorspronkelijke bodem van dit *cubiculum* ongeveer 2,50m tot 2,60m hoger lag. Voor de uitdieping van het hypogeum bedroeg de hoogte van dit *cubiculum* dus slechts 1,90m.¹² Het *cubiculum* C meet ongeveer 2m bij 2m en de gang voor het *cubiculum* C is 0,50m lang en 1m breed.¹³

De enige zijgang van de hoofdgang B bevindt zich aan de voet van de trap. Deze zijgang G bezit nabij de gang B een hoogte van 5,33m en nabij de de ruimte L een hoogte van 5,64m. In oorsprong bedroeg de hoogte

¹ Reekmans 1964, 189.

² Reekmans 1964, 187.

³ Reekmans 1964, 191–192.

⁴ Reekmans 1964, 192–194. Reeds vier jaar daarvoor had Février in Février 1960, 4 er nochtans voor gewaarschuwd om niet steeds fresco's uit de Callixtus-, Praetextatus-, Priscilla-catacombe en Lucina-crypte onderling met elkaar te willen vergelijken met het oog op een datering omdat men op deze wijze in een vicieuze cirkel terecht komt.

⁵ Provoost 2000a, 13 (n° 1 en 2): voor de fresco's van beide *cubicula* komt Provoost tot een datering van ongeveer 190 n.Chr. of kort daarna. In Spera 2004a, 37 worden de fresco's van het *cubiculum* Y gedateerd tussen 180 en 220 n.Chr.

⁶ Reekmans 1964, 65 en 194. Cf. Spera 2004a, 37: eind tweede, begin derde eeuw n.Chr. op basis van epigrafie, grafftypologie en fresco's.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁸ Reekmans 1964, 74–75, 187–188.

⁹ Reekmans 1964, 59–60, 65, 188; De hoogte van de gang B nabij de trap na uitdieping was 5,60m en nabij het *cubiculum* C 6,16m.

¹⁰ Reekmans 1964, 65.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

¹² Reekmans 1964, 59–63, 66, 188.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

van deze gang evenwel nabij de gang B 2,83m en nabij de ruimte L 3,04m.¹ De zijgang G is 10m lang en 1m breed.²

Langs de zijgang G is via een korte gang een voorkamer met een *lucernarium* en het eigenlijke *cubiculum* L bereikbaar. De oorspronkelijke hoogte van het *cubiculum* was ongeveer 2,50m.³ In het *cubiculum* werd het graf van paus Cornellius teruggevonden.⁴ De gang die naar het *cubiculum* voert is 3,50m lang. De breedte van de gang varieert van 0,92m nabij de gang G en 1,25m nabij de voorruimte. Na een steunpijler volgt de voorruimte met een omtrek van respectievelijk 1,85m, 1,71m, 1,88m en 1,77m. Het is in deze ruimte dat in het onderste deel van de oostelijke wand paus Cornellius werd bijgezet. Na opnieuw een steunpijler komt men in het eigenlijke *cubiculum* met een respectieve omtrek van 2,34m, 2,30m, 2,72m en 2,34m. Ondanks de onregelmatige opbouw van deze drie onderdelen, stelt Reekmans op basis van de plaatsing van de graven vast dat de drie constructies in één fase zijn opgetrokken.⁵ Redenen hiervoor geeft hij niet op. Bij eigen onderzoek *in situ* werd alvast duidelijk dat de ontginningsgeschiedenis van deze ruimtes allerm minst eenvoudigweg kan afgeleid worden van de haksporen. Vaak komen op de wanden naast en door elkaar haksporen uit tegenovergestelde richting voor. Voor de (achterwand van) *loculi* kon ik vaststellen dat deze soms volledig uit de tegenovergestelde kant ontgonnen waren dan de ontginningsrichting van het *cubiculum*. Het *cubiculum* was overspannen door een kruisgewelf.⁶ Op basis van eigen waarnemingen in de Lucina-crypte kon vastgesteld worden dat in het eigenlijke *cubiculum* er als dusdanig geen gewelf was daar de gehele ruimte overspannen wordt door een *lucernarium*. De gewelven van alle gangen van het hypogeum β hebben de vorm van een verlaagde boog.⁷

In het hypogeum β zijn 5 *a mensa* graven geattesteerd: één in de gang B, één in het *cubiculum* C, twee in de gang G en tenslotte nog één in het *cubiculum* L. Bovendien zijn, zoals hun plaatsing aangeeft, alle vijf de *a mensa* graven aangelegd voor de uitdieping van het hypogeum. Dit type van graven wordt door Reekmans als een karakteristiek beschouwd voor zeer oude christelijke begraafplaatsen zoals de Area I van de Callixtus-catacombe, de Scala maggiore van de Praetextatus-catacombe en het hypogeum van de Aurelii in de Domitilla-catacombe.⁸ De *loculi* die in de primitieve kern van het hypogeum voorkomen, zijn groot in omvang en verzorgd aangelegd volgens Reekmans.⁹

In het *cubiculum* L, de voorruimte en de gang vóór het *cubiculum* L zijn in totaal 7 *pilae* aangebracht. Opvallend is dat er tussen de graven uit de eerste fase vaak veel ruimte vrij bleef. Zo bleef er bijvoorbeeld tussen de graven 1, 2 en 3 in de gang een ruimte van 0,71m en 0,77m vrij.¹⁰ Bepaalde *loculi* zijn opvallend diep volgens Reekmans. Zo verwijst hij naar de *loculi* 14 en 15. Hierdoor waren zelfs verstevigingswerken noodzakelijk.¹¹ In het *cubiculum* was ook een *a mensa* graf aanwezig.¹² Ook hier zien we dat de graven uit de eerste fase op een verzorgde manier werden aangelegd.¹³ Op basis van de gegevens die Reekmans verstrekte, kon ik het totale aantal graven in het *cubiculum* L met zijn voorruimte en gang bepalen op 17. Van bepaalde *loculi* is bekend dat ze opvallend diep zijn uitgewerkt. Hoewel Reekmans hier niet verder op in gaat, veronderstel ik dat deze *loculi* bestemd waren voor meer dan één bijzetting. Aldus meen ik het totale aantal bijzettingen in de ruimte L bij benadering op 20 te kunnen schatten. In een recent onderzoek werd berekend dat het hypogeum β in het totaal slechts over 84 graven beschikte.¹⁴

In het *cubiculum* C van de het hypogeum β zijn fresco's aangebracht. Op de linker en rechterwand zijn naast een marmerimitatie (uit de tweede fase) ook decoratieve bloemen- en lijnenmotieven aangebracht; op de achterwand zijn twee naar elkaar gerichte duiven afgebeeld; op de ingangswand treffen we vogels en decoratieve bloemenmotieven aan; op het gewelf tenslotte zijn temidden een vlakindeling met strependecoratie een schaaadrager, gestileerde bloemen, bloemenslingers en vliegende vogels aangebracht.¹⁵ In het *cubiculum* L werden in de eerste fase geen fresco's aangebracht. Bovendien is het pleisterwerk in deze zone pas in een latere

¹ Reekmans 1964, 59–60, 188.

² Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

³ Reekmans 1964, 59–60, 66, 188.

⁴ Reekmans 1964, 125.

⁵ Reekmans 1964, 125–127.

⁶ Reekmans 1964, 128.

⁷ Reekmans 1964, 188–189.

⁸ Reekmans 1964, 63–65; 188.

⁹ Reekmans 1964, 189.

¹⁰ Reekmans 1964, 130–131.

¹¹ Reekmans 1964, 132–133.

¹² Reekmans 1964, 133.

¹³ Reekmans 1964, 134.

¹⁴ Nuzzo 2000a, 87.

¹⁵ Reekmans 1964, 66–67; Provoost 2000a, 15 (Cal 3).

fase aangebracht en niet bij de aanleg van de *cubicula* en dus voor de bijzettingen. De oudste bepleistering treffen we pas aan bij het graf van paus Cornelius.¹ Over eventuele inscripties die in dit hypogeum werden aangetroffen, wordt niets vermeld in de literatuur.

Door de beperkte omvang van deze begraafplaats meent Reekmans dat de begraafplaats ontstaan is op privé initiatief. Bovendien vermoedt hij dat het hypogeum een familiehypogeum is. Daarop zou de “centrale” plaatsing van de *cubicula* duiden.² Reekmans meent dat het hypogeum β een vanaf het begin christelijke begraafplaats was. Hiervoor baseert hij zich op de aanwezigheid van een fresco van de Goede Herder op het gewelf van het *cubiculum* C.³

Het hypogeum β is volgens Reekmans later aangelegd dan het hypogeum α . Bewijzen hiervoor meent hij te vinden in het feit dat het eerst vermelde hypogeum geen zijgangen bezit in oostelijke richting, wat er dus zou op wijzen dat het hypogeum α met haar zijgang U vroeger was aangelegd dan het hypogeum β . Ook de stijl van de decoraties in de *cubicula* X en Y enerzijds en het *cubiculum* C anderzijds wijzen in dezelfde richting.⁴

Voor de datering van het hypogeum β kan geen beroep gedaan worden op nog *in situ* aanwezige inscripties. Alleen de fresco's geven hier een indicatie voor de datering.⁵ Bovendien is het volgens Reekmans niet mogelijk een “absolute” datering te geven van de fresco's in het *cubiculum* C. Het enige zekere volgens Reekmans is dat de fresco's op het gewelf in een latere periode aangebracht zijn dan die in de *cubicula* X en Y in het hypogeum α , maar nog vóór de Constantijnse periode moeten gedateerd worden.⁶ In het moderne onderzoek door Provoost worden de fresco's (waarschijnlijk uit de tweede fase) van het *cubiculum* C van het hypogeum β gedateerd in het derde kwart van de derde eeuw.⁷ Pergola en Spera dateren de fresco's (waarschijnlijk uit de eerste fase) uit het *cubiculum* C rond 230 n.Chr.⁸ Reekmans kwam tot de conclusie dat het hypogeum β ontstaan is tussen 230 en 245 n.Chr.⁹

In een volgende fase, met ingrijpende gevolgen voor beide hypogea, worden de twee hypogea met elkaar verbonden. Hiervoor wordt de gang U van het hypogeum α verlengd tot aan de gang B van het hypogeum β . Wegens het grote niveauverschil tussen beide hypogea (zoals hierboven reeds aangegeven) werd in het hypogeum β de bodem ongeveer 2,50m uitgediept. Alleen het laatste deel van de gang G werd niet uitgediept omdat men daar een *ossuarium* inrichtte. In dezelfde fase werden in het hypogeum β nog nieuwe *cubicula* en gangen aangelegd, verstevigingswerken uitgevoerd en gestart met de aanleg van een dieper gelegen niveau waarbij een *arenarium* als ossuarium werd ingericht. Volgens Reekmans kan men vanaf het ogenblik waarop beide hypogea met elkaar verbonden werden en de daarmee gelijktijdig gepaard gaande aanpassingswerken, spreken van een catacombe.¹⁰ Het is opmerkelijk volgens hem dat de Lucina-crypte ondanks de nabijheid van de Callixtus-catacombe, haar zelfstandigheid wist te behouden.¹¹ In een recent onderzoek werd berekend dat er in de periode tussen 253 n.Chr. en 275 n.Chr. ongeveer 140 nieuwe graven werden aangelegd in de “nieuw” ontstane catacombe. Het betrof hier hoofdzakelijk *loculi*. Daarnaast werden ook *a mensa* graven, *a fossa* graven, *a finestra* graven en een sarcofaag toegevoegd.¹²

De fase van versmelting van beide hypogea kan volgens Reekmans op basis van topografische en epigrafische argumenten gedateerd worden vóór 275 n.Chr.¹³ Wanneer dan paus Cornelius in deze nieuwe catacombe werd bijgezet, werden nog verdere uitbreidingswerken ondernomen om de beschikbare plaats voor bijzettingen, en dit in het bijzonder rond het graf van de paus, te verhogen.¹⁴ Over het tijdstip waarop paus Cornelius, die in 253 n.Chr. in ballingschap in Centumcellae stierf, overgebracht werd naar de Lucina-crypten

¹ Reekmans 1964, 161 en 166.

² Reekmans 1964, 189–190.

³ Reekmans 1964, 189; zie ook hieronder voor een kritische reflectie hierop.

⁴ Reekmans 1964, 189.

⁵ Reekmans 1964, 192.

⁶ Reekmans 1964, 194–196.

⁷ Provoost 2000a, 15: door de topografie en de structuur van de pleisterlagen zoals hierboven reeds uitgewerkt werd, is een dergelijke late datering van de fresco's niet houdbaar. Vandaar dat ik vermoed dat Provoost een datering voor de tweede fase opgeeft. Vergelijk met de datering opgegeven door Pergola.

⁸ Pergola 1999, 199; Spera 2004a, 37.

⁹ Reekmans 1964, 227. Cf. Spera 2004a, 37 waarin het hypogeum gedateerd wordt in de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr. op basis van de inscripties, de graftypologie en de fresco's.

¹⁰ Reekmans 1964, 203–205.

¹¹ Reekmans 1986a, 25.

¹² Nuzzo 2000a, 87.

¹³ Reekmans 1964, 206–208.

¹⁴ Reekmans 1964, 215–222; Spera 2004a, 37.

bestaat er geen eensgezindheid. Het is evenwel opmerkelijk dat deze paus niet werd bijgezet in de Pauscrypte van de Callixtus-catacombe waar tot 283 de pausen werden bijgezet.¹ Reekmans plaatst op basis van een studie van de primaire bronnen de translatie tussen 253 n.Chr. en 275 n.Chr. Eventueel is het volgens hem mogelijk dat de translatie reeds vóór 258 n.Chr. plaats vond.²

In dit verband wil ik nog even dieper ingaan op de religieuze toewijzing van het hypogeum β . Zoals hierboven reeds aangegeven stelt Reekmans dat het hypogeum christelijk is daar er in het *cubiculum* C een schaaodrager staat afgebeeld. Elders werd echter reeds aangegeven dat de schaaodrager als enige argument niet doorslaggevend genoeg is om te stellen dat een hypogeum in christelijke handen was. Toch meen ik dat Reekmans gelijk had en dat het hypogeum β dus inderdaad christelijk was. We zagen ten eerste dat de twee hypogea met elkaar verbonden werden en er grondige aanpassingswerken werden uitgevoerd naar aanleiding van, of toch op zijn minst in dezelfde periode van, de translatie van paus Cornelius. Ten tweede weten we ook dat de eigenaars van het hypogeum α christenen waren. Aldus meen ik dat het niet goed te beargumenteren valt waarom de eigenaars van het hypogeum β zouden toestemmen in een versmelting van hun hypogeum indien deze eigenaars heidenen waren. Waarom zouden pagane eigenaars erin toestemmen hun tot dan toe privaat familiehypogeum af te staan aan een christelijke gemeenschap? Natuurlijk zijn er ook nog meer genuanceerde mogelijkheden. Zo kan het hypogeum in oorsprong in handen geweest zijn van pagane eigenaars, maar tegen de tijd van de grote aanpassingswerken reeds gechristianiseerd geweest zijn. Maar de discussie gaat nog dieper dan dit. Men kan zich de vraag stellen wie die ingrijpende aanpassingswerken uitvoerde. Volgens Reekmans is alleen de Kerk in de mogelijkheid om gelijktijdig zoveel aanpassingswerken van grote omvang uit te voeren.³ In een recente studie wordt deze stelling verworpen. Rebillard meent dat er geen enkel bewijs kan aangedragen dat de Kerk zelf instond voor de aanpassingswerken. Het enige dat met relatieve zekerheid kan gezegd worden, is dat de Kerk een uitgelezen plaats voor een graf voor paus Cornelius kon verwerven in een nieuw funerair complex.⁴ Op basis van het archeologische materiaal kan over de (kerkelijke) organisatie in en het (kerkelijke) bezit van dit hypogeum evenwel geen zekere uitspraak gedaan worden.

2.22 Hypogeum V nabij de Lucina-crypte

Dit hypogeum behoort tot dezelfde necropool als de Lucina-crypte. Nabij de via Appia startte vanuit een bovengrondse kleine constructie een 28 treden tellende 1m brede toegangstrap.⁵ De trap mondt uit op 6,60m onder het bovengrondse loopoppervlak. In het verlengde van de trap ligt de hoofdgang A. Op het einde van de hoofdgang ligt het *cubiculum* B. Tegen de achterwand van dit *cubiculum* is in de tuf een bank uitgehakt. Vanuit de gang A / het *cubiculum* B vertrekt de korte gang C die uitmondt in de gang D. Aan de ene kant van de gang D werd het *cubiculum* E aangelegd. Het verloop van de andere kant van de gang kan wegens een instorting niet volledig gevolgd worden. Volgende afmetingen kunnen berekend worden: de gang A is 4m lang en 0,96m breed; het *cubiculum* B meet ongeveer 2,24m bij 1,92m; de gang C is 1,28m lang en 0,96m breed; de gang D was minstens 4,80m lang en 0,96m breed; het *cubiculum* E meet 1,60m bij 1,92m.⁶ Alle wanden van dit hypogeum zijn bezet met *loculi*. De enige decoratie in dit hypogeum bestaat uit een witte pleisterlaag in het *cubiculum* E. In het hypogeum werden *in situ* drie inscripties aangetroffen. Op basis van de iconografie van de inscripties, behoorde dit hypogeum volgens Reekmans toe aan christenen. Volgens hem laten de formulering van de drie inscripties en het gemengde gebruik van het Latijn en Grieks het toe dit hypogeum te dateren in de derde eeuw.⁷ De beperkte grootte van dit hypogeum laat uitschijnen dat het hier een familiebegraafplaats betreft.

In een latere periode onderging het hypogeum V restauratiewerken om de stabiliteit van de constructie te garanderen. Eveneens in een latere periode werd vanuit de oostelijke wand van het *cubiculum* E de gang F aangelegd. Deze gang is 5,40m lang en ongeveer 0,70m breed.⁸ Om de in het *cubiculum* E reeds aangelegde *loculi* niet te beschadigen, werd de vloer van het *cubiculum* bruusk en zonder trap ongeveer 0,40m uitgediept. De gang F staat in verbinding met de gang G van een eveneens in de derde eeuw gedateerde pagane hypogeum nabij

¹ De Santis 1997, 38; Fasola 1978a, 107.

² Reekmans 1964, 228; Zie Reekmans 1964, 109–124 en 225–226 voor de door Reekmans aangehaalde primaire bronnen.

³ Reekmans 1964, 209.

⁴ Rebillard 1997, 749–750.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

⁷ Reekmans 1964, 33–34; Inscripties (Reekmans 1964, 33): *Uticius in pace* /twee twijgen; een vogel op een twijg met een twijg in de bek/; ΠΑΡΑΜΟΝΕ Ο ΘC(ΘΕΟΣ) COY ΜΝCΘΗ /een *ascia* en een blad/; *Salutia te cum pace*.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Reekmans 1986a, 27.

de Lucina-crypte. Aan de kapsporen is volgens Reekmans te zien dat de gang F en de gang G respectievelijk werden aangelegd vanuit het *cubiculum* E van het hypogeum V en de gang H van het hypogeum VI.¹

2.23 De Area I van de Callixtus-catacombe

De Area I is één van de drie kernen van de Callixtus-catacombe die tenlaatste in de derde eeuw n.Chr. aangelegd werden. De overige twee kernen zijn de Lucina-crypte en de regio van Gaius en Eusebius. De Callixtus-catacombe is tussen de tweede en derde mijl van de via Appia gelegen. In de vierde eeuw ontstonden ook de regio van paus Miltiades, de regio van Soter, de regio Liberiana en het zogenaamde Labyrint. Deze verschillende zones werden tegen het einde van de vierde eeuw n.Chr. met elkaar verbonden en vormden de Callixtus-catacombe.² De belangrijkste onderzoeken in de Area I, die onder meer geleid hebben tot de herontdekking van de Pauscrypte en de Caecilia-crypte, geschieden in de jaren '40 en '50 van de negentiende eeuw. De Callixtus-catacombe zelf was reeds gedeeltelijk ontdekt in de zeventiende eeuw.³

De moderne benaming “Area prima” wordt in de literatuur volgens Pergola ondersteund door drie argumenten. Ten eerst verwijst de benaming naar de eerste door de christelijke gemeente van Rome georganiseerde begraafplaats. Als tweede argument die de benaming van deze regio rechtvaardigt, wijst Pergola erop dat in de Pauscrypte de oudste graven van derde eeuwse pausen werden aangelegd. Als derde argument ter ondersteuning van de benaming wijst Pergola erop dat de Area I het schoolvoorbeeld is inzake de aanleg en de ontwikkeling van de christelijke catacomben in Rome.⁴

Bovengronds werd een deel van een 2,62m hoge en 0,57m dikke omheiningsmuur angetroffen die op iets meer dan 100m afstand van de via Appia was gebouwd. De muur was opgetrokken in een ruw metselwerk van tufblokken.⁵ De Area I werd aangelegd in een roostervorm van 75m bij 30m die schijnbaar in omvang overeenkomt met een bovengronds eigendom: ten zuiden begrensd door een verbindingsweg tussen de via Appia en de via Ardeatina en in het noorden begrensd door een omheiningsmuur waarbinnen talrijke graven werden aangelegd. Het betrof bodemgraven waarbij soms tien graven boven elkaar gestapeld lagen.⁶ De *sub divo*-begraafplaats boven de Callixtus-catacombe, die deel uitmaakte van een uitgestrekte necropool, was ononderbroken in gebruik tot op het einde van de zesde eeuw n.Chr.⁷ Volgens een recente studie van Fiocchi Nicolai, werd reeds vanaf de aanleg van deze structuur rekening gehouden met de mogelijkheid voor verdere uitbreidingen.⁸

De Area I bezat aanvankelijk twee toegangstrappen A en B. Onder paus Damasus werd nog een derde toegangstrap aangelegd.⁹ De trap B startte vanuit een ondergrondse uitbouw van een bestaande grafconstructie in *opera listata* die hierdoor als een soort *vestibulum* dienst deed. In de wanden van deze constructie waren tussen pilasters nissen aangebracht die waarschijnlijk plaats boden aan sarcofagen. De afmetingen van deze funeraire constructie kunnen echter niet bepaald worden door de beperkte opgravingsmogelijkheden. Fasola schat dat de constructie 3m bij 5m mat.¹⁰ De oorspronkelijke toegangstrap A telde 25 treden en de trap B 23 treden.¹¹ Er dient evenwel benadrukt te worden dat Styger nog geen kennis had van het feit dat de trap B vanuit een reeds bestaande constructie werd aangelegd. In de recente literatuur wordt echter het exacte aantal treden van beide trappen tijdens de eerste fase niet vermeld.

Zoals meteen duidelijk zal worden, baseren Fasola, Brandenburg, Pergola, Baruffa en Nuzzo zich nog steeds op het “traditionele” evolutie-patroon van de Area I zoals Styger en Testini het gereconstrueerd hadden. Vandaar dat in dit overzicht niet louter de recente stand van het onderzoek wordt weergegeven, maar ook de oudere studies aan bod komen. De oudste reconstructie van het ontstaan van de Area I van de Callixtus-

¹ Reekmans 1964, 33–34.

² Pergola 1999, 196; Reekmans 1986a, 24.

³ De Santis 1997, 34 en 36.

⁴ Pergola 1999, 196–197.

⁵ Fasola 1980, 223; Fasola 1986, 176–177; Fasola 1989, 1170; Spera 2004a, 34–35.

⁶ Fasola 1983, 257; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Pergola 1999, 197; Spera 2004a, 34–35. In de directe nabijheid van de omheining boven de Area I werden nog minstens drie andere gelijkaardige omheiningen aangetroffen: Spera 2004a, 35–36.

⁷ Spera 2004a, 36.

⁸ Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁹ Fasola 1986, 175 en 191.

¹⁰ Fasola 1983, 258 en 261–264; Fasola 1986, 184–185; Spera 2004a, 38.

¹¹ Afgeleid op basis van de figuur Styger 1926, 114.

catacombe door de Rossi, kan hier evenwel wegens de té achterhaalde denkbeelden niet aan bod komen.¹ Een eerste meer exacte reconstructie werd gepubliceerd in 1926. Styger bracht enkele onvolkomenheden aan het licht in de reconstructie van de Rossi.²

In een eerste fase werden volgens Styger de twee aparte maar parallel gelegen trappen A en B aangelegd. In het verlengde van elke trap werd een hoofdgang aangelegd.³ De hoofdgang A was aanvankelijk 33,3m lang en de hoofdgang B 36m lang. Beide gangen, evenals de twee toegangstrappen, waren 0,80m breed. Langs de hoofdgang A werden de zijgang II, die ongeveer 14,56m lang en 0,78m breed was, en de zijgang L, die in oorsprong slechts ongeveer 9m lang en 1m breed was, aangebracht.⁴ De gang L werd niet verlengd tot de kern rond de trap B want anders zou de gang L volgens Styger onder de trap B zijn uitgekomen.⁵ Eigen onderzoek ter plaatste maakte duidelijk dat de gangen een vlak gewelf hadden. In een tweede fase werden de toen ongeveer 2m hoge hoofdgang A en haar twee aftakkingen en de hoofdgang B respectievelijk ongeveer 1,50m en 1m uitgediept. De in oorsprong 0,80m brede hoofdgangen werden volgens Styger op het nieuwe niveau verbreed tot 1,20m. Als gevolg van de uitdieping van de gangen, dienden er ook aanpassingswerken doorgevoerd te worden aan de toegangstrappen. Volgens Styger werd de trap B vervangen door een nieuwe trap die tot op het uitgediepte niveau leidde. Bij de trap A werden onderaan enkele treden toegevoegd. Eveneens in deze tweede fase werd het *cubiculum* A1 aan de voet van de trap A aangelegd.⁶ Nog steeds in de tweede fase werden de twee uitgediepte hoofdgangen A en B verbonden met de verbindingsgangen C, D en I. Volgens Styger waren deze drie gangen ongeveer 2m hoog.⁷ In de derde fase werd de gang L 1m meter uitgediept. Op dit nieuwe niveau werden dan langs de gang L het dubbel-*cubiculum* L1 en het *cubiculum* L2 aangelegd.⁸ Eveneens in deze fase volgde een uitdieping van alle overige reeds bestaande gangen, dit zijn de gangen A, B, C, D en I. Op dit nieuwe niveau werden vervolgens de verbindingsgangen F, G en H aangelegd tussen de hoofdgangen A en B. Nog tijdens de derde fase werden volgens Styger de *cubicula* A2 en A3 aangelegd.⁹ Tijdens de vierde fase volgde een derde gedeeltelijke uitdieping in de Area I. Op dit nieuwe niveau werd vanuit de gang A de 2m hoge gang E aangelegd. Gelijktijdig werden de *cubicula* A4, A5 en A6 aangelegd. Bovendien werd ook gestart met de ontginning van een dieper gelegen niveau. Daarbij werd volgens Styger ook gebruik gemaakt van een verlaten *arenarium*.¹⁰ Het oprichten van de Caecilia-crypte wordt door Styger niet aan één welbepaalde fase toegekend. Styger stelt alleen dat de Caecilia-crypte geruime tijd na de aanleg van de Pauscripte werd opgetrokken.¹¹

Veertig jaar later, hernam Testini de studie van het ontstaan van de Area I en bracht enkele kleine aanpassingen aan. De datering die Testini voorstelde verschilt echter wel grondig van de zojuist aangehaalde studie. De dateringen die in het recente onderzoek door bijvoorbeeld Pergola en Nuzzo naar voren geschoven worden, sluiten grotendeels aan bij de door Testini voorgestelde dateringen. Tijdens de eerste fase werden volgens Testini de trappen en de gangen A en B apart van elkaar aangelegd. De hoofdgang A bezat toen reeds twee aftakkingen, namelijk L en II. In de tweede fase werden de hoofdgangen uitgediept en verlengd tot hun huidige lengte. Verder werden ook de verbindingsgangen C, D en I aangelegd en werden er aanpassingswerken

¹ De reconstructie die de Rossi voorstelde is niet langer houdbaar. De Rossi meende namelijk dat de gangen niet uitgediept, maar verhoogd werden. Als gevolg hiervan meende de Rossi dat de oudste graven zich beneden in de gangen bevonden en de jongste graven zich in het bovenste deel van de gangen bevonden (de Rossi 1864–1877, II 36). Bovendien dateerde de Rossi bepaalde delen van de Area I (bijvoorbeeld de trap naar het *ossuarium*) op basis van baksteenstempels zonder er rekening mee te houden dat de bakstenen pas in een latere periode kunnen aangebracht zijn (de Rossi 1864–1877, II, 240–242). Styger daarentegen hield hier wel rekening mee (Styger 1926, 152).

² Styger verwept onder meer de visie van de Rossi aangaande de verhogingen van de gangen. Hij weet onder meer op basis van vergelijkende studies met andere catacomben, aan te tonen dat de gangen werden uitgediept; Styger 1926, 92–100 en 124–125.

³ Styger 1926, 112–113. Zie de figuren Styger 1926, 113 en 114.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Styger 1926, 114.

⁵ Styger 1926, 113–114.

⁶ Styger 1926, 115–116. Zie de figuur Styger 1926, 117. Eigen onderzoek *in situ* bracht een antwoord op de vraag hoe Styger zo exact de breedte van de gangen in de eerste fase (en de tweede fase) kon bepalen. De aanvankelijk smallere gangen van de eerste fase steken namelijk uit ten opzichte van de nieuwe gangen in de tweede fase. Op zich natuurlijk een logisch gevolg daar de wanden uit de eerste fase reeds met *loculi* waren bezet en dus niet konden verbreed worden zoals de wanden die ontgonnen werden bij de uitdieping in de tweede fase.

⁷ Styger 1926, 116–119.

⁸ Styger 1926, 119. Zie de figuur Styger 1926, 122.

⁹ Styger 1926, 120.

¹⁰ Styger 1926, 120 en 124. Zie de figuur Styger 1926, 103.

¹¹ Styger 1926, 135–137.

doorgevoerd aan de toegangstrappen. In de derde fase volgde een tweede uitdieping van de volledige regio en werden de *cubicula* L1, L2, A1, A2 en A3 evenals de verbindingsgangen F, G en H aangelegd. In de vierde fase werd de volledige regio opnieuw uitgediept. Bovendien ontstonden in deze fase ook de gang E, de *cubicula* A4, A5 en A6 en het lager gelegen niveau dat in een verlaten *arenarium* werd ondergebracht. Deze nieuwe zone fungeerde volgens Testini als een *ossuarium*. In de vijfde fase tenslotte werden er onder meer door paus Damasus aanpassingswerken doorgevoerd.¹

Ook in recente publicaties wordt de ontwikkeling van de Area I behandeld.² Tijdens de eerste fase werden volgens Pergola en Nuzzo twee onafhankelijke kernen ontgonnen. Een eerste kern bestond uit een trap A waarop de gang A aansloot. De gang A was voorzien van twee aftakkingen waarvan één naar een waterput leidde. De trap A en de gang A verlieten evenwijdig met de verbindingsweg tussen de via Appia en de via Ardeatina. De tweede kern werd gevormd door de trap B met in het verlengde van deze toegangstrap de gang B. Deze trap en gang waren evenwijdig met de omheiningsmuur ontgonnen.³ Beide trappen voerden naar een niveau tussen 8m tot 9m onder het loopoppervlak. Aanvankelijk waren de gangen in het verlengde van deze toegangstrappen bij benadering 40m lang.⁴

De ontwikkeling van het hypogeum, met name de aanleg van de verbindingsgangen C, D en I tussen de twee primitieve galerijen en de uitdieping en verlenging van de hoofdgangen tijdens de tweede fase, maakten het noodzakelijk de toegangstrappen aan te passen.⁵

Tijdens een derde fase werden de gangen voor een tweede maal uitgediept en werden de verbindingsgangen F, G en H tussen de gang A en de gang B aangelegd. In deze fase werden ook de *cubicula* A1, A2, A3 en de zogenaamde Pauscrypte aangelegd.⁶

In een vierde fase volgde een laatste uitdieping van de regio. Tijdens deze fase werd de laatste, niet volledig doorgetrokken, verbindingsgang tussen de gangen A en B aangelegd. In deze fase werden de *cubicula* A4, A5 en A6 (en waarschijnlijk ook L2) aangelegd. Bovendien begon men ook met de aanleg van een dieper gelegen niveau, dat echter nooit afgewerkt werd. Het lager gelegen niveau was feitelijk een verlaten *arenarium* dat toegankelijk werd gemaakt via een 25 treden tellende trap die start vanuit de gang H.⁷

In de vijfde fase werd de Caecilia-crypte aangelegd. Deze ruimte fungeerde als een *retro sanctos* voor de Pauscrypte.⁸

De zesde fase van de Area I werden onder meer aanpassingswerken uitgevoerd door paus Damasus in de Pauscrypte en de Caecilia-crypte. Verder liet Damasus de oorspronkelijke toegangstrappen opnieuw aanleggen en liet hij een nieuwe trap aanleggen die rechtstreeks naar de Pauscrypte voerde.⁹ Bij deze aanpassingswerken werden de trap A 0,90m tot 0,93m en de trap B 0,47m opgehoogd door een nieuw aangebrachte bedekking op de oude treden.¹⁰

Op enkele aspecten na, sluit de huidige stand van het onderzoek aan bij Testini's reconstructie van de Area I. De grootste verschillen betreffen de aanleg van de Caecilia-crypte en het *cubiculum* L2. Testini stelde alleen dat de Caecilia-crypte na de Kerkvrede moet zijn ontstaan.¹¹

Men kan volgende afmetingen voor de verbindingsgangen berekenen: C is 27,56m lang; D 27m; E 20,67m; F 25,96m; G 25,97m, H 24,91m en I tenslotte 24,91m. De breedte van deze verbindingsgangen is 1,12m. De totale lengte van de hoofdgang A is 47,17m en van B 48,23m. De afmetingen van de *cubicula* A1 tot A6 zijn: voor A1 2,65m bij 2,65m; A2 2,80m bij 2,80m; A3 2,65m bij 2,65m; A4 2,65m bij 2,65m; A5 2,55m bij 2,65m en voor A6 tenslotte 2,65m bij 3,18m. Het *cubiculum* L2, of *cubiculum* van Orpheus, meet 2,80m bij 2,80m.¹²

¹ Testini 1966, 128 en 130–132.

² Zie verder ook nog de minder gedetailleerde overzichten in Brandenburg 1984, 32; De Santis 1997, 36–37; Fasola 1978a, 107; Fiocchi Nicolai 1998, 17.

³ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁴ Brandenburg 1984, 32.

⁵ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁶ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁷ Baruffa 1996, 68; Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

⁸ Pergola 1999, 197.

⁹ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197.

¹⁰ Fasola 1983, 261 en 265; Fasola 1986, 190 en 196; Nuzzo 2000a, 91.

¹¹ Testini 1966, 134.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Styger 1926, 103.

De Pauscrypte had oorspronkelijk de vorm van een onregelmatig dubbel *cubiculum*.¹ De oorspronkelijke situatie reconstrueren wordt bemoeilijkt door de talrijke aanpassingswerken en ingrijpende moderne restauraties.² De eerste ruimte was ongeveer 3,19m bij 2,45m en de achterste ruimte ongeveer 2,94m bij 2,45m.³ Volgens Baruffa fungeerde deze grafkamer eerst als een privaat *cubiculum* dat op het einde van de tweede eeuw n.Chr. aangelegd was. Toen de Kerk in het bezit kwam van deze begraafplaats werd dit *cubiculum* volgens hem omgebouwd tot de begraafplaats van pausen.⁴ De Caecilia-crypte, bereikbaar via een doorgang vanuit de Pauscrypte, mat in oorsprong 3m bij 6m. De huidige situatie is het resultaat van verschillende aanpassingswerken. Testini achtte het mogelijk dat deze uit de derde eeuw stammende ruimte werd ingericht voor de bijzetting van een lid van de gens van de Caeciliï.⁵

Bij de aanleg van de trap A werden in de zuidelijke wand van de trap volgens Nuzzo twee *arcosolia* aangelegd.⁶ In de wanden van de gangen werden *loculi* aangebracht.⁷ Deze *loculi* werden afgesloten met bakstenen of met marmeren platen.⁸ Tijdens de eerste en de tweede fase vonden alle bijzettingen in de catacombe in *loculi* plaats. Voor zover de slechte graad van conservering, door vernietigingen uit de Oudheid en door de moderne restauratie, het toelaat, kan men besluiten dat de redelijke grote *loculi* uit de eerste en tweede fase regelmatig en verzorgd werden aangelegd. Uit de tweede fase, dus na de eerste uitdieping, stammen twee *a mensa*-graven. Eén dergelijk graf werd aangelegd in de noordelijke wand van de gang A en het tweede *a mensa*-graf bevindt zich in de westelijke wand van de gang C.⁹

Een analyse van de graven in de Pauscrypte wordt sterk bemoeilijkt door de ingrijpende restauraties die in deze ruimte plaats vonden.¹⁰ In de Pauscrypte waren in beide zijwanden onderaan twee nissen voor sarcophagen en daarboven telkens zes *loculi*, in *pilae* van drie, voorzien.¹¹ Volgens Wilpert bevond zich in de achterwand van het *cubiculum* aanvankelijk één *mensa*-graf dat bestemd was voor de eigenaar (waarschijnlijk een familielid van de Caeciliï) van het *cubiculum*. In een latere periode werd boven het *mensa*-graf een *loculus* aangelegd. Door de kleine tufwand tussen beide graven was het noodzakelijk om een bakstenen versteviging aan te brengen. In deze *loculus* werd een persoon bijgezet in een houten of terracotta sarcofaag die op een marmerplaat geplaatst werd. Het gebruik van het invoegen van een *loculus* is niet zo vreemd volgens Wilpert: ook in de achterwand van *arcosolia* werden vaak extra graven aangebracht. Volgens Wilpert werd in deze *loculus* de paus-martelaar Sixtus II bijgezet. Hij verwijst hiervoor naar de decoratiewerken door paus Damasus die vooral het *loculus*-graf viseerde en het *mensa*-graf zelfs geheel aan het oog onttrok.¹² In de achterwand van de Pauscrypte was volgens Josi, Testini en Baruffa in oorsprong een *loculus* aangebracht die in de derde eeuw omgevormd werd tot een *a mensa*-graf (waarschijnlijk voor paus Sixtus II).¹³ Een recent onderzoek wijst echter uit dat er van het begin af aan een *a mensa*-graf aanwezig was. Hiervoor wijst Nuzzo op de decoratie die aantoonde dat hier nooit een *loculus* werd aangelegd en het feit dat door de geïsoleerde ligging het waarschijnlijker is dat daar een *a mensa*-graf werd aangelegd en geen *loculus*.¹⁴ Onder het al dan niet later tot *a mensa*-graf omgevormde graf, is volgens Baruffa nog een *a mensa*-graf aanwezig. Volgens hem werd in dit met marmer versierde graf de eigenaar van het *cubiculum* bijgezet vóór het *cubiculum* als begraafplaats van pausen dienst deed. Nog volgens Baruffa, zonder dat hij hiervoor argumenten aangeeft, zou deze eigenaar een lid van de gens van de Caeciliï, traditioneel de gens waartoe de eigenaars van de eerste constructies van de Callixtus-catacombe gerekend worden, geweest zijn. Deze stellingname werd niet bevestigd door de epigrafie, omdat er geen grafinscripties bewaard zijn.¹⁵ In de

¹ Testini 1966, 132.

² Pergola 1999, 198.

³ Berekningen op basis van de figuur Styger 1926, 122.

⁴ Baruffa 1996, 54.

⁵ Testini 1966, 134.

⁶ Nuzzo 2000a, 91 en 93.

⁷ Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁸ Brandenburg 1984, 32.

⁹ Nuzzo 2000a, 91.

¹⁰ Nuzzo 2000a, 93.

¹¹ Josi 1933b, 17; Baruffa 1996, 54; Nuzzo 2000a, 93.

¹² Wilpert 1909, 11–14 en 20–24.

¹³ Josi 1933b, 17; Baruffa 1996, 61; Testini 1966, 132.

¹⁴ Nuzzo 2000a, 93; Hiermee reageert Nuzzo tegen de reconstructie van de achterwand zoals Styger die opstelde, zie: Styger 1926, 130–135.

¹⁵ Baruffa 1996, 61; Mancinelli 1999, 21; Waarschijnlijk ontleende Baruffa het idee van de aanwezigheid van het graf van de oprichter in het *cubiculum* L1 aan een tijdgenoot van Styger, namelijk Joseph Wilpert. Laatste meende namelijk ook dat er in de Pauscrypte een graf van de oprichter was aangebracht (Wilpert 1910, 11–12). Het meest doorslaggevende argument die tegen deze hypothese ingaat, is volgens Styger het ontbreken van elk spoor van een dergelijk graf. (Styger 1926, 128–129 en 135: *Insomma il monumento ci addimosttra che nella*

literatuur worden dus vier mogelijke reconstructies weergegeven van de achterwand van de Pauscrypte. Ten eerste: aanvankelijk één *mensa*-graf met in een latere periode daarboven nog een *loculus* (Wilpert). Ten tweede: slechts één graf in de achterwand, namelijk een *loculus* die later tot een *a mensa*-graf werd omgevormd (Testini). Ten derde: slechts één graf in de achterwand, namelijk direct een *a mensa*-graf zoals de decoratie en de plaatsing bewijzen (Nuzzo). Ten vierde tenslotte: twee graven, namelijk bovenaan een tot *a mensa*-graf omgevormde *loculus* en daaronder nog een *a mensa*-graf (Baruffa). Eigen onderzoek *in situ* maakte duidelijk dat erop ongeveer 42cm van de bovenrand van de nis van het onderste (*mensa*-)graf inderdaad nog sporen van mortelwerk zichtbaar zijn die kunnen geïnterpreteerd worden als de onderkant van een *loculus*. Het lijkt erop dat Wilpert een juiste interpretatie van het archeologische materiaal gemaakt heeft.

Vanaf paus Anterus werd de Pauscrypte de gebruikelijke begraafplaats van de pausen van de derde eeuw n.Chr. In totaal werden negen pausen in de Pauscrypte bijgezet: Pontianus (230–250 n.Chr.), Anterus (235–236 n.Chr.), Fabianus (236–250 n.Chr.), Lucius I (253–254 n.Chr.), Stephanus I (254–257 n.Chr.), Sixtus II (257–258 n.Chr.), Dionysius (259–268 n.Chr.), Felix I (269–274 n.Chr.), Eutychianus (275–283 n.Chr.).¹

In de Caecilia-crypte werd één sarcofaag opgesteld, namelijk het graf van Caecilia. De overige graven die tot de oorspronkelijke ruimte behoorden, waren *loculi* en *formae*.²

In het *cubiculum* L2, het *cubiculum* van Orpheus, waren waarschijnlijk in de zijwanden *loculi* en in de achterwand een *arcosolium* aangelegd. De oorspronkelijke situatie is echter grotendeels verstoord door muurwerk dat werd aangebracht om nieuwe begraafplaatsen te creëren.³

In de *cubicula* A1 en A2 komen alleen grote *loculi* voor die in regelmatige *pilae* zijn aangebracht.⁴ In het *cubiculum* A3 zijn in de achterwand een *a mensa*-graf en een *loculus* aangebracht. In de zijwanden zijn telkens twee *loculi* aangebracht. Later werd er in de achterwand van de nis boven het *a mensa*-graf nog een *loculus* toegevoegd.⁵ In het *cubiculum* A4 waren oorspronkelijk in de achterwand één *a mensa*-graf en in de zijwanden telkens twee grote *loculi* aangebracht. Later werden boven het *a mensa*-graf in de achterwand nog twee *loculi* toegevoegd die de fresco's deels vernietigden.⁶ In het *cubiculum* A5 komen alleen *loculi* voor.⁷ In het *cubiculum* A6 bevindt zich in de achterwand een *arcosolium* dat op basis van de decoratie als belangrijkste graf van het *cubiculum* beschouwd kan worden.⁸ In de zijwanden is telkens één *a mensa*-graf aangebracht. Bij latere aanpassingswerken werd in de achterwand van de nis boven het *a mensa*-graf in de westelijke wand een *loculus* toegevoegd.⁹

In de oudere studie van Styger wordt het aantal graven uit de eerste fase op 200 geschat. Het aantal graven dat aangelegd werd in de tweede fase schat hij op 600.¹⁰ Eigen onderzoek *in situ* wees uit dat bepaalde delen (voornamelijk de achterste delen) van zowel de gang A en gang B uit de eerste fase geen *loculi* hadden. Voor zover dit nog mogelijk was te achterhalen waren de *loculi* in *pilae* van drie tot vier *loculi* gerangschikt. Dus de uitdieping om extra ruimte te creëren voor nieuwe graven vond reeds plaats vóór dat de gangen reeds volledig bezet waren met graven. In een recenter onderzoek schatte Fiocchi Nicolai het aantal graven in de Area I (dat toen uit 280m gangen bestond) in de jaren 230–240 n.Chr. op ongeveer 1500.¹¹ Dit getal dient evenwel aangepast te worden. Zoals Fiocchi Nicolai mij mondeling meedeelde leverde een nieuwe (nog niet gepubliceerde) telling een aantal van 1300 graven op. Op basis van voorgaande, kan men dus berekenen dat er in de derde fase bij benadering 500 graven werden aangelegd.

Alle fresco's die in de Area I aangetroffen worden, zijn zoals de topografie aantoont, ontstaan na de eerste fase. De wanden en het gewelf van de trap B waren voorzien van een fijne pleisterlaag waarop rode en bruine strepen en stervormige blauwe bloemen stonden op afgebeeld.¹² In het *cubiculum* A1 zijn alleen nog resten van een lijndecoratie zichtbaar.¹ De decoratie op de linkerwand van het *cubiculum* A2 bestaat uit een

parete principale della cripta dei Papi non vi furono due sepolcri, ma uno solo.). Het is ook mij niet duidelijk in welke archeologische sporen Baruffa het vermeende graf van de oprichter meent te zien.

¹ Baruffa 1996, 182; Rebillard 1997, 747.

² Nuzzo 2000a, 95.

³ Nuzzo 2000a, 90.

⁴ Nuzzo 2000a, 91.

⁵ Nuzzo 2000a, 93.

⁶ Nuzzo 2000a, 93 en 95.

⁷ Nuzzo 2000a, 95.

⁸ Nuzzo 2000a, 90.

⁹ Nuzzo 2000a, 95.

¹⁰ Styger 1926, 153.

¹¹ Fiocchi Nicolai 2000c, 304; Fiocchi Nicolai 2000b, 342; Fiocchi Nicolai 2001, 21.

¹² Fasola 1983, 265.

van een lijndecoratie zichtbaar.¹ De decoratie op de linkerwand van het *cubiculum* A2 bestaat uit een vlakindeling met rode strepen, een afbeelding van het rotswonder, een hengelaar, een maaltijdscène, een vliegende vogel en een siermotief. Op de achterwand zien we een vlakindeling door middel van rode en groene strepen, het bootje op de woelige zee, een doopscène, een zittende leraar en tweemaal een bloemkelk. In de met rode strepen aangebrachte vlakindeling van de rechterwand zijn siermotieven, de opwekking van Lazarus, een duif met een tak en twee dolfinen aangebracht. Op de ingangswand zijn een persoon met een boekrol, een siermotief en een gestileerde bloem zichtbaar. Op het gewelf tenslotte is een rood-groene strependecoratie aangebracht met tussen de vlakken een schaaadrager, Jonas uitgespuwd door het zeemonster, de rustende Jonas, een tafeltje waarop vissen liggen met rond het tafeltje zeven korven met brood, vier decoratieve hoofden, vier pauwen, vazen met bloemen en andere florale motieven, vogels en een verloren gegane scène.²

In het *cubiculum* A3 treffen we een veelvoud van christelijke themata aan bij de fresco's. Op de linkerwand zien we afbeeldingen van Jonas die in zee geworpen wordt en opgeslokt wordt, een hengelaar, een doopscène, vliegende vogels en de genezing van de lamme. Op de achterwand is een vlakindeling met rode strepen aangebracht. Daartussen zien we twee *fossore*s, de rustende Jonas tussen twee vliegende duiven met een tak, een persoon nabij een tafel op drie poten waarop, waarschijnlijk, brood en vis liggen, een vrouwelijke orans, een maaltijdscène en het offer van Abraham. Op de rechterwand zien we de uitgespuwde Jonas, een vliegende duif en siermotieven. Op de ingangswand is eveneens een vlakindeling aangebracht met rode strepen. Daarnaast werden ook een afbeelding van een leraar en een vrouw bij een bron (vermoedelijk Jezus met de Samaritaanse vrouw) en het rotswonder aangebracht. Op het fragmentarisch bewaarde gewelf zien we een schaaadrager, twee gevleugelde mannelijke genii en twee vrouwelijke genii, vliegende vogels, pauwen, vazen met bloemen en gestileerde bloemen.³

In het *cubiculum* A4 zijn op de beide zijwanden lijndecoraties aangebracht. Op de achterwand zijn een mannelijke en een vrouwelijke orans en het hoofd van een persoon afgebeeld tussen de lijndecoratie. Op de ingangswand zijn twee *fossore*s tijdens hun arbeid afgebeeld. Het gewelf is gedecoreerd met afbeeldingen van een schaaadrager, de rustende en uitgespuwde Jonas, vliegende vogels, bloemen en lijnmotieven.⁴

In het *cubiculum* A5 zijn op de linkerwand een vlakindeling met rode strepen, decoratieve bloemmotieven, een maaltijdscène en een vliegende vogel aangebracht. Op de achterwand zien we twee decoratieve hoofden en lijnmotieven. De rechterwand is gedecoreerd met een vlakindeling met rode strepen, decoratieve bloemmotieven, vliegende vogels, en een rustende Jonas. De ingangswand is voorzien van decoratieve motieven met lijnen en slingers.⁵

In het *cubiculum* A6 werd op een witte pleisterlaag een rode strependecoratie aangebracht. Op de linkerwand zijn een vaas met bloemen, de rustende Jonas, Jonas uitgespuwd, Jonas in zee gegooid, kopjes met bloemen en een vliegende vogel afgebeeld. Op de achterwand zijn er nog sporen van lineaire decoratie waar te nemen. De rechterwand werd gedecoreerd met afbeeldingen van een vliegende vogel, vazen met bloemen, een duif met een groene tak nabij de poten, een maaltijdscène en een kopje met bloemen. De ingangswand bezit naast een rood-groene strependecoratie ook nog een afbeelding van het rotswonder en de opwekking van Lazarus. Op het gewelf zijn alleen nog twee vliegende vogels zichtbaar.⁶ De ruimte werd verder nog gedecoreerd met *crustae* en marmeren architectonische bas-reliëfs.⁷

Het graf in de achterwand van de Pauscrypte, was aanvankelijk versierd met een dubbele pleisterlaag waarop rode strepen waren geschilderd.⁸ Zowel de Pauscrypte als de Caecilia-crypte kregen pas met paus Damasus een volledige decoratie onder de vorm van fresco's, *crustae* en mozaïeken.⁹

In het *cubiculum* van Orpheus is alleen de decoratie op het gewelf bewaard. Het gewelf is in vlakken onderverdeeld door middel van strepen. In de vlakken zijn Orpheus tussen twee schapen, zeewezens, pauwen en decoratieve bloemmotieven afgebeeld.¹⁰ De oorspronkelijke marmeren architectonische bas-reliëfs in het *cubiculum* vertonen grote overeenkomsten met die uit het *cubiculum* A6.¹¹

¹ Nestori 1975, 100; Waarschijnlijk gelijk aan Provoost 2000a, 31 (Cal. 11).

² Provoost 2000a, 15 (Cal. 21).

³ Fiocchi Nicolai 1998, 116; Provoost 2000a, 15 (Cal. 22).

⁴ Fiocchi Nicolai 1998, 116; Provoost 2000a, 15 (Cal. 23).

⁵ Provoost 2000a, 31 (Cal. 24).

⁶ Provoost 2000a, 32 (Cal. 25).

⁷ Nuzzo 2000a, 90.

⁸ Baruffa 1996, 61; Styger 1926, 130–131.

⁹ Baruffa 1996, 70.

¹⁰ Provoost 2000a, 31 (Cal. 9).

¹¹ Nuzzo 2000a, 90–91.

Van de oorspronkelijke bakstenen of marmeren afsluitingen van de *loculi*, is niets bewaard gebleven.¹ Aldus is er geen epigrafische informatie meer beschikbaar aangaande de eerste graven in de Area I. In het algemeen komen op de afsluitstenen van de *loculi* alleen namen voor, bijvoorbeeld: Rutilia, Emilia en Elia. Opvallend is de grote concentratie van leden van de Aurelii, bijvoorbeeld: Aurelia Irene, Aurelia Gemina, Aurelia Gemellina, Aurelia Basilissa, Aurelia Sisinnia, Aurelia Protogenia, Aurelius Drinnacius en Aurelius Leopardus. Styger meent dat deze personen, waarschijnlijk *liberti* of *clientes* van het keizerlijke hof, leefden in de periode van Caracalla, Elagabalus en Alexander Severus.²

In de Pauscrypte werden de in het Grieks gestelde grafinscripties aangetroffen van de pausen Anterus, Fabianus, Lucius en Eurichianus. In de Caecilia-crypte werd de grafinscriptie van paus Pontianus teruggevonden. Op de inscripties werd telkens de naam en hun functie, namelijk “bisschop”, vermeld. Bij Pontianus en Fabianus stond ook vermeld dat ze martelaren waren.³

De tien identieke baksteenstempels die werden aangetroffen in de trap die naar het lager aangelegde niveau met een ossuarium voert, dragen volgend opschrift: OPVS DOLIARE EX PRAEDIS DOMINI N ET FIGL NOVIS / twee vissen. In een oudere studie weerlegt Styger evenwel dat deze bakstenen reeds in de periode van Commodus of de Severische periode werden aangewend in deze ruimte. Veeleer vermoedt hij dat deze bakstenen oorspronkelijk, dit is in de eerste decennia van de derde eeuw, de bodem bedekten van een gang. In een latere periode, wanneer *formae* in die gang werden aangelegd, werden de bakstenen hergebruikt als bekleding van de trap. Volgens Styger gebeurde dit in de vierde eeuw. Daartoe baseerde hij zich op de muurtechniek in baksteen en tufsteen van de trap.⁴

De Area I wordt unaniem als een christelijke gemeenschapsbegraafplaats voor minder gegoeden beschouwd die reeds onder paus Zephyrinus (ca. 198–217 n.Chr.) als openbare begraafplaats van de Kerk van Rome dienst deed.⁵ De *cubicula* met hun vaak luxueuze decoratie die aan deze gemeenschapsbegraafplaats werden toegevoegd, wijzen op de aanwezigheid van welgestelde eigenaars.⁶

Voor een overzicht van de dateringen van de verschillende fasen, gebruik ik de fasen zoals ze in het moderne onderzoek afgebakend worden. De eerste fase, namelijk het ontstaan van de twee kernen A en B, wordt door Testini, Fasola, Brandenburg, Fiocchi Nicolai, Pergola en Spera gedateerd op het einde van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw. Hiervoor wordt verwezen naar de *Philosophumena* van Hyppolitus en de in de Pauscrypte bijgezette pausen.⁷ De omvang van deze eerste kern die schijnbaar bepaald werd door de bovengrondse omheiningmuur wijst er volgens Spera op dat ook de omheiningmuur uit deze periode moet stammen, namelijk niet later dan de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr.⁸

De tweede fase waarin de toegangstrappen dienden aangepast te worden door de ontwikkeling van de twee hypogea is volgens Testini, Nuzzo en Pergola te dateren in het begin van de derde eeuw of zelfs onder het pontificaat van Callixtus (217–222 n.Chr.), en dit hoofdzakelijk op basis van de fragmentarisch bewaarde decoratie van de trappen.⁹

De derde fase, met de aanleg van onder meer de Pauscrypte die fungeert als *terminus ante quem* voor de vroegere fasen, wordt op basis van de fresco's uit de *cubicula* A2 en A3 door Rebillard, Fiocchi Nicolai, Pergola

¹ Nuzzo 2000a, 91.

² Styger 1926, 152.

³ Baruffa 1996, 55–59.

⁴ Styger 1926, 152.

⁵ Brandenburg 1984, 31–32; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Nuzzo 2000a, 90; Pavia 2000a, 57; Pergola 1999, 196–197; Reekmans 1986a, 24; Rutgers 2000a, 111–113; Spera 2003b, 281. Zie ook Février 1960, 6 waarin op overtuigende wijze de in Styger 1926, 146 geponeerde stelling als zou de Callixtus-catacombe in eerste instantie alleen voor clerici bedoeld geweest zijn, wordt ontkracht. Stygers hypothese was namelijk gebaseerd op een verkeerde interpretatie van het door paus Damasus in de Pauscrypte op een marmerplaat aangebrachte gedicht (ICVR IV, 9513). Volgens Styger werden alleen maar martelaren en priesters bijgezet in de begraafplaats. Regel acht van het gedicht toont duidelijk aan dat niet alleen martelaren en priesters er werden bijgezet: *Hic iuvenes puerique senes castique nepotes* (Hier de jeugdigen en jongelingen, de ouderen en de kuise nazaten). Damasus stelt alleen dat er (ook) talrijke martelaren en priesters in de begraafplaats werden bijgezet.

⁶ Fiocchi Nicolai 1998, 22.

⁷ Brandenburg 1984, 32; Fasola 1978a, 107; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Fiocchi Nicolai 2000c, 301; Pergola 1999, 197; Spera 2004a, 37–38; Testini 1966, 128 en 130.

⁸ Spera 2004a, 35.

⁹ Nuzzo 2000a, 90; Pergola 1999, 197; Testini 1966, 130.

en Provoost gedateerd in het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr.¹ De zeer fragmentarische decoratie van het *cubiculum* A1 wordt in een recente studie van Provoost echter gedateerd tussen 250 en 325 n.Chr. en zou dus, indien de datering klopt, later zijn aangebracht dan de ontginning van het *cubiculum* zelf.² Baruffa stelt dat de Pauscrypte reeds vroeger, misschien reeds op het einde van de tweede eeuw, werd aangelegd door een lid van de Caecilii en dat deze ruimte pas later in bezit van de Kerk komt. Baruffa verwijst hiervoor naar het zogenaamde graf van de eigenaar. Dit laatste doet Rebillard veronderstellen dat het *cubiculum* misschien reeds vroeger werd aangelegd dan het ogenblik waarop de Kerk besliste om daar haar pausen bij te zetten na aankoop van het *cubiculum*.³

De vierde fase wordt door Pergola gedateerd in de tweede helft van de derde eeuw.⁴ Deze datering wordt ondersteund door de marmeren decoratie in het *cubiculum* A6 dat op stilistische basis gedateerd wordt op het einde van de derde eeuw.⁵ Deze datering wordt verder ondersteund door de dateringen van de fresco's van de *cubicula* A5, A6 en L2 tussen 250 en 325 n.Chr.⁶ De in een recente studie van Provoost vooropgestelde datering voor de decoratie in het *cubiculum* A4, wijkt hier echter van af: de fresco's worden gedateerd tussen 230 en 250 n.Chr.⁷ Dit zou dus gelijktijdig zijn met de *cubicula* A2 en A3. De topografie, met name de plaatsing van het *cubiculum* A4, spreekt een dergelijke datering echter tegen.

De vijfde fase met de aanleg van de Caecilia-crypte kan volgens Pergola gedateerd worden in het begin van de vierde eeuw n.Chr.⁸ Argumenten worden echter niet opgegeven.

De zesde fase werd uitgevoerd onder paus Damasus (zie de door hem aangebrachte inscripties) die paus was tussen 366 en 384 n.Chr.⁹

Volgens Pergola werden de verschillende in oorsprong onafhankelijke regio's nog vóór het einde van de vierde eeuw met elkaar verbonden.¹⁰

2.24 De zes hypogea van de S. Sebastiano-catacombe

Hoewel deze catacombe ontstaan is binnen het vooropgestelde chronologische kader, kan het ontstaan van deze catacombe hier niet uitgebreid aan bod komen omdat er tot op heden nog geen uitgebreide studies zijn uitgevoerd over de vroegste kernen. Ook de slechte bewaringstoestand van bepaalde delen van de catacomben staan een goede interpretatie in de weg. De catacombe zou het resultaat zijn van het met elkaar verbinden van minstens zes in oorsprong onafhankelijke private hypogea. Deze kernen zouden rond 250 n.Chr. ontstaan zijn. De grootste ontwikkeling van de catacombe gebeurde in de vierde eeuw n.Chr.¹¹

¹Fiocchi Nicolai 1998, 116; Pergola 1999, 197; Provoost 2000a, 15; Rebillard 1997, 747–748. Een datering die min of meer ook overeenstemt met deze die in Février 1960, 4–5 naar voren werd geschoven, namelijk tussen 235 en 240 n.Chr. Deze datering werd afgeleid van de in de Pauscrypte bijgezette pausen.

²Provoost 2000a, 31. Volgens Spera 2004a, 38 werden de zogenaamde sacramentskapellen niet vóór het vierde decennium van de derde eeuw n.Chr. aangelegd (zonder dat hiervoor evenwel argumenten worden opgegeven). Deze *ante quem non*-datering die evenwel aansluit bij deze van onder meer Pergola, Fiocchi Nicolai en Rebillard (namelijk tweede kwart van de derde eeuw) laat echter de datering van Provoost voor de fresco's van het *cubiculum* A1 beter toe.

³Baruffa 1996, 54; Rebillard 1997, 747–749: Er dient evenwel benadrukt te worden dat op de door hen, eigenlijk zonder harde argumenten ondersteunde, datering in tegenspraak is met het wel door topografische argumenten (namelijk de uitdiepingen) ondersteunde evolutie-model dat zowel in recente als vroegere publicaties werd opgesteld. Ik meen dan ook dat men slechts met de nodige terughoudendheid rekening mag houden met het oprichten van dit *cubiculum* op het einde van de tweede eeuw door een lid van de *gens* van de Caecilii en het aanbrengen van een graf van de eigenaar, tot zolang harde bewijzen deze hypothese kunnen staven.

⁴Pergola 1999, 197.

⁵Nuzzo 2000a, 90.

⁶Provoost 2000a, 31–32.

⁷Provoost 2000a, 15.

⁸Pergola 1999, 197.

⁹Pergola 1999, 197–198.

¹⁰Pergola 1999, 196.

¹¹Ferrua 1968, 20–21; Ferrua 1990, 28; Mancini 1958, 20; Pergola 1999, 183; Styger 1933, 178–183; Styger 1935, 27; Testini 1966, 154–155.

2.25 Spelunca Magna / Regio A van de Praetextatus-catacombe

Gelegen links van de via Appia, vormt de Spelunca Magna de oudste kern van de Praetextatus-catacombe.¹ De regio waarin de Praetextatus-catacombe zich ontwikkelde was tot vóór de Keizertijd hoofdzakelijk in gebruik als landbouwgrond. Vanaf de vroege Keizertijd steeg het residentieel gebruik van de zone. Misschien reeds vanaf het midden van de tweede eeuw n.Chr. maar zeker vanaf het einde van de tweede eeuw n.Chr. ontstond hier een grote pagane *sub divo*-necropool. De catacombe werd aangelegd op de plaats van het “*Triopio*” van Herodes Atticus, dit was een groot pronkgraf voor zijn in 161 overleden echtgenote Annia Regilla. In deze zone werden, na de dood van Herodes Atticus in 177 n.Chr. toen het gebied keizerlijk bezit werd, ook hoog geplaatste personen bijgezet. In de begraafplaats werden sarcofagen aangetroffen die dateren uit het einde van de tweede eeuw en de derde eeuw. Een voorbeeld is de sarcofaag van de keizer Balbinus (178–238 n.Chr.). In deze zone werden ook talrijke waterbouwkundige constructies geattesteerd. Volgens Spera kunnen deze constructies gekoppeld worden aan de bovengrondse grafconstructies van de necropool. Er bevonden zich ook *arenaria* in de zone waarin de catacombe ontstond. Deze *arenaria* werden bijna nooit (bijvoorbeeld uitzonderlijk voor de regio C van de Spelunca Magna) aangewend als begraafplaats. De reden hiervoor meent Spera te zien in eigendomsrechten die een dergelijke “overname” niet toetostonden.² De Praetextatus-catacombe werd reeds in de vijftiende eeuw gedeeltelijk herontdekt.³

Aan de oostelijke toegangstrap van de Spelunca Magna werd bovengronds een vierhoekige binnenplaats aangelegd die in het oosten begrensd was door een omheingmuur parallel aan een weg. Tegen de zuidelijke wand werd een bank geplaatst tegen een muur en een trap, waarschijnlijk één van de toegangen tot deze ruimte, aangelegd. De in de vierde eeuw gedateerde toegang tot de catacombe wordt geflankeerd door uit de rotssteen gehakte zuilen bezet met metselwerk die de uitstekende heuvel tegenhouden en die waarschijnlijk een dak torsten boven de binnenplaats. Langs de noordelijke wand van de binnenplaats was een woonplaats ingewerkt, het zogenaamde “huis van de bewaker”, waarvan een halfverzonken verdieping is teruggevonden met een ruimte die dienst deed als latrine en keuken, een halfverzonken kelderruimte zonder vensters met een vloerbekleding in *bipedales* en witbepleisterde wanden en een trap die naar de bovenverdieping leidde.⁴

De Spelunca Magna is toegankelijk via twee trappen. Aan elke uiteinde van de lange gang A is namelijk een trap voorzien. Dit is volgens Tolotti een eerder uitzonderlijk geval in de Romeinse catacomben.⁵ De oostelijke toegangstrap telt zeven treden. De trap mondt 2,10m onder het loopoppervlak uit.⁶ De westelijke toegangstrap telde 11 treden.⁷ De westelijke trap is bij benadering 1,50m breed en de oostelijke 1m.⁸

Niet alleen de dubbele toegang tot de hoofdgang is uitzonderlijk volgens Tolotti, maar ook de lengte, namelijk ongeveer 100m, en de breedte, namelijk tussen de 1,65m en 2m, van de hoofdgang A.⁹ Evenzeer opmerkelijk volgens Tolotti is dat de gang A niet rechtlijnig verloopt, maar enkele knikken vertoont.¹⁰ Bovendien is ongeveer in het midden van gang A een *lucernarium* gelijktijdig met het ontginnen van de gang aangebracht. Dit wijst er volgens hem op dat de gang A in één keer, maar vanuit twee punten, namelijk de twee toegangstrappen, is aangelegd en geen stapsgewijze aanleg kende. Vanuit de twee startpunten werkte men dan naar het op één lijn met de trappen gelegen *lucernarium* toe.¹¹

Tolotti komt dan ook tot het besluit dat een dergelijke grote gang niet past in de gangbare manier van het aanleggen van een catacombe. Normaal gezien ontstaat een catacombe uit een kleine kern die uitgebreid wordt naarmate dit noodzakelijk is.¹² Vandaar dat Tolotti op basis van de gelijkaardige toestand in de Nikomedes-catacombe en bepaalde delen van de Priscilla-catacombe, tot het besluit komt dat de gang A in oorsprong een waterverzamelbekken was. Deze thesis wordt verder ondersteund door een bovengronds gelegen

¹ Tolotti 1978b, 174.

² De Santis 1997, 56–57; Pergola 1999, 187–188; Spera 1997, 3–5; Spera 2004b, 9–29. Voor enkele inscripties, onder meer van de *archimagirus* M. Aurelius Hermes, een *libertus* van keizer Marcus Aurelius, die tot deze pagane *sub divo*-necropool (waar op een bepaald ogenblik zowel de crematie- als de inhumatie aangewend werd) behoren, zie: Josi 1936b, 207–219.

³ Josi 1927, 191; Spera 1997, 5.

⁴ De Santis 1997, 56; Pergola 1999, 188; Spera 1997, 8–9; Spera 2004b, 288–292, 344. Voor een gedetailleerd overzicht van deze bovengrondse constructie, zie: Ferrua 1964, 145–165.

⁵ Tolotti 1978b, 161.

⁶ Ferrua 1964, 145; Spera 2004b, 77.

⁷ Spera 2004b, 77.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Flocchi Nicolai 1998, 19.

⁹ Tolotti 1978b, 161.

¹⁰ Tolotti 1978b, 162.

¹¹ Tolotti 1978b, 162–163.

¹² Tolotti 1978b, 164.

watervverzamelbekken was. Deze thesis wordt verder ondersteund door een bovengronds gelegen kanaal dat diende om het regenwater in te verzamelen.¹ In een gelijktijdig verschenen publicatie door Fasola en Testini wordt de thesis dat de volledige ruimte een waterkanaal is in vraag getrokken.² In de recente studie van Spera over de Praetextatus-catacombe kon inderdaad op basis van topografische argumenten en de bodemgesteldheid aangetoond worden dat bepaalde delen van de Praetextatus-catacombe (waaronder ook de hoofdgang van de Spelunca Magna) die volgens Tolotti waterbouwkundige constructies waren, geen waterbouwkundige constructies of (bijvoorbeeld voor de hoofdgang van de Spelunca Magana) toch niet volledig in waterbouwkundige constructies zijn ondergebracht.³ Volgens Spera was de hoofdgang van de Spelunca Magna tijdens de eerste fase 17m korter. De uitbreiding van de hoofdgang werd volgens Spera ingegeven door de wens om over een extra toegang te beschikken.⁴

De zijgangen van de hoofdgang A bevinden zich bijna allemaal aan de zuidelijke kant van de gang. Oorspronkelijk waren deze aftakkingen niet langer dan 12 tot 15m.⁵ Het is opmerkelijk dat ook hier de reeds bestaande ruimtes (bijvoorbeeld A5 – Ao5, Aox, Ak en Am) die volgens Tolotti de functie hadden de capaciteit voor het opslaan van water te vergroten, later een funeraire functie kregen. Ruimtes met dezelfde vorm en dezelfde oorspronkelijke functie komen ook nog elders voor in de catacombe, namelijk C2, Co2 en C3. Deze laatste drie vermelde ruimtes waren volgens Tolotti zeker geen ruimtes van *arenaria* zoals dit wel het geval is voor de, weliswaar later aangelegde, ruimtes Co', Co'' en CoV. De vermelde ruimtes met een oorspronkelijk waterbouwkundige functie worden bovendien gekenmerkt door goed uitgewerkte hoeken en vlakke wanden.⁶ Pas in de periode na Constantijn zullen ook deze noordelijke ruimtes verder uitgebreid worden zodat deze zelfs boven de gangen van het hypogeum van de Scala minore zullen reiken.⁷

De vijf zuidelijk gelegen zijgangen Ao12, A12, A13, A14 en Ao14 werden in een latere periode verlengd tot ongeveer 50m tot 55m. Daarbij werd gebruik gemaakt van alle nog vrije plaats. Bepaalde van deze verlengde zijgangen, werden zelf ook nog voorzien van aftakkingen, zoals bijvoorbeeld Ao12 met zijn aftakkingen AC1 en Aco4.⁸ Op het einde van de gang A17, die behoort tot een vierde eeuwse zone, werd een terracotta afsluitsteen aangetroffen met mythologische scènes uit de Egyptische cultuur. Deze vondst doet de vraag ontstaan over de organisatie van catacomben: in welke mate was het mogelijk dat in christelijke catacomben ook pagane “elementen” binnendrongen?⁹

Bepaalde ruimtes werden gelijktijdig met de omschakeling van de waterkanalen en cisternes tot necropool omgevormd tot private *cubicula* en gedecoreerd met architectonische elementen in terracotta en muren die uitgewerkt zijn in een zeer fijn polychrome baksteentechniek. Zo wordt het *cubiculum* Ah voorafgegaan door een toegang met een timpaan. Ook de *cubicula* Ac en Ax werden op een dergelijke manier opgesmukt.¹⁰ Spera wijst er echter op dat de oorspronkelijke toestand van deze *cubicula* vaak zeer moeilijk te reconstrueren is wegens latere ingrijpende aanpassingswerken.¹¹ Bijna direct rechts aan de westelijke toegangstrap, bevindt zich het *cubiculum* Ah. De toegang tot dit *cubiculum* is rijkelijk gedecoreerd met terracotta elementen en overspannen door een timpaan. De stijl waarin de decoratie is uitgewerkt komt ook voor bij andere, meestal funeraire, constructies uit de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr.¹² De ruimte Ah bestaat uit twee delen: vooraan een vestibule en achteraan de oudere eigenlijke grafkamer. In de grafkamer zorgt een *lucernarium* voor de verlichting. In de vestibule waren in de zijwanden telkens één *arcosolium* (of één grote nis voor een sarcofaag) voorzien.¹³ In de eigenlijke grafkamer was langs beide zijwanden een grote boog aangebracht zodat grote nissen ontstonden. Het plafond was bezet met metselwerk.¹⁴ Oorspronkelijk waren de wanden bezet met pleisterwerk, daarna werden alle wanden van de vestibule en de grafkamer bezet met *crustae*.¹⁵ In de bodem werden

¹ Tolotti 1978b, 164; Tolotti 1980, 32–34.

² Fasola 1978a, 120.

³ Spera 2004b, 15.

⁴ Spera 2004b, 77.

⁵ Tolotti 1978b, 171.

⁶ Tolotti 1978b, 172.

⁷ Fasola 1978a, 120.

⁸ Tolotti 1978b, 181; Voor een helder schematisch overzicht van de ontwikkeling van de andere zones in de Praetextatus-catacombe vanaf de vierde eeuw, zie: Pergola 1999, 190–191.

⁹ Dolzani 1975, 97 en 105.

¹⁰ Spera 2004b, 65; Tolotti 1978b, 174.

¹¹ Spera 2004b, 70.

¹² Tolotti 1977, 15.

¹³ Tolotti 1977, 18–19.

¹⁴ Tolotti 1977, 19–20.

¹⁵ Tolotti 1977, 22.

verschillende *formae* aangebracht.¹ De ruimte bestond echter reeds vóór ze als begraafplaats fungeerde. De oorspronkelijke toestand van deze ruimte kan volgens Tolotti echter eerder omschreven worden als een uit de tuf uitgehakte gang die voorzien was van een bank. In dezelfde periode, dit is eind tweede, begin derde eeuw, werd ook het portaal aangebracht. Alle verdere aanpassingen zoals hierboven beschreven, dateren waarschijnlijk reeds uit de vierde eeuw.² Deze constructie is volgens Tolotti goed vergelijkbaar met de Cappella Greca en het hypogeum van de Acilii in de Priscilla-catacombe.³ Ook Spera meent dat de oorspronkelijke aankleding van de ruimte Ah doet vermoeden dat daar *refrigeria* werden gehouden.⁴

Een tweede bakstenen façade treffen we op aan ongeveer 40m van de westelijke toegangstrap. De grote boog voor de ruimte Ac wordt ook als *Arco bello* aangeduid.⁵ Deze constructie wordt door Tolotti op basis van bouwtechnische argumenten in de tweede eeuw geplaatst. Toch wijst hij er nog op dat er soortgelijke constructies voorkomen in de necropool van Isola Sacra die in de Severische periode gedateerd werden.⁶ De ruimte Ac bestond reeds toen men de *Arco bello* optrok. De huidige toestand verschilde volgens Tolotti waarschijnlijk niet sterk van de oorspronkelijke toestand van de ruimte.⁷ Spera daarentegen meent dat de huidige vorm van het *cubiculum* de oorspronkelijke vorm volledig veranderd heeft.⁸

Ook de ruimte Ax, *Cripta quadrata* genoemd, wordt voorafgegaan door een polychrome bakstenen façade.⁹ De façade wordt door Tolotti ook hier niet later dan de eerste decennia van de derde eeuw gedateerd.¹⁰ In alle vier de wanden van het *cubiculum* zijn grote nissen aangebracht. Volgens Tolotti is de plattegrond opgesteld naar een oudere traditie. Een dergelijke opbouw kwam volgens hem reeds voor in *tumuli* en mausolea met een cilindervormige structuur. Het gewelf heeft een “paraplu”-vorm.¹¹ Het *cubiculum* in zijn huidige toestand kreeg zijn definitieve vorm in de periode na de Kerkvrede.¹²

Tot slot treffen we ook vóór de ruimte Aox een bakstenen bekleding aan.¹³ Ook deze ruimte zelf bestond reeds voordat men een necropool inrichtte in de Spelunca Magna.¹⁴ De ruimte Ad was in oorsprong waarschijnlijk ook een wateropslagplaats die later werd omgevormd tot een *cubiculum*. Het is evenwel niet zeker of de graven tot de eerste fase behoren. Ook het *cubiculum* Ak was een waterbouwkundige constructie. Deze ruimte werd evenwel niet in de eerste fase omgevormd tot een begraafplaats.¹⁵ In de eerste helft van de vierde eeuw werd de Spelunca Magna aanzienlijk uitgebreid door middel van nieuwe regio's.¹⁶

Exacte gegevens betreffende de grootte van de verschillende gangen en kamers ontbreken in de literatuur. Bij benadering kan de totale lengte van alle zijgangen uit de eerste fase berekend worden op 190m.¹⁷ Met de 83m lange hoofdgang A, maakt dit een totaal van ongeveer 273m. Bij benadering kunnen ook de afmetingen berekend worden van de kamers die deel uitmaakten van de waterbouwkundige constructie en die een funeraire bestemming kregen: Ah meet 3,35m bij 4,02m; Ac meet 3,35m bij 2,68m; Aox meet 3,35m bij 3,35m; Ax meet 3,35m bij 3,35m en Ak tenslotte meet 2,68m bij 6,70m. De overige ruimtes in de Spelunca Magna die eveneens tot de eerste fase behoren volgende afmetingen: ADa meet 2,68m bij 4,36m; Aa meet 2,68m bij 3,35m; Ab meet 2,68m bij 3,35m; Ad meet 3,35m bij 2,01m; Aom meet 3,35m bij 4,02m; de toegangswand van Am meet 2,4m, de achterwand evenwel 3,60m en de diepte is 7,45m¹⁸; Am' meet 2,68m bij 2,68m; Atd meet 2,90m bij 3,90m¹⁹; Af meet 3,48m bij 4,02m; Al meet 3,20m bij 3,85m²⁰; Aof meet 3,35m bij

¹ Tolotti 1977, 26.

² Tolotti 1977, 32.

³ Tolotti 1977, 33.

⁴ Spera 2004b, 70.

⁵ Tolotti 1977, 34.

⁶ Tolotti 1977, 36–37 en 40.

⁷ Tolotti 1977, 38–39.

⁸ Spera 2004b, 70.

⁹ Tolotti 1977, 41.

¹⁰ Tolotti 1977, 45.

¹¹ Tolotti 1977, 46.

¹² Spera 2004b, 70; Tolotti 1977, 48.

¹³ Tolotti 1977, 87.

¹⁴ Tolotti 1977, 90; De auteur wijst er nogmaals op dat dus zowel de ruimtes Ah, Ac, Aox en waarschijnlijk ook Ax en *cubiculum* Ak reeds bestonden toen de Spelunca Magna werd omgebouwd tot begraafplaats.

¹⁵ Spera 2004b, 70–71.

¹⁶ Pergola 1999, 190.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹⁸ Cf. Spera 2004b, 115.

¹⁹ Cf. Spera 2004b, 115.

²⁰ Cf. Spera 2004b, 115–117

3,35m; Ap meet 2,90m bij 3,30m¹; An meet 2,68m bij 6,70m en Aon tenslotte meet 2,35m bij 6,03m. De oppervlakte van de *cubicula* is gemiddeld 12,46m². Ad is het kleinste *cubiculum* met een oppervlakte van 6,73m² en Am is het grootste *cubiculum* met een oppervlakte van ongeveer 24,69m².²

Volgens Nuzzo is het onmogelijk het precieze aantal graven dat aangelegd werd in de eerste fase te berekenen. Hiervoor zijn meerdere oorzaken aan te wijzen. Als eerste reden wijst Nuzzo erop dat de verspreiding van de graven de topografische ontwikkeling van de begraafplaats niet volgt. In de gehele reeds bestaande constructie werden graven aangelegd. Zowel nabij de toegangen zijn graven uit de eerste fase aanwezig, als verder weg gelegen van de toegangen. Het is volgens Nuzzo dan ook niet steeds mogelijk de graven te koppelen aan een welbepaalde fase in de ontwikkelingsgeschiedenis van de catacombe. Ook Spera wijst erop dat in de Spelunca Magna verschillende decennia lang gebruik gemaakt werd van reeds bestaande structuren. Dit maakt het opstellen van een overzicht van de graduele ontwikkeling van de begraafplaats of verspreiding van de graven zowat onmogelijk. De tweede reden waarom het exacte aantal graven uit de eerste fase niet kan achterhaald worden, is volgens Nuzzo en Spera de negentiende eeuwse restauratie in de hoofdgang A waarbij graven vernietigd werden.³ De oudste *loculi* (bijvoorbeeld nabij A5 en Ah in de hoofdgang) worden gekenmerkt door een systematische en rationele aanleg. In Ag bijvoorbeeld werden de *loculi* aangelegd in *pilae* van vier graven. Deze graven zijn nu deels aan het zicht onttrokken door een later geconstrueerde muur.⁴ Verspreid door de catacombe werden *arcosolia* aangebracht. Zo treffen we bijvoorbeeld in de ruimte Am' drie *arcosolia* aan. Ook in het *cubiculum* Ax komen twee *arcosolia* voor. In één van de *arcosolia* werden later twee *loculi* aangelegd. In het *cubiculum* Aox en Aa is telkens één *arcosolium* aangebracht.⁵ De *a cassa*-graven behoren volgens Nuzzo tot een latere fase.⁶ In het *cubiculum* Aox stond waarschijnlijk een sarcofaag opgesteld die tot de eerste fase kan gerekend worden. Vermoedelijk betreft het de begraafplaats van de martelaar Quirinus.⁷ In het *cubiculum* Ag werd vermoedelijk in een *pila* van vier *loculi*, in de tweede *loculus* van beneden af gerekend, de martelaar Januarius bijgezet. Bij latere aanpassingswerken zijn de drie overige *loculi* verdwenen. Ook in de *cubicula* Af, An en Ap zijn de wanden volledig met *loculi* bezet. In het *cubiculum* An was in oorsprong in de achterste nis een sarcofaag opgesteld.⁸ Tegenover de gang Ao12 is in de hoofdgang waarschijnlijk een nis met een booggewelf aangelegd.⁹ In het *cubiculum* Ax werden twee sarcofagen geplaatst. Vermoedelijk werd in één van deze sarcofagen paus Urbanus (222–230 n.Chr.) bijgezet. De overige graven uit de eerste fase bestonden er uit *loculi*.¹⁰ Ook in de achterwand van de gang Ao5, in het verlengde van de gang A5, was waarschijnlijk een nis aangebracht.¹¹ Meer informatie over de graven die tot de eerste fase behoren, is niet beschikbaar. We kunnen dus alleen besluiten dat in de eerste fase in de Spelunca Magna zowel *loculi*, *arcosolia* als sarcofagen voorkwamen. Hun exacte aantal is echter niet meer te achterhalen wegens de hierboven reeds aangehaalde redenen.

Over decoratie zoals fresco's en stucwerk uit de eerste fase werd niets gepubliceerd. Soms wordt er in de literatuur melding gemaakt van een bepleistering, maar het is nooit duidelijk of deze bepleistering tot de eerste fase behoort. In latere fasen komen er echter wel fresco's, mozaïeken en marmerdecoratie voor. Dit is bijvoorbeeld het geval in de *cubicula* Ao en Ax die opgesmukt werden respectievelijk op het einde van de vierde eeuw n.Chr. en de de loop van de vierde eeuw n.Chr.¹²

Tot de (ook in het Grieks gestelde) inscripties uit de eerste fase behoort onder meer een inscriptie van de priester Afrodisius (ICVR V 14021).¹³ De oudste gedateerde inscriptie uit de Praetextatus-catacombe is een inscriptie op een fragment van een sarcofaag. De inscriptie vermeldt: *Marius dec. XIII kal. feb. Tacito cos.* Tacitus was (samen met Placidianus) consul in 273 n.Chr.¹⁴ Een tweede gedateerde inscriptie vermeldt: *Ex virginio tuo beny (=bene) meco (=mecum) vixisti libeni (=libentur) coniuga innocentissima Cervonia silvana refrigera cum spirita sancta dep(osita) kal. apr. Tiberiano II (=iterum) et Dioni co(n)s(ulibu)s.* Deze inscriptie kan op basis van de consulaire datering, gedateerd worden in 291 n.Chr.¹⁵ In de Spelunca Magna werden tevens

¹ Cf. Spera 2004b, 115–117.

² Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

³ Nuzzo 2000a, 119; Spera 2004b, 65.

⁴ Spera 2004b, 65.

⁵ Nuzzo 2000a, 119–120.

⁶ Nuzzo 2000a, 120.

⁷ Nuzzo 2000a, 121.

⁸ Nuzzo 2000a, 121–122.

⁹ Nuzzo 2000a, 122.

¹⁰ Nuzzo 2000a, 122; Tolotti 1977, 55.

¹¹ Nuzzo 2000a, 122.

¹² Nuzzo 2000a, 123; Pergola 1999, 190.

¹³ Spera 2004b, 75.

¹⁴ Josi 1935, 22; In verband met de inscriptie, zie Josi 1935, 22.

¹⁵ Josi 1935, 22–23; In verband met de inscriptie, zie Josi 1935, 23.

talrijke inscripties teruggevonden die kunnen gedateerd worden van de periode van Constantijn tot 401 n.Chr.¹ Zonder verdere topografische gegevens evenwel, werden in de Spelunca Magna ook inscripties teruggevonden van *presbyteri*, *acolyti*, *exorsistae* en *fossores*.² In de Spelunca Magna werd verder nog een inscriptie aangetroffen die erop wijst dat de bewoners van de Celio in de Praetextatus-catacombe werden bijgezet: *Quintus Lactearius qui vixit annos sexaginta defunctus III kal. octobris vibo se conparabit sibi et fratri suo locum qui fuit de domum Laterani*.³ In de begraafplaats, en specifiek in de ruimte Ada, werden inscripties teruggevonden die melding maken van hooggeplaatste personen, zoals bijvoorbeeld van de echtgenote van een zekere Postumius Quietus, een *vir clarissimus*. Deze was vermoedelijk een verwant van Postumius Quietes, die consul was in 272 n.Chr., of Postumius Quietes zelf.⁴

Het betreft hier een in oorsprong private begraafplaats gezien de benaming van de begraafplaats (Praetextatus zou de overigens onbekende eigenaar kunnen zijn van het landgoed), het voorkomen van *cubicula*, de bakstenen façades bij enkele *cubicula* en het bijzetten in sarcofagen.⁵ Op basis van het aanwenden van de fijne muurtechniek, denken Reekmans, De Santis en Biamonte dat het initiatief voor het ombouwen van de waterbouwkundige constructie tot begraafplaats, genomen werd door een welgestelde familie. Zoals hierboven reeds vermeld, bevond er zich boven de catacombe een necropool van gegoede personen. De aanwezigheid van een gegoede klasse weerspiegelt zich volgens Spera eveneens in de polychrome bakstenen façades van de *cubicula* in de Spelunca Magna.⁶ In de literatuur werd nergens specifiek aangegeven dat de Spelunca Magna een christelijke begraafplaats was. Fasola en Pergola wijzen er evenwel op dat er in de loop van de derde eeuw verschillende martelaren in de Spelunca Magna werden bijgezet. Dit wijst erop dat de Spelunca Magna inderdaad een christelijke begraafplaats is.⁷

Op basis van epigrafische bronnen, namelijk twee inscripties uit 291 en 307 of 308, uit de zuidelijke uitbreidingen, meent men dat de centrale zone van deze funeraire constructie nog binnen de derde eeuw moet zijn voltooid.⁸ Op basis van het muurwerk en het voorkomen van martelarennamen, met name Felicissimus en Agapitus, menen Fasola, Testini, Brandenburg, Reekmans en Pergola dat men ten laatste in de eerste decennia van de derde eeuw in deze constructie een necropool heeft ondergebracht.⁹ De zeer fijne polychrome baksteentechniek die aangewend werd in de Spelunca Magna is typisch voor de tijd van de Antonini (138–192 n.Chr.), maar komt ook onder de Severi (193–235 n.Chr.) nog voor. Reekmans schuift dan ook op basis van de bouwtechniek een mogelijke datering voor het ontstaan van de begraafplaats naar voren vóór het einde van de tweede eeuw (maar zeker in het eerste kwart van de derde eeuw).¹⁰ Op basis van de architecturale kenmerken van de eerste luxueuze *cubicula* (die gelijktijdig aangelegd werden met de eerste sobere *loculi*) dateert Spera het ontstaan van de Spelunca Magna in de eerste decennia van de derde eeuw.¹¹ Een datering die in haar recentste onderzoek op basis van de inscripties en de façades van bepaalde *cubicula* nog iets aangescherpt wordt naar het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr. maar niet later dan in het derde decennium van de derde eeuw.¹² Vanuit deze kern, evenals uit de twee andere vroegste kernen van de catacombe, namelijk het hypogeum van de Scala minore en het hypogeum van de Scala maggiore, ontwikkelde zich vanaf de tweede helft van de derde eeuw tot in het begin van de vijfde eeuw het uitgestrekte gangensysteem van de Praetextatus-catacombe.¹³

2.26 Hypogeum van de Scala maggiore / Regio G van de Praetextatus-catacombe

De toegangstrap G tot dit hypogeum, dat later deel is gaan uitmaken van de Praetextatus-catacombe en pas tijdens een onderzoek in de periode 1847–1854 herontdekt werd, is gelegen binnen een rechthoekige in tufsteen opgetrokken omheining van ongeveer 30m bij 36m (100 voet bij 120 voet). Na een bocht van 90° verloopt de trap parallel met de langste muren van deze omheining. Binnen de omheining waren graven, die rijen

¹ Voor deze inscripties, zie: Josi 1935, 25–48.

² Josi 1936a, 8; Voor deze inscripties, zie: Josi 1936a, 8–17.

³ Josi 1936a, 17–18; In verband met de inscriptie, zie Josi 1936a, 17.

⁴ Fiocchi Nicolai 2001, 48; Josi 1936a, 18; Voor deze inscripties, zie: Josi 1936a, 18–24.

⁵ Brandenburg 1984, 36; Fiocchi Nicolai 1986, 350; Pergola 1999, 191.

⁶ De Santis 1997, 57; Reekmans 1986a, 22; Spera 1997, 18; Spera 2004b, 66 en 75.

⁷ Zie bijvoorbeeld Fasola 1978a, 120 en Pergola 1999, 187–192.

⁸ Fasola 1978a, 120; Josi 1935, 24–25: De inscriptie uit 207 of 208 vermeldt de naam van de keizer Maxentius: *Maxe(ntio) Aug(usto)*.

⁹ Brandenburg 1984, 36; Fasola 1978a, 120–121; Pergola 1999, 188; Reekmans 1986a, 22; Tolotti 1980, 34.

¹⁰ Reekmans 1986a, 21–22.

¹¹ Spera 1997, 18–20.

¹² Spera 2004b, 17, 65 en 75.

¹³ Spera 1997, 11–12.

vormden, aangebracht.¹ Het betrof hier naar alle waarschijnlijkheid een christelijke *sub divo*-necropool van waaruit twee trappen vertrokken die toegang boden tot twee hypogea.² In een latere periode, namelijk wanneer het begraven in de ondergrondse begraafplaatsen van de Scala maggiore en Scala minore reeds stopgezet waren, werden bepaalde gangen die recht onder deze omheining lagen verstevigd met muren. Het betreft hier herstellingswerkzaamheden aan de omheining en niet, zoals men zou kunnen denken, verstevigingswerken van de gangen om een bovengrondse omheining te kunnen optrekken. Want exact op de plaats waar de ondergrondse gangen verstevigd werden, ontbreken in de omheining ook de graven.³

Na acht treden mondt de trap uit op een kleine trapoverloop, waarna de trap zich in een hoek van 90° ten opzichte van het eerste deel verderzet. Na dertien treden volgt opnieuw een trapoverloop. Vervolgens zijn er nog drieëntwintig treden.⁴ Spera wijst erop dat de trap in oorsprong 15 of 16 treden minder telde (14 treden wegens de laatste uitdieping en 6 (of 7) treden wegens de uitdieping in de tweede fase).⁵ Mathematisch maakt dit dat het aantal treden tijdens de eerste fase op 24 (of 23) komt. Spera houdt het er bij dat het aantal treden van de toegangstrap tijdens de eerste fase tussen de 20 en de 25 lag.⁶ De trap is gemiddeld 1,42m breed. De trap mondt uit in de hoofdgang G1/G2. Deze gang is ongeveer 20m lang en 1,34m breed.⁷

De gangen, die alle tussen de 0,70m en 0,90m breed zijn, van dit hypogeum bevinden zich op het tweede niveau van de latere Praetextatus-catacombe. Bovendien respecteren de gangen min of meer het bovengrondse verloop van de omheiningsmuur. Alleen het *cubiculum* Gb ligt buiten deze bovengrondse omheining.⁸ Het gangennetwerk werd uitgegraven net onder een stevige tuflaag.⁹ Langs de hoofdgang van het hypogeum lagen in de eerste fase zeker twee zijgangen, namelijk G7 en G8. Het is volgens Spera eventueel mogelijk dat ook de gang G5 reeds tot de eerste fase dient gerekend te worden.¹⁰ De lengte van de zijgangen G5, G7 en G8 werd bepaald door de aanwezigheid van de hoofdgang van het hypogeum van de Scala minore.¹¹ De lengte van de zojuist vermelde gangen bedraagt respectievelijk ongeveer 18,5m, 20m en 20m.¹² In oorsprong waren de gangen ongeveer 2,5m hoog.¹³ De oorspronkelijke lengte van de gangen tijdens de eerste fase berekende Spera op 67m.¹⁴

In dit hypogeum waren twee *cubicula* aangebracht, namelijk Ga en Gb (het zogenaamde *cubiculum* van de *coronatio*). De afmetingen voor het *cubiculum* Ga zijn ongeveer 2m bij 2,30m.¹⁵ Het *cubiculum* van de *coronatio* meet 3,36m bij 3,69m voor de zuidwand en 3,83m voor de noordwand.¹⁶ De afmetingen van de korte gang die het *cubiculum* Gb verbindt met de hoofdgang, bedragen ongeveer 3,30m voor de lengte en 1,30m voor de breedte.¹⁷ In een recentere publicatie van Fiocchi Nicolai wordt geopperd dat het *cubiculum* van de *coronatio* pas in een latere periode is toegevoegd.¹⁸ In de recente studie van Nuzzo wordt het *cubiculum* echter nog steeds tot de eerste fase gerekend.¹⁹ Spera daarentegen plaatst de aanleg van de *cubicula* tijdens de tweede fase.²⁰ Deze stelling hoeft geen sprake te zijn met Tolotti's vaststelling dat alle gangen en de twee *cubicula* werden verdiept.²¹ Er vonden namelijk zoals verder nog aangehaald wordt meerdere uitdiepingen plaats. Gezien de nauwkeurige en overtuigende topografische analyse van Spera, dient de voorkeur gegeven te worden aan haar interpretatie.

¹ Fasola 1989, 1170; Josi 1927, 202; Spera 1997, 7–8; Tolotti 1978b, 160.

² Spera 2004b, 92.

³ Spera 2004b, 92–97.

⁴ Afgeleid op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁵ Spera 2004b, 33.

⁶ Spera 2004b, 35–36.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁸ Spera 2004b, 36; Tolotti 1978b, 164.

⁹ Fasola 1978a, 120.

¹⁰ Spera 2004b, 33.

¹¹ Tolotti 1978b, 168.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹³ Spera 2004b, 39.

¹⁴ Spera 2004b, 112.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹⁶ Spera 2004b, 39.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

¹⁸ Fiocchi Nicolai 1998, 19.

¹⁹ Nuzzo 2000a, 125.

²⁰ Spera 2004b, 39.

²¹ Tolotti 1978b, 165.

In een tweede fase, die volgens Spera vlug op de eerste fase volgde, werd het hypogeum 1 tot 1,1m uitgediept.¹ In een derde fase werd het niveau van het hypogeum ongeveer 2m uitgediept en werden de gangen G9 (in het verlengde van de hoofdgang), Go9 (een zijgang van G9), G4, G14 en G15 (allen zijgangen van de hoofdgang) en het *cubiculum* Gc aangelegd.² In een nog latere fase volgde een derde (maar problematisch te interpreteren) uitdieping van de hoofdgang G1 – G2.³ Vanuit het hypogeum werd ook een uitbreiding naar een lager gelegen niveau aangelegd. Dit gebeurde waarschijnlijk bijna gelijktijdig met de aanleg van een derde niveau in het hypogeum van de Scala minore in de loop van de vierde eeuw n.Chr. De zuidelijke uitbreiding H vormt het derde niveau van de latere Praetextatus-catacombe.⁴ In de eindfase van dit hypogeum was het gangenstelsel met 335,4m uitgebreid ten opzichte van de eerste fase.⁵

Er werden slechts een beperkt aantal bijzettingen uitgevoerd tijdens de eerste fase.⁶ Tijdens de eerste fase werden hoofdzakelijk *loculi* aangelegd in het hypogeum. De *loculi* worden gekenmerkt door hun verzorgde aanleg (in *pilae* van twee of drie *loculi*) en hun grote afmetingen. De *loculi* werden afgesloten met bakstenen. Twee *loculi* kregen een bakstenen muurtje als afsluiting. In één *loculus*, in de gang G08, werden drie personen bijgezet waaronder één kind.⁷ In de westelijke wand van de gang G2 werd volgens Nuzzo in de eerste fase één *arcosolium* aangebracht.⁸ Tenslotte werden er in de eerste fase ook twee *a mensa*-graven in het hypogeum aangebracht.⁹ Het totale aantal bijzettingen voor de eerste fase kon door Spera berekend worden op 118 (42 graven in G7; waarschijnlijk ook 42 graven in G8; 34 graven in G1 – G2).¹⁰

De *loculi* uit de tweede fase zijn groter in omvang dan die uit de eerste fase. Vandaar ook dat Spera meent dat het waarschijnlijker is dat de gang G5 pas in de tweede fase werd aangelegd aangezien hier geen *loculi* zoals die bekend zijn uit de eerste fase voorkomen, maar wel de typische *loculi* uit de tweede fase.¹¹ De berekening van Spera toonde aan dat er in de tweede fase 227 nieuwe graven werden aangelegd (47 nieuwe graven bovenop de 42 bestaande *loculi* in G7; waarschijnlijk eenzelfde evolutie in G8; 22 nieuwe graven bovenop de 34 bestaande graven in G1 – G2; 56 graven in de nieuwe gang G5; 12 graven in het nieuwe *cubiculum* Ga; 12 graven in het nieuwe *cubiculum* Gb). Het aantal graven dat in de wanden van de trap werd aangelegd is niet exact te bepalen wegens verschillende antieke en moderne aanpassingswerken aan deze muren. Spera wijst erop dat tijdens de tweede fase de capaciteit van het hypogeum verdrievoudigd werd. Eveneens opmerkelijk is dat tijdens de tweede fase “speciale” graven (*a mensa*-graven en *arcosolia*), met name in de *cubicula*, verschijnen die een zeker sociaal onderscheid aangegeven.¹² Tijdens de derde fase, dit is dus na de tweede uitdieping, werden volgens Spera meer dan 173 graven aangelegd. De met bakstenen afgesloten *loculi* zoals die bijvoorbeeld in de gang G9 voorkomen, zijn gekenmerkt door hun verzorgde aanleg en hun zeer verschillende afmetingen.¹³ Bij verdere uitbreidingen van het hypogeum door middel van de aanleg van nieuwe zones werd de capaciteit met 1300 graven vergroot (543 graven in de zone G en 767 graven in de zone H).¹⁴

In het *cubiculum* Gb zijn (waarschijnlijk in een latere fase) tegen de zuidelijke en noordelijke wand drie *a forma*-graven aangebracht. Ook in de gangen G7 en G08 werden *forma*-graven aangelegd.¹⁵ Het enige *forma*-graf in de later aangelegde gang G12, werd op basis van een inscriptie gedateerd in 399.¹⁶

Het *arcosolium* uit de eerste fase in de gang G2 werd gedecoreerd met rode strepen.¹⁷ De doorgang tot het *cubiculum* Gb uit de tweede fase is versierd met rode strepen, decoratieve patronen en een gazelle. In het *cubiculum* bestaan de fresco's, daar waar ze niet verstoord zijn door *loculi*, uit een vlakindeling met rode en

¹ Spera 2004b, 39.

² Spera 2004b, 47 en 51.

³ Spera 2004b, 56.

⁴ Tolotti 1978b, 165; Pergola 1999, 190.

⁵ Spera 2004b, 112.

⁶ De Santis 1997, 53–54.

⁷ Nuzzo 2000a, 126; Spera 2004b, 33.

⁸ Nuzzo 2000a, 125–126. Volgens haar was dit ook het geval in het *cubiculum* Gb. Zoals hierboven aangegeven is, dient erop basis van het nieuwe topografische onderzoek door Spera van uitgegaan te worden dat dit *cubiculum* (evenals het *cubiculum* Ga) pas in de tweede fase werden aangelegd.

⁹ Nuzzo 2000a, 126–127.

¹⁰ Spera 2004b, 45.

¹¹ Spera 2004b, 45.

¹² Spera 2004b, 45.

¹³ Spera 2004b, 47.

¹⁴ Spera 2004b, 112.

¹⁵ Nuzzo 2000a, 126–127.

¹⁶ Nuzzo 2000a, 126; Spera 2004b, 33.

¹⁷ Nuzzo 2000a, 125–126.

groene strepen aangebracht. Verder zijn er nog afbeeldingen van een kroningsscène (zoals bij literaire wedstrijden onder herders, eerder dan de doornenkroning van Christus zoals Provoost meent), een leraar en een vrouw bij een bron (waarschijnlijk Christus en de Samaritaanse vrouw), de opwekking van Lazarus, de genezing van de bloedvloeïing en florale versieringselementen. Het gewelf werd versierd met een schaaadrager, vogels en bloemenslingers.¹ De fresco's uit de bovenste zone van het *cubiculum* van de *coronatio* kunnen waarschijnlijk gedateerd worden in de eerste decennia van de derde eeuw.²

Inscripties uit de eerste fase zijn niet bewaard.³ De epigrafie die voorkomt in het hypogeum van de Scala maggiore uit latere fasen wordt gekenmerkt door de eenvoudige formulering, het gebruik van de Griekse taal en het gebruik van de enkelvoudige *nomina*.⁴ Uit de tweede fase zijn inscripties bekend met een *in pace*-wens (bijvoorbeeld ICVR V 14871b) en afbeeldingen van een anker en/of een vis (bijvoorbeeld ICVR V 14196 en 15227a).⁵

Het private hypogeum is volgens Reekmans, Fiocchi Nicolai, Pergola en Spera opgericht in familieverband.⁶ Dit valt bijvoorbeeld af te leiden uit het *cubiculum* van de *coronatio* dat een opvallend element is in de voor het overige eerder homogene en egalitaire begraafplaats. Bovendien waren de eigenaars van het *cubiculum* Gb van een mindere klasse dan die van het *cubiculum* Ga. Dit leidt Spera af op basis van de minder centrale ligging van het *cubiculum* Gb.⁷ Op basis van typologische overeenkomsten met andere christelijke hypogea, wordt ook dit hypogeum als christelijk beschouwd.⁸ Natuurlijk wijzen ook de fresco's in het *cubiculum* Gb in een dergelijke richting.

Het klopt dat reeds in de periode vóór Constantijn de gangen en de *cubicula* uitgevoerd waren, zoals Tolotti stelt. Dat de uitdieping van hypogeum van de Scala maggiore echter pas gebeurde na Constantijn, is evenwel niet langer houdbaar.⁹ De datering van dit complex, dat volgens Tolotti behoort tot de groep van oudste christelijke hypogea, wordt ondersteund door twee argumenten. Enerzijds is er de aanwezigheid van twee *a mensa*-graven: één in het *cubiculum* Gb en één in de gang G2. Beide zijn volgens Tolotti voor de uitdieping van het gehele hypogeum aangebracht. Dit is zoals gezien niet correct. Anderzijds zijn er de fresco's in het *cubiculum* Gb: de rood-groene strepenstijl bevindt er zich niet langer in haar beginfase en er is de afbeelding van de zogenaamde *coronatio*.¹⁰ Op basis van vergelijkingen met andere gelijkvormige vroeg-christelijke hypogea, plaatst men het ontstaan van dit hypogeum in de eerste helft van de derde eeuw. Zo wordt verwezen naar de "typische" typologie: de zijgangen die aftakken van een hoofdgang, aanwezigheid van het oude *a mensa*-graftype, grote *loculi* met veel tussenruimte van elkaar ingevoegd, alsook de eenvoudige in het Grieks opgestelde inscripties met de enkelvoudige *nomina*.¹¹ Toch geeft Fasola toe dat de zojuist geschetste typologie ook vragen oproept. Zo treft men in het gangennetwerk direct links na het einde van de toegangstrap en voor het *cubiculum* Gb dezelfde graftypes en een identieke epigrafie aan. Toch wordt de aanleg van dit gangennetwerk op basis van topografisch onderzoek als de laatste fase van het hypogeum beschouwd. De mogelijke oorzaken voor het voorkomen van een dergelijke graftypologie en epigrafie, namelijk het veelvuldig hergebruiken van grafplaten uit reeds verlaten zones en het opnieuw uitgraven van graven volgens de oude manier van werken, zijn volgens mij te ver gezocht. Ik kan mij dan ook alleen maar aansluiten bij het besluit van Fasola dat over dateringen opgesteld op basis van typologie het laatste woord nog niet gezegd is.¹² In recentere publicaties wordt het ontstaan van dit hypogeum gedateerd in de eerste decennia van de derde eeuw, of algemener tussen 200 en 250 n.Chr., en dit op basis van de planimetrie en de graftypologie.¹³ De tweede fase volgde volgens Spera vlug op de eerste fase. Hiervoor verwijst ze naar de planimetrie, de graftypologie en de vormgeving van de *cubicula*. Maar wegens het ontbreken van duidelijke aanwijzingen blijft een exacte datering moeilijk.¹⁴ De derde fase volgt

¹ Provoost 2000a, 13.

² Fasola 1978a, 121; Pergola 1999, 188; Provoost 2000a, 13.

³ Spera 2004b, 46.

⁴ De Santis 1997, 54; Fasola 1978a, 121.

⁵ Spera 2004b, 47.

⁶ Fiocchi Nicolai 1986, 350; Pergola 1999, 188; Reekmans 1986a, 22; Spera 1997, 8.

⁷ Spera 2004b, 42 en 45.

⁸ Tolotti 1978b, 165.

⁹ Tolotti 1978b, 170.

¹⁰ Tolotti 1978b, 165; Tolotti spreekt over *a mensa*-graven in het *cubiculum* Gb en de gang G2. Volgens een nieuwe studie, betreft het feitelijk "gewone" *arcosolia*-graven. Maar zoals hierboven reeds aangegeven klopt het wel dat er ook *a mensa*-graven werden aangelegd tijdens de eerste fase.

¹¹ De Santis 1997, 54; Fasola 1978a, 120–121.

¹² Fasola 1978a, 120–121.

¹³ Fiocchi Nicolai 1998, 19; Pergola 1999, 188; Reekmans 1986a, 22; Spera 1997, 7; Spera 2004b, 46.

¹⁴ Spera 2004b, 46.

eveneens heel snel op, of zelfs quasi simultaan met, de tweede fase. Spera dateert deze fase op basis van muntvondsten en de graftypologie rond het midden van de derde eeuw n.Chr.¹

2.27 Hypogeum van de Scala minore / Regio F van de Praetextatus-catacombe

De toegangstrap tot het hypogeum dat later deel is gaan uitmaken van de Praetextatus-catacombe en pas tijdens een onderzoek in de periode tussen 1847 en 1854 herontdekt werd, is gelegen binnen dezelfde rechthoekige omheining waarbinnen ook de toegangstrap tot het hypogeum van de Scala maggiore start.² De toegangstrap tot dit hypogeum is op 23m van de toegangstrap van het hypogeum van de Scala maggiore gelegen. Ondergronds is de afstand tussen de twee hypogea slechts ongeveer 2m. De toegangstrap die later 45 treden bezat, telde tijdens de eerste fase maar ongeveer 35 treden.³

De opbouw van het hypogeum is goed vergelijkbaar met die van het hypogeum van de Scala maggiore. Een opvallend verschil echter is dat dit hypogeum meer uitgestrekt is dan het hypogeum van de Scala maggiore. Daar waar het hypogeum van de Scala maggiore zich grotendeels ontwikkelt binnen de bovengronds door een omheiningmuur aangeven ruimte, strekken de zijgangen van het hypogeum van de Scala minore zich uit ten oosten van deze omheining.⁴

De toegangstrap is 1,41m breed.⁵ De trap mondt uit in de hoofdgang F1 – F2. In de eerste fase waren er vier zijgangen (F9, F10, F11 en F13). Spera geeft voor de gangen F10, F11 en F13 een oorspronkelijke lengte van 12 tot 14m op. Deze gangen meten in hun huidige toestand na geleidelijk te zijn verlengd respectievelijk 20m, meer dan 70m en ongeveer 59m.⁶ De hoofdgang is 10,05m lang en 1,26m breed; de gang F9 was aanvankelijk 6,03m lang en 0,94m breed; F10 was 0,80m breed; F11 was 0,94m breed; F13 tenslotte was 0,80m breed.⁷ Het gangennetwerk werd uitgegraven direct onder een stevige tuflaag, dit is dus op het tweede niveau van de latere Praetextatus-catacombe.⁸ Volgens Spera's berekeningen was het gangenstelsel in de eerste fase tussen 61 en 88m lang.⁹ De uiteindelijke lengte van de zijgangen werd bepaald door de reeds bestaande structuren van de Spelunca Magna: de gangen F9 en F10 zijn korter dan de gangen F11 en F13. De lengte van de gang F9 werd volgens Tolotti bepaald door de kamer Ada van de Spelunca Magna en de gang F10 werd beperkt in zijn lengte door de aanwezigheid van de structuren PT van de Spelunca Magna. De gang F11 en in het verlengde van deze gang, de gang FT5 daarentegen, konden volgens Tolotti wel verlengd worden omdat men via nauwkeurige berekeningen ervoor gezorgd had geen snijdingen te maken met de reeds bestaande structuur PT van de Spelunca Magna. Volgens Tolotti verschilt het hypogeum van de Scala maggiore met dat van de Scala minore omdat in het eerste hypogeum bij de aanleg geen rekening werd gehouden met de mogelijkheid de gangen te verlengen. Bij het hypogeum van de Scala maggiore blijven alle gangen min of meer binnen de bovengrondse omheining, bij het hypogeum van de Scala minore daarentegen kennen de gangen een veel

¹ Spera 2004b, 53 en 56.

² Josi 1927, 202; Spera 1997, 7–8; Tolotti 1978b, 160; In deze studie werden de Spelunca Magna, het hypogeum van de Scala maggiore en het hypogeum van de Scala minore behandeld. Naast deze oorspronkelijke kernen, ontwikkelden er zich vanuit deze kernen nog andere regio's in de Praetextatus-catacombe. Deze regio's kunnen hier echter niet uitgebreid aan bod daar ze een uitbreidingszone zijn en geen oorspronkelijke kern of omdat ze reeds tot een veel latere fase behoren dan de ontstaansfase van de catacombe. Ik beperk me dan ook tot een kort overzicht: de derde eeuwse regio P gelegen ten noorden van de hoofdgang A van de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 124–125); de na 350 n.Chr. ontstane regio D ten noorden van de hoofdgang A van de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 128–129); de vierde eeuwse regio E gelegen op het derde niveau onder het oostelijke deel van de hoofdgang A van de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 129–130); de regio H die een op het derde niveau gelegen uitbreiding is van het hypogeum van de Scala maggiore (Nuzzo 2000a, 130); de in het begin van de vierde eeuw ontstane regio I, gelegen ten zuiden van de westelijke toegang tot de Spelunca Magna (Nuzzo 2000a, 130–133); de eveneens in het begin van de vierde eeuw ontstane regio B, ten zuiden van de Spelunca Magna gelegen (Nuzzo 2000a, 133); tenslotte nog de in de tweede helft van de vierde eeuw ontstane regio's Q en R, eveneens ten zuiden van de Spelunca Magna gelegen (Nuzzo 2000a, 134).

³ Spera 2004b, 58–60 en 101.

⁴ Tolotti 1978b, 168.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁶ Spera 2004b, 61.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978b, Tafel 1.

⁸ Fasola 1978a, 120; Nuzzo 2000a, 127.

⁹ Spera 2004b, 103.

dynamischer verloop.¹ In de laatste fase van het hypogeum, na alle uitbreidingen, was het totale gangenstelsel met 300m toegenomen ten opzichte van de eerste fase.²

Zoals dit het geval was voor het hypogeum van de Scala maggiore, werd ook dit hypogeum in een tweede fase uitgebreid en uitgediept. Het hypogeum werd eerst uitgebreid zoals af te leiden valt uit de aanleg van aftakkingen van de gang F13 die reeds bestaande graven vernietigden. Pas daarna werd het hypogeum gedeeltelijk 1,50m tot 1,60m uitgediept tot op het derde niveau van de Praetextatus-catacombe.³

In de eerste fase van dit hypogeum werden volgens berekeningen van Spera tussen de 230 en 300 graven aangelegd. Het betrof hier louter *loculi* die in *pilae* van 3, 4 of 5 graven gerangschikt lagen. *A mensa*-graven, *arcosolia* en *cubicula* zoals die voorkwamen tijdens de eerste en tweede fase van het hypogeum van de Scala maggiore ontbreken hier volledig.⁴ De *loculi* die in dit hypogeum voorkomen, worden gekenmerkt door hun grote afmeting.⁵

Tegen het einde van de derde eeuw waren er volgens Spera ongeveer 1000 graven aangelegd in het hypogeum. In de vierde eeuw werd de capaciteit zelfs opgedreven tot 4570 graven.⁶

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoratie in het hypogeum van de Scala minore tijdens de eerste fase. Ook over de inscripties wordt in de literatuur geen informatie verstrekt. Fiocchi Nicolai vermeldt dat de inscripties in de eerste gemeenschappelijke christelijke begraafplaatsen, het hypogeum van de Scala minore wordt specifiek aangehaald, gekenmerkt worden door het vermelden van de naam en eventueel ook de naam van de opdrachtgever of een *in pace*-uitdrukking.⁷

In een oudere publicatie vraagt Josi zich af of het hypogeum van de Scala minore zoals het in zijn huidige vorm bestaat, misschien geen uitbreiding is van een familiehypogeum zoals dit ook het geval was voor het hypogeum van de Scala maggiore.⁸ Op basis van de lengte van de gangen, veronderstelt Reekmans dat dit hypogeum toebehoorde aan een tamelijke grote gemeenschap.⁹ Fiocchi Nicolai en Spera menen eveneens dat de gemeenschappelijke begraafplaats, net zoals het hypogeum van de Scala Maggiore, ontstaan is uit een familiebegraafplaats.¹⁰

In de periode vóór Constantijn, dus nog in de derde eeuw n.Chr., bestond de kern van het hypogeum van de Scala minore. Verdere uitbreidingen en verdiepingen vonden plaats in de periode na Constantijn: na 313 n.Chr. werd het hypogeum verder uitgebreid op het tweede niveau, en in de volle vierde eeuw werd ook een uitbreiding op het derde niveau van de Praetextatus-catacombe uitgevoerd.¹¹ In recentere publicaties wordt het ontstaan van dit hypogeum gedateerd in de eerste decennia van de derde eeuw.¹² Dit is dus, ondersteund door de topografische aanwijzingen, gelijktijdig of net iets later dan het ontstaan van het hypogeum van de Scala maggiore.¹³ Zekere aanwijzingen die deze datering ondersteunen ontbreken. Maar het is volgens Spera zeker dat gezien de planimetrie (visgraatstructuur) en de graftypologie dit hypogeum 30 tot 40 jaar na de aanleg van het hypogeum van de Scala maggiore ontstaan is.¹⁴ Spera dateert het ontstaan van het hypogeum dan ook rond 250 n.Chr. Dit is gelijktijdig met de tweede uitdieping van het hypogeum van de Scala maggiore.¹⁵ De tweede fase kan volgens Spera gedateerd worden tussen Gallienus en het einde van de derde eeuw n.Chr.¹⁶

¹ Tolotti 1978b, 168–169.

² Spera 2004b, 103.

³ Spera 2004b, 63 en 101; Tolotti 1978b, 161; 167–168.

⁴ Spera 2004b, 61.

⁵ Nuzzo 2000a, 128.

⁶ Spera 2004b, 103.

⁷ Fiocchi Nicolai 2000c, 302 en 304.

⁸ Josi 1927, 215.

⁹ Reekmans 1986a, 22.

¹⁰ Fiocchi Nicolai 1986, 350; Spera 1997, 8; Spera 2004b, 63.

¹¹ Fasola 1978a, 120–121; Tolotti 1978b, 170; Pergola 1999, 190.

¹² Fiocchi Nicolai 1998, 19; Spera 1997, 7.

¹³ Pergola 1999, 190; Reekmans 1986a, 22.

¹⁴ Spera 2004b, 61.

¹⁵ Spera 2004b, 63.

¹⁶ Spera 2004b, 63.

2.28 Anonieme catacombe van de via Ardeatina / Balbina-catacombe

Deze catacombe is gelegen langs de via Ardeatina, namelijk net iets verder dan het *Quo vadis*-kruispunt.¹ Nabij deze catacombe werd in 1991 een circus-vormige basilica ontdekt.² In de recente literatuur is niet veel gepubliceerd over deze catacombe. Bovendien bestaat er zelfs nog geen eensgezindheid over het aantal *loculi* dat in een gang voorkomt. Toch neem ik deze catacombe in het overzicht op omdat er goede gronden zijn om aan te nemen dat de catacombe vóór 300 n.Chr. is ontstaan.

Spera meent in enkele van de primitieve kernen, onder meer in de eerste kern waar later een ondergrondse basilica wordt toegevoegd, het hergebruik van waterkanalen voor drainage te kunnen aanduiden.³ Ook in een tweede kern meent Spera dat het verschil in hoogte tussen bepaalde gangen het gevolg is van het hergebruik van bestaande waterkanalen. De ruimte b is volgens Spera een cisterne. Dit verklaart volgens haar waarom in de ruimte geen sporen zijn van funerair gebruik.⁴

Een eerste oorspronkelijke kern van deze catacombe was toegankelijk via een 1,30m brede trap die 13 treden telde die elk 0,24m hoog waren. Naast deze trap, zijn er nog twee andere trappen in de catacombe aanwezig die toegang verschaften tot andere primitieve kernen van deze catacombe.⁵ In het verlengde van de toegangstrap lag een lange gang met enkele *cubicula* en enkele zijgangen die een beperkte oppervlakte in beslag namen.⁶ Nergens wordt aangegeven of deze *cubicula* reeds tot de eerste fase behoorden of niet.

In de literatuur worden geen verdere exacte gegevens vermeld omtrent de lengte van de oorspronkelijke gangen en welke die oorspronkelijke gangen waren. Enkele afmetingen kunnen worden berekend aan de hand van plannen. De totale lengte van de hoofdgang was minstens 45,63m. Aan de voet van de trap was de gang 1,30m breed; voorbij een nis aan de rechterkant was de gang reeds 1,70m breed; ter hoogte van de eerste twee *cubicula* is de gang 1,60m breed; in de 2,60m voorbij de *cubicula* neemt de breedte van de gang af tot 1,40m; dan volgt een vernauwing in de gang van 0,85m; na de vernauwing is de gang opnieuw 1,40m breed; voor zover de figuren het toelaten is te zien dat de breedte van de gang vervolgens over een verloop van ongeveer 10m terug afneemt tot 1,20m. Op ongeveer 2,60m vóór de vernauwing in de hoofdgang, bevinden zich links en rechts langs de hoofdgang en tegenover elkaar gelegen, twee *cubicula*. Het westelijke *cubiculum* wordt voorafgegaan door een 0,80m lange en 0,80m brede gang. Het *cubiculum* zelf meet 2,90m bij 4,60m. Het oostelijke *cubiculum* wordt voorafgegaan door een 1m lange en 0,80m brede gang. Het *cubiculum* meet ongeveer 3m bij 4,80m. Ongeveer 19m verder dan deze twee *cubicula* bevindt er zich nog een dergelijk *cubiculum* (2,32m bij 4,52m) langs de oostelijke zijde van de hoofdgang.⁷

Een tweede primitieve kern bevindt zich ten oosten van de eerste kern. Deze kern is toegankelijk via een trap die parallel verloopt met die van de eerste kern. De regio wordt gekenmerkt door een onregelmatig verloop van deels reeds bestaande gangen. Deze regio werd verbonden met een meer naar het oosten gelegen ondergronds netwerk van funeraire gangen.⁸

Ten westen van de eerste primitieve kern ligt een derde primitieve kern met beperkte omvang. In het verlengde van de toegangstrap ligt de hoofdgang van waaruit enkele zijgangen aftakken. Deze kern werd verbonden met de eerste primitieve kern.⁹

Direct rechts van de toegangstrap van de eerste primitieve kern bevond zich volgens een reconstructie van Nestori een grote nis met in de achterwand een *arcosolium*. De eigenlijke kuip van het *arcosolium* was evenwel niet parallel met de achterwand en het lunet uitgehakt, maar haaks op deze richting in de muur achter het *arcosolium* aangebracht. De ruimte vóór het *arcosolium* is volgens Nestori te klein, namelijk ongeveer 1,20m diep, om als een *cubiculum* te kunnen hebben gefunctioneerd.¹⁰ Nuzzo vermeldt nog een *loculus a forno* in de westelijke wand in het begin van de hoofdgang.¹¹ Ik vermoed echter dat Nuzzo de oostelijke wand bedoelde met het vereerde graf dat door Nestori als een *arcosolium* met een haaks geplaatste kuip omschreven werd. Op de

¹ Fasola 1965, 16.

² Fiocchi Nicolai 1995b, 776.

³ Spera 1999, 82–83.

⁴ Spera 1999, 83. Zie figuur Spera 1999, 81.

⁵ Nestori 1990, 55 en 58.

⁶ Nestori 1990, 55 en 59.

⁷ Berekeningen op basis van de figuren Nestori 1990, 57 en Tavola III.

⁸ Spera 1999, 83.

⁹ Spera 1999, 83.

¹⁰ Nestori 1990, 58–59.

¹¹ Nuzzo 2000a, 34.

reconstructie-tekeningen van Nestori zijn geen *loculi a forno* aangegeven in de westelijke wand.¹ Langs de hoofdgang komen volgens Nuzzo ook *arcosolia* voor met een 0,85 tot 1m diepe kuip. Deze *arcosolia* werden alle voorzien van een witte bepleistering. Voor het overige komen zowel in deze kern als in de twee overige kernen hoofdzakelijk *loculi* voor.² In het oostelijke deel van deze kern zijn bepaalde nauwe gangen niet voorzien van *loculi*. Dit wijst er volgens Spera op dat bepaalde gangen inderdaad waterkanalen waren.³

In de tweede kern komen volgens Spera slechts een beperkt aantal *loculi* voor in de gangen.⁴ Nuzzo daarentegen stelt dat deze kern wel degelijk gekenmerkt wordt door een intensieve plaatsing van de graven waaronder ook *arcosolia*.⁵

In de derde kern komen hoofdzakelijk in het eerste deel van de hoofdgang en langs de trap *loculi* voor. In de *cubicula* werden voorbereidingen getroffen voor het aanleggen van graven. De graven werden echter nooit voltooid.⁶ In de verbindingsgang tussen deze kern en de eerste kern werden volgens Spera slechts weinig graven bijgezet.⁷ Volgens Nuzzo echter werden de wanden volledig bezet met in *pilae* geschikte *loculi*.⁸

Alle drie de kernen worden gekenmerkt door een relatief weinig aantal fresco's.⁹ Het kleine aantal fresco's in de tweede kern stelt festoenen van bladeren met bloemen, personages (misschien de bijgezette personen) en Oud en Nieuw Testamentische scènes voor.¹⁰ Eveneens in de tweede kern werden in het *cubiculum* a fresco's aangetroffen die een herder tussen zes vissen en zes schapen afbeelden.¹¹ Over eventuele inscripties die tot de eerste fase behoren, is geen informatie voorhanden.

Bij deze catacombe werd een halfondergrondse basilica aangetroffen die 16m bij 8m meet. De basilica staat in rechtstreeks contact met de eerste primitieve kern. Centraal in deze basilica staat een "tumulus". Deze constructie is het enige wat rest van de gang waar zich ooit een vereerd graf, namelijk het *arcosolium* voorafgegaan door de nis, bevond. De oorspronkelijke gangen of crypte werden volledig verwoest tijdens de aanleg van de basilica.¹² Slechts een deel van één *cubiculum* bleef bewaard.¹³ Volgens Nestori behoorde het tot een "tumulus" omgevormde vereerde graf toe aan paus Damasus.¹⁴ Fiocchi Nicolai echter is op basis van een pelgrimsverslag uit de eerste helft van de zevende eeuw n.Chr. (en in navolging van een niet gepubliceerde hypothese van U.M. Fasola) eerder de mening toegedaan dat de "tumulus" de vier of vijf graven bevatte van de zogenaamde "Griekse martelaren". Deze identificatie stemt, zo wijst Fiocchi Nicolai erop, overeen met de overgeleverde *passio* van deze martelaren dat stelt dat ze ondergronds werden bijgezet ter hoogte van de eerste mijl van de via Appia. Met deze plaatsaanduiding stemt de ligging van de anonieme catacombe overeen.¹⁵ Een derde hypothese wordt aangedragen door Spera. Zij volgt de hypothese van de Rossi die stelt dat de drie kernen rondom de anonieme basilica deel uit maken van de Balbina-catacombe die opgericht werd door paus Marcus.¹⁶ Niettegenstaande deze identificatie bevat de "tumulus" in de anonieme basilica volgens Spera toch vier of vijf graven.¹⁷ In de literatuur wordt geen uitspraak gedaan over het al dan niet private of gemeenschappelijke karakter van de verschillende kernen. Gezien de overwegende aanwezigheid van *loculi* en de redelijke uitgestrektheid van de eerste kern kan gedacht worden dat deze primitieve kern een gemeenschappelijke begraafplaats was. De aanwezigheid van de *cubicula*, waarvan niet bekend is of deze reeds tot de eerste fase behoorden, wijzen evenwel op een meer privaat initiatief. Met de huidige bekende gegevens kan geen zekere uitspraak gedaan worden omtrent het private of gemeenschappelijke statuut.

Nestori dateert de eerste primitieve kern in de vierde eeuw, en zelfs naar het einde van de vierde eeuw toe, op basis van de monumentaal uitgewerkte *arcosolia* en *cubicula*. Een ondersteunend bewijs meent hij te vinden in de inscripties die uit de vijfde eeuw n.Chr. stammen en op basis van stillistische eigenschappen en

¹ Afgeleid op basis van de tekeningen in Nestori 1990, Tavola III en 57.

² Nuzzo 2000a, 34.

³ Spera 1999, 83.

⁴ Spera 1999, 83.

⁵ Nuzzo 2000a, 31.

⁶ Spera 1999, 83.

⁷ Spera 1999, 83.

⁸ Nuzzo 2000a, 31.

⁹ Nestori 1974, 151.

¹⁰ Spera 1999, 152 en 154.

¹¹ Spera 1999, 83.

¹² Carletti 1972, 126–127; Fasola 1965, 16–17; Nestori 1990, 58.

¹³ Carletti 1972, 127; Nestori 1990, 60–61.

¹⁴ Nestori 1990, 119–124.

¹⁵ Fiocchi Nicolai 1995b, 783–784; Fiocchi Nicolai 1999, 134–135; Fiocchi Nicolai 2001, 88.

¹⁶ Spera 1999, 82.

¹⁷ Spera 1999, 85–86.

kleurgebruik van de weinige resten van fresco's die nog bewaard zijn gebleven.¹ Volgens Spera kan geen enkele van de primitieve kernen vóór 350 n.Chr. gedateerd worden. Hiervoor verwijst zij naar de talrijke baksteenstempels die er werden aangetroffen die uit de Cl(a)udiana-werkplaats afkomstig zijn.² In de tweede regio wijzen ook de inscripties naar het einde van de vierde eeuw n.Chr.³ In de derde regio wordt de datering geschraagd door twee gedateerde inscripties uit 376–378 n.Chr. en 385–406 n.Chr. In de verbindingsgang tussen deze regio en de eerste primitieve kern werd een inscriptie uit 389 n.Chr. aangetroffen.⁴

Hoewel Nuzzo ook wijst op de datering van de inscripties, namelijk *grosso modo* tussen 365–375 n.Chr. en het midden van de zesde eeuw, houdt zij er toch rekening mee dat de eerste primitieve kern, althans het door de aanleg van de basilica verdwenen deel, door de aanwezigheid van een vereerd graf moet ontstaan zijn in de periode vóór Constantijn.⁵ Dit argument gaat tot op zekere hoogte op voor martelaren-graven, maar bezit geen chronologische indicatie indien het vereerde graf aan een nog niet geïdentificeerde paus zou toebehoren. Een belangrijke stap in de datering van deze catacombe zal volgen uit een juiste indentificatie van het vereerde graf: dit is ofwel het graf van Damasus zoals Nestori meent, ofwel het graf van de zogenaamde “Griekse martelaren” zoals Fiocchi Nicolai meent. Nuzzo sluit zich wel aan bij een datering in de tweede helft van de derde eeuw voor de tweede en derde primitieve kern.⁶ Fiocchi Nicolai tenslotte dateert het ontstaan van de eerste primitieve kern in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr.⁷ Bovendien stemt hij ook in met een datering tussen 370 n.Chr. en de eerste decennia van de vijfde eeuw betreffende de architectuur en de fresco's van de *cubicula*. Een datering die volgens Fiocchi Nicolai verder gestaafd wordt met de aangetroffen inscripties.⁸ De aanleg van de ondergrondse basilica in de eerste primitieve kern kan op basis van de daar aangetroffen inscripties bij *formae* waarschijnlijk in de eerste helft van de zesde eeuw gedateerd worden.⁹

Ik meen dat slechts een grondige studie van de gehele catacombe en eventueel ook een identificatie van het vereerde graf, tot een bevredigende voorstel voor de datering kan leiden. De tot nu toe gepubliceerde informatie is te beperkt om een goed beeld te verkrijgen van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacombe. Bovendien bestaat er zelfs geen eensgezindheid over het zeldzaam dan wel veelvuldig voorkomen van graven in bepaalde gangen van de catacombe. Dergelijke tegenstrijdigheden maken het nog moeilijker om een correct beeld te krijgen van de catacombe. Hierboven ben ik reeds ingegaan op het feit dat de aanwezigheid van een vereerd graf niet *ipso facto* op een datering in de periode vóór Constantijn wijst. Toch meen ik dat Fiocchi Nicolai's standpunt het overwegen waard is. Hoewel hij zich baseerde op een zevende eeuws pelgrimsverslag, blijft zijn datering op archeologisch vlak echter hypothetisch. Maar ik wijs er ook op dat nog andere catacomben in deze studie gedateerd werden op basis van een vaak hypothetische reconstructie van de eerste, primitieve kern. Vandaar dat ik deze catacombe ook in het overzicht heb opgenomen, weliswaar in de wetenschap dat de datering tot op zekere hoogte nog steeds hypothetisch blijft.

2.29 Regio “dello Scalone del 1897” in de Domitilla-catacombe

Deze zone maakt deel uit van de latere Domitilla-catacombe. Gedurende de opeenvolgende ontwikkelingsfasen van de catacombe, fungeerde deze zone als een verbindingsstuk tussen het hypogeum van de Flavii-Aurelii (A en B), het hypogeum van de Flavii, het hypogeum van de martelaren en de meest zuidelijke hypogea, namelijk het hypogeum van Ampliatus en dat van de Goede Herder.¹⁰ Deze zone werd ontdekt in 1897.¹¹

De oudste zone van deze regio bevindt zich op het tweede niveau. Deze zone werd op hetzelfde niveau, namelijk het tweede niveau van de Domitilla-catacombe, aangelegd als de regio van de Flavii-Aurelii en het *cubiculum* van de Goede Herder. De keuze voor deze plaats werd volgens Pergola nog versterkt door de

¹ Nestori 1974, 154; Nestori 1990, 119–120.

² Spera 1999, 82.

³ Spera 1999, 83.

⁴ Spera 1999, 83.

⁵ Nuzzo 2000a, 31.

⁶ Nuzzo 2000a, 31.

⁷ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 3.

⁸ Fiocchi Nicolai 2001, 88.

⁹ Fiocchi Nicolai 1999, 134; Nuzzo 2000a, 31; Spera 1999, 86.

¹⁰ Pergola 1999, 213.

¹¹ Pergola 1987, 51.

aanwezigheid van een *arenarium* dat naar alle waarschijnlijk verlaten werd bij de eerste graafwerken voor de catacombe. De afvalstoffen van het uithakken van de gangen werden in de verlaten zandgroeve gedumpt.¹

De huidige toegangstrap stamt uit de laatste fase van de regio. Van de oorspronkelijke toegangstrap zijn geen sporen meer bewaard. De wanden en treden van deze trap zijn voorzien van een baksteenbekleding. Volgens Pergola is het waarschijnlijk dat onder de bekleding van de treden de oorspronkelijke uit de tuf uitgehakte treden liggen.² De huidige toegangstrap telde minstens 30 treden.³ Indien Pergola's veronderstelling klopt, kan ook de oude trap over 30 treden beschikt hebben.

De oorspronkelijke kern van deze zone bestond volgens Pergola uit de gangen I, H, H4, H5, H6, H7, I13, de verbindingsgangen tussen H en I en eventueel ook de twee niet meer toegankelijke gangen ten noorden van de gang H7. De primitieve regio werd door Pergola afgebakend op basis van de graftypologie en de morfologie van de gangen.⁴

De hoofdgang I was in oorsprong minstens 30,94m lang, de gang H was 38,08m lang; de gang H4 was 9,04m lang; de gang H5 was 8,80m lang; de gang H6 was 9,28m lang; de onregelmatig verlopende gang H7 was 8,80m lang; de gang I13 was 2,61m lang en de vier verbindingsgangen tussen H en I zijn samen 14,76m lang. De breedte van de gangen is gemiddeld 0,92m.⁵

Tijdens de eerste fase bestond deze zone reeds uit een uitgestrekt gangennetwerk, een uitzonderlijke situatie volgens Pergola als men dit vergelijkt met het ongeveer 70m lange gangenstelsel tijdens de eerste fase in het hypogeum van de Flavii Aurelii A.⁶

De zijgang H4 bezit als enige gang een verzorgd uitgehakt tongewelf. Alle andere gewelven waren vlak. De gewelven van de gangen werden in een stevige tuflaag uitgehakt zodat de stabiliteit van de constructie gegarandeerd was. De muren van de gangen daarentegen waren in minder kwaliteitsvolle tuf ontgonnen. Hierdoor konden volgens Pergola de gangen niet uitgediept worden.⁷ Alleen de gang I werd uitgediept. Dit is dan ook de enige gang van deze zone die niet bewaard is gebleven.⁸

Tijdens een tweede fase werden volgens Pergola de gang H in zuidelijke richting uitgebreid en de gang I in noordelijke richting. Beide uitbreidingen waren relatief beperkt in omvang. Tijdens een derde fase werd het hypogeum nog verder in zuidelijke en noordelijke richting uitgebreid. Hierdoor ontstond een versmelting met het hypogeum van de Goede Herder. In de vierde fase werd de regio van de Scalone del 1897 aangesloten op het gangennetwerk rond de basilica van de heiligen Nereus en Achilleus.⁹

In de oudste zone van deze regio werden in de wanden van de gangen grote *loculi* in regelmatige *pilae* aangebracht. Tussen de *loculi* was steeds een groot tussenschot aanwezig. In de vierde en vijfde eeuw n.Chr. werden in deze tussenschotten kleine *loculi* aangelegd. De oorspronkelijke *loculi* werden volgens Pergola hoofdzakelijk afgesloten met marmeren afsluitstenen. Het zojuist beschreven graftype komt volgens Pergola ook voor in de oudste fase, namelijk in het midden van de derde eeuw n.Chr., van de Flavii-Aurelii zone. In de oudste zone van deze regio, dit in tegenstelling tot de omliggende zones, kwamen geen *cubicula* of *arcosolia* voor.¹⁰ In totaal beschikte de vroegste kern van de regio over ongeveer 375 tot 400 *loculi*.¹¹ In de wanden van de toegangstrap werden in de laatste fase boven elkaar geplaatste *arcosolia* aangebracht.¹²

In de eerste fase van deze regio werden geen decoraties aangebracht.¹³ Slechts vier inscripties uit de eerste fase zijn *in situ* bewaard gebleven. In de gang in het verlengde van de toegangstrap werd een, niet *in situ* aangetroffen en bovendien tegenwoordig verloren gegane, inscriptie aangetroffen uit 273 n.Chr. In de gang H4 werden vier *in situ* aanwezige inscripties aangetroffen. De inscripties vermelden de naam van de bijgezette personen: Asterius (met onder de naam een afbeelding van een anker), Florenti (met naast de naam twee kleine bomen en onder de naam een vogel), Niconi Gaianus Alumno en tenslotte Valeria (met een afbeelding van een

¹ Pergola 1999, 213.

² Pergola 1987, 56.

³ Afgeleid op basis van de figuur Pergola 1987, 53.

⁴ Pergola 1987, 54–55.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1987, 53.

⁶ Pergola 1987, 55.

⁷ Pergola 1987, 55.

⁸ Pergola 1987, 55.

⁹ Pergola 1987, 55–56.

¹⁰ Nuzzo 2000a, 48; Pergola 1987, 55 en 57.

¹¹ Nuzzo 2000a, 48; Pergola 1987, 55.

¹² Pergola 1987, 56.

¹³ Pergola 1987, 54.

anker; deze grafplaat is een hergebruikt stuk marmer waarvan de vroegere inscriptie werd weggehakt).¹ Pergola vermoedt dat ook vier andere niet *in situ* aangetroffen grafplaten (waarvan twee in het Grieks en twee in Latijn) tot deze gang behoorden. Volgens hem kunnen ook nog eens zes andere niet *in situ* aangetroffen inscripties verbonden worden met de eerste fase van deze regio. De inscripties vermelden eveneens de naam van de overleden personen en in vier gevallen komt ook de *in pace*-wens voor. De inscripties die verbonden kunnen worden met de eerste fase worden volgens Pergola gekenmerkt door hun eenvoudige formuleringen. Vaak wordt alleen het *cognomen* vermeld en eerder uitzonderlijk de *duo nomina*. Soms komt een vredeswens voor. Slechts in één geval werd de opdrachtgever vermeld: *[Epi]tteto ven(e) [mere]nti fecit coius A(ga)pe*. De inscripties zijn hoofdzakelijk in het Latijn opgesteld. Het geheel van deze karakteristieken doet Pergola besluiten dat deze inscripties te dateren zijn in de derde eeuw n.Chr.²

Volgens Pergola en Nuzzo duiden de gelijkvormigheid van de *loculi*, hun regelmatige voorkomen en de afwezigheid van decoratie erop dat deze zone als een begraafplaats van een christelijke gemeenschap fungeerde.³ Deze zone is naast het hypogeum van de martelaren, de enige zeker christelijke kern uit de vóór-Constantijnse periode van de Domitilla-catacombe.⁴

De epigrafie, de topografie, dat wil zeggen de regelmatige ontginning van het netwerk van gangen, en de typologie van de graven duiden er volgens Pergola, Fasola en Testini op dat deze regio ontstaan is in de derde eeuw n.Chr.⁵ Op basis van de epigrafie geraakt Pergola tot een nog scherpere datering, namelijk in de tweede helft van de derde eeuw. Door deze datering zijn deze zone en het hypogeum van de martelaren de enige zeker christelijke vóór-Constantijnse kernen van de Domitilla-catacombe.⁶

De verschillende aanpassingen aan de toegangstrap wijzen er volgens Pergola op dat deze regio gedurende lange tijd in gebruik was. Ook de uitgestrektheid van de zone wijst hierop.⁷ De tweede fase wordt door Pergola nog tijdens de derde eeuw n.Chr. gedateerd. De derde en vierde fase vonden volgens hem respectievelijk plaats rond het begin van de vierde eeuw en in de tweede helft van de vierde eeuw n.Chr.⁸ Argumenten die deze dateringen ondersteunen, ontbreken.

2.30 Hypogeum van St.-Thecla in de Thecla-catacombe

De langs de via Laurentina / via Ostiense gelegen catacombe werd in 1703 ontdekt.⁹ Door moderne ingrepen zoals het ombouwen van bepaalde delen van de catacombe als wijnkelder, is veel informatie over het ontstaan van de catacombe verloren gegaan.¹⁰ De catacombe was in een heuvel ingegraven. In de zone waar de catacombe werd uitgebouwd, was een *arenarium* gelegen dat reeds vanaf het midden van de eerste eeuw n.Chr. geëxploiteerd werd. Bij de aanleg van de catacombe, werden bepaalde delen van het *arenarium* hergebruikt.¹¹

De pagane necropool die boven de Thecla-catacombe gelegen is, werd reeds ontdekt in het begin van de achttiende eeuw.¹² Zo werden onder andere een stèle en twee asaltaren uit de tweede helft van de eerste eeuw

¹ Pergola 1982, 159; Pergola 1987, 57–58.

² Pergola 1987, 58.

³ Pergola 1987, 59; Pergola 1999, 213; Nuzzo 2000a, 48.

⁴ Pergola 1999, 213; De andere zeker christelijke vóór-Constantijnse kern van de Domitilla-catacombe, namelijk het hypogeum van de martelaren, kan niet in dit overzicht opgenomen worden omdat er te weinig relevante informatie voorhanden is. Het betrof een klein, in de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. aangelegd hypogeum dat waarschijnlijk inzake opbouw te vergelijken was met het hypogeum van de Flavii. In het hypogeum werden de graven van de heiligen Nereus en Achilleus bijgezet. Het hypogeum werd grotendeels verwoest bij de aanleg van de *basilica*. Er zijn slechts nog enkele resten van de oorspronkelijke toegangstrap en het gewelf bewaard gebleven. De bijzetting van beide genoemde soldaat-martelaren zorgde er voor dat de verschillende kernen werden samengevoegd of dat met andere woorden de Domitilla-catacombe vorm kreeg en verder werd uitgebreid. Zie hiervoor: De Santis 1997, 76; Fasola 1978a, 119; Nuzzo 2000a, 47; Pergola 1982, 150–152; Pergola 1999, 213.

⁵ Fasola 1978a, 118; Pergola 1982, 159; Pergola 1987, 59.

⁶ Pergola 1987, 59; Pergola 1999, 213.

⁷ Pergola 1982, 160.

⁸ Pergola 1987, 55–56.

⁹ Fasola 1970, 201; Pergola 1999, 224; Deze catacombe wordt omschreven als kern D om ze te onderscheiden van drie overige cimiteriale kernen: A, B en C die hieronder aan bod komen.

¹⁰ Fasola 1970, 204 en 207; Fasola 1978a, 113.

¹¹ Pergola 1999, 222.

¹² Scrinari Santa Maria 1985, 389.

n.Chr. ontdekt.¹ Op basis van de epigrafische bronnen kan worden afgeleid dat de necropool georganiseerd werd door *collegia* waartoe hoofdzakelijk familie's van *liberti* van Griekse en oosterse afkomst behoorden. In de langs een straat georiënteerde necropool kwamen aanvankelijk (tegenwoordig slechts gedeeltelijk bewaarde) columbaria voor, en later ook *a cappuccina*-graven.² De necropool was in gebruik vanaf de tweede eeuw n.Chr. tot het midden van de derde eeuw n.Chr.³

Op het grondgebied boven de catacombe werden vier grensstenen teruggevonden die waarschijnlijk de grenzen van een necropool aangaven. Niets wijst er echter op dat deze grensstenen de christelijke necropool afbakenden. Op deze grensstenen is volgende inscriptie aangebracht: *TER(minus) M. VALERI HE(r)METIONIS*.⁴

Bovengronds is ook een muur aangetroffen. Deze muur fungeerde waarschijnlijk niet zozeer als stutmuur tegen van de helling afglijdende aarde, maar als een omheiningsmuur. Het is opmerkelijk dat bijna de gehele catacombe, op de laatste uitbreidingen na, zich binnen deze omheiningsmuur bevindt.⁵

De catacombe is niet ontstaan vanuit de daar opgetrokken basilica. De primitieve kern van de catacombe bevond zich evenwel op de plaats waar later de basilica werd opgetrokken. Door de bouw van de basilica en het inrichten van een kelder in deze basilica in latere tijden, werd de primitieve kern grondig verstoord, maar toch zijn de sporen van deze *nucleus* nog goed te traceren volgens Fasola. Op basis van deze sporen is het volgens Fasola mogelijk de *nucleus* hypothetisch te reconstrueren.⁶

Het hypogeum van waaruit de catacombe zich ontwikkelde, was toegankelijk via de trap W. De oorspronkelijke toegangstrap telde 20 treden.⁷ Bovenaan de trap, dit is voor de eerste vier treden, was de trap 1,04m breed, daarna is de trap nog 0,88m breed.⁸

Aan de voet van de trap was haaks op de trap de hoofdgang ingeplant. Deze gang was 7,22m lang en 1,14m breed.⁹ De hoofdgang was oorspronkelijk op een hoogte van 2,30m overdekt door een tongewelf.¹⁰ Bijna centraal op deze hoofdgang start in de zuidelijke wand een zijgang. Deze zijgang was tenminste 7,98m lang en eveneens 1,14m breed.¹¹

Aan het westelijke einde van de hoofdgang was een rechthoekige ruimte aangebracht waarop het *cubiculum* a aansloot. De voorruimte mat ongeveer 2,28m bij 2,09m; de eigenlijke grafkamer (voorafgegaan door een 0,40m lange en 0,80m brede gang) mat 2,85m bij 3,04m.¹² De voorruimte was 2,20m hoog.¹³ Aan de andere kant van de hoofdgang was het *cubiculum* b aangebracht. Dit *cubiculum* mat 2,66m bij 2,28m.¹⁴ Langs de zijgang was tenslotte nog het *cubiculum* c aangebracht. Het *cubiculum* werd voorafgegaan door een gangetje. Het gangetje voor het *cubiculum* was 1,33m lang en 0,76m breed en het *cubiculum* mat 2,66m bij 2,66m.¹⁵

In de wanden van de in de tuf uitgehakte trap waren graven aangebracht. De *loculi* die in de wanden waren aangebracht, werden vernietigd bij de monumentaliseringswerken van de trap. Bovenaan de trap waren in oorsprong twee met pleister bezette *arcosolia* aangebracht die eveneens vernietigd werden bij dezelfde monumentaliseringswerken.¹⁶ In de hoofdgang waren *loculi* aangebracht. Deze *loculi* werden bij de bouw van de basilica achter een muur verborgen.¹⁷ In het *cubiculum* a waren drie *arcosolia* aangebracht.¹⁸ In het westelijke

¹ Scrinari Santa Maria 1985, 392.

² Fasola 1970, 229; Scrinari Santa Maria 1985, 399–400.

³ Pergola 1999, 222.

⁴ Fasola 1970, 224–226; Scrinari Santa Maria 1985, 398; Men lette er evenwel op dat in Fasola 1989, 1170 gesteld wordt dat de vier grensstenen “*probabilmente*” de bovengrondse zone van de Thecla-catacombe afbakenden. Hier wordt echter geen redenen aangegeven waarom de vier grensstenen nu toch zouden kunnen gelinkt worden met de catacombe of de christelijke necropool.

⁵ Fasola 1970, 222–223 en 238.

⁶ De Santis 1997, 98; Fasola 1970, 201, 203 en 207.

⁷ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

⁸ Fasola 1970, 207.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹⁰ Fasola 1970, 209.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹³ Fasola 1970, 210.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

¹⁶ Fasola 1970, 207.

¹⁷ Fasola 1970, 209.

¹⁸ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

arcosolium is een vereerd graf aanwezig. Dit graf wordt algemeen beschouwd als het graf van de heilige Thecla.¹ In het *cubiculum* c is in de zuidelijke wand een nis aangebracht die niet aangewend is als graf.² In het *cubiculum* was nog één *arcosolium* aangebracht. In het *cubiculum* b waren geen *arcosolia* aangebracht.³ In de basilica werden twee extreem grote *loculi* aangetroffen. Fasola vermoedt dat deze *loculi* als *ossuaria* fungeerden waar de beenderen uit de graven van de primitieve kern werden in bijgezet.⁴ Het exacte aantal graven dat aangelegd werd in de primitieve kern, wordt in de literatuur niet aangegeven.

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van sporen van decoratie van de primitieve kern van de catacombe of van inscripties die verbonden kunnen worden met het hypogeum. Ook in de latere catacombe werden slechts weinig inscripties teruggevonden. Wel werden er vele pagane inscripties boven en in de catacombe teruggevonden.⁵

Hoewel de verdere ontwikkeling van de Thecla-catacombe hier achterwege blijft wegens niet relevant voor de vraagstelling, moet erop gewezen worden dat in één studie melding wordt gemaakt van het hergebruik van waterkanalen en cisternen bij de ontwikkeling van de catacombe. Op basis van overeenkomsten in de structuur tussen de Thecla-catacombe met onder andere de door Tolotti als zodanig herkende waterkanalen in de catacombe *ad vicesimum* langs de via Flaminia, de cisterne nabij Tor Forame, de cisterne van de Vigne di Colle Mattia en de cisterne nabij de *scala della Caffarella* in de Praetextatus-catacombe meent Tolotti dat ook de Thecla-catacombe uitgewerkt is in een systeem van waterkanalen en cisternen. De *lucernaria* die deze catacombe van licht voorzien, zijn volgens Tolotti geen bovengrondse mausolea die omgevormd werden tot *lucernaria* maar putten die het mogelijk maakten water uit de kanalen te scheppen.⁶ Over de oorspronkelijke gehypothetiseerde kern spreekt Tolotti niet. De hypothese die hierboven echter werd opgesteld op basis van de fragmentarische archeologische resten, kan echter niet volledig achterwege gelaten worden. Deze kern vertoont naar mijn mening geen enkele overeenkomst met de zojuist aangehaalde systemen van waterkanalen en cisternen. Vandaar dat ik er van uit ga dat de oorspronkelijke kern van de Thecla-catacombe een nieuw aangelegd hypogeum was en geen in een cisterne of waterkanaal ingerichte begraafplaats. Daarmee sluit ik echter niet uit dat de rest of gedeelten van de Thecla-catacombe wel in een waterbouwkundige constructie werden ondergebracht.

Door Fasola en Reekmans wordt de vroegste kern van de latere Thecla-catacombe beschouwd als een christelijk familiehypogeum.⁷ Het ontstaan van deze begraafplaats wordt door Fasola, Testini en Reekmans op basis van topografische argumenten op het einde van de derde eeuw n.Chr. geplaatst.⁸ Een ander argument voor een dergelijke datering is de architectuur van dit hypogeum.⁹ Korte tijd later worden ook andere ruimtes, namelijk delen van het verlaten *arenarium*, door de christenen als begraafplaats aangewend. In de eerste jaren van de Kerkvrede werd de basilica opgericht die de oorspronkelijke kern van de catacombe sterk verstoord heeft.¹⁰ De verdere ontwikkeling van de eigenlijke catacombe situeerde zich hoofdzakelijk na de Kerkvrede.¹¹

2.31 Hypogeum A nabij de Thecla-catacombe

Dit hypogeum is gelegen nabij de Thecla-catacombe.¹² Reeds in 1935–1936 werden in de zone onderaardse gangen aangetroffen bij wegenwerken. In 1963 werd het hier onderzochte hypogeum bij grondwerken ontdekt.¹³ Het hypogeum A, dat tegenwoordig slechts gedeeltelijk bewaard is, bevond zich bij de ontdekking reeds in een zeer slechte bewaringstoestand. Erger nog was het gesteld met de hypogea B en C die nabij het hypogeum A werden ontdekt. De hypogea B en C bevonden zich op een hoger niveau dan het hypogeum A dat uitgewerkt was op het niveau van de Thecla-catacombe.¹⁴ Door een gebrek aan gegevens

¹ Fasola 1970, 239; Reekmans 1986a, 30.

² Fasola 1970, 230.

³ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1970, 208.

⁴ Fasola 1970, 239.

⁵ Fasola 1970, 264–267; de overige 32 pagane inscripties die in de necropool werden aangetroffen, werden gepubliceerd in Ferrua 1985, 421–434.

⁶ Tolotti 1980, 37–39.

⁷ Fasola 1970, 229; Reekmans 1986a, 30.

⁸ Fasola 1970, 230; Fasola 1978a, 113; Pergola 1999, 222.

⁹ Fasola 1978a, 109.

¹⁰ Fasola 1970, 230–231.

¹¹ Fasola 1970, 238.

¹² Fasola 1964, 19.

¹³ Fasola 1964, 21.

¹⁴ Fasola 1970, 103–104.

wegens de slechte staat van de constructies B en C en wegens de onmogelijkheid om deze constructies te dateren, neem ik deze hypogea niet op in mijn onderzoek.¹

Het hypogeum is toegankelijk via een in het noord-westen gelegen trap die 18 treden telde en 1,32m breed was.² De toegangstrap startte bovengronds vanuit een constructie in baksteen en tufsteen. Er zijn evenwel te weinig archeologische resten bewaard om de vorm van deze constructie te reconstrueren.³

De oorspronkelijke kern van dit hypogeum bestond uit vier of vijf gangen die haaks op elkaar staan zodat een vierkant ontstaat.⁴ Het betreft de gang 1 in het verlengde van de toegangstrap, de korte gang 3, de gang 4 en de gang 5. Voor de overige gangen is het moeilijk vast te stellen of deze ook reeds tot de vroegste kern behoorden.⁵ De hoogte van de gangen die tot de oorspronkelijk kern behoorden, schommelde tussen 2m en 2,50m. De gewelven van de gangen waren alle vlak.⁶

In het verlengde van de toegangstrap werd de gang 1 aangelegd.⁷ Het verloop van de gang 1 wordt gekenmerkt door waaivormige segmenten die op elkaar aansluiten.⁸ De gang 1 was ongeveer 9,90m lang en minstens 1,32m en maximaal 1,98m breed.⁹ De gang 1 was oorspronkelijk gemiddeld 2,15m hoog.¹⁰ In een latere periode werd een oostelijke toegangstrap gebouwd die in de gang 1 uitmondde. Hierbij werd het vloerniveau van de gang 1 op onregelmatige wijze verdiept.¹¹

Aan de voet van de trap start haaks op de gang 1 de gang 4. Deze gang was 8,80m lang en gemiddeld 1,21m breed. In het noord-westen bezit de gang 4 een zijgang waarvan het verloop niet volledig bekend is. Deze zijgang was minstens 1,76m lang en 1m breed.¹²

Parallel met de gang 1 en dus haaks op de gang 4, bevindt zich de gang 5. Deze gang was 11m lang. Het eerste stuk van de gang (dit is dus tussen de gangen 4 en 3) is gemiddeld 1,32m breed. Het tweede deel van de gang 5 (dit is het deel na de gangen 3 en 6) is 1,10m breed. In het deel tussen de gangen 4 en 3 bevindt er zich nog een korte zijgang die 2,42m lang en 0,88m breed is.¹³

Hoewel het verloop van de gang 3 grondig verstoord is door latere aanpassingswerken, kan men tot de conclusie komen dat de gang ongeveer 5,28m lang was. De breedte van de gang 3 is waarschijnlijk 1,32m.¹⁴ Tussen de gangen 1 en 3 waren enkele treden noodzakelijk om het niveauverschil te overbruggen.¹⁵

In het verlengde van de gang 1 werd in een latere fase de gang 2 uitgehakt. Langs de gang 2 is het *cubiculum* 2a gelegen. Het vloerniveau van deze gang lag iets hoger. Vandaar dat twee of drie treden het niveauverschil dienden te overbruggen. Niet alleen het niveauverschil tussen beide gangen is opvallend, maar ook de iets van elkaar afwijkende oriëntatie van de gangen: de gang 2 ligt niet loodrecht op de gang 1 maar buigt iets af naar het westen. De oorzaak hiervoor is echter niet duidelijk.¹⁶ De gang 2 is 16,28m lang en neemt de breedte van 1,32m aan het begin van de gang geleidelijk af naar 0,66m op het einde van de gang. Gemiddeld is de gang ongeveer 1m breed. Het *cubiculum* 2a meet waarschijnlijk 3,52m bij 3,30m. Het *cubiculum* wordt voorafgegaan door een korte gang met een lengte van 0,88m en een breedte van 0,88m. Naar het einde van de gang 2 toe, zijn links en rechts twee korte aftakkingen aangebracht. De aftakking 7 is 2,64m lang en de tegenoverliggende gang 2,20m lang. De zijgang 7 wordt gekenmerkt door een verbreding in het midden van de gang. Bij de aanzet van de gang 7 is de breedte 1,10m, in het midden is de gang 1,32m breed en op het einde 0,66m breed. De tegenoverliggende gang is 1,10m breed.¹⁷

¹ Fasola 1970, 200.

² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

³ Fasola 1964, 25–26.

⁴ Reekmans 1986a, 30–31.

⁵ Fasola 1964, 49.

⁶ Fasola 1964, 36.

⁷ Fasola 1964, 23.

⁸ Fasola 1964, 26.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 2.

¹¹ Fasola 1964, 23–24.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁵ Fasola 1964, 34–35.

¹⁶ Fasola 1964, 32.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

De gang 6 werd waarschijnlijk ook pas in een latere fase aangelegd. Deze gang was aanvankelijk slechts 6,60m lang en 1,32m breed. In een latere fase werd deze gang met een 4,62m lange en 0,88m brede gang uitgebreid.¹

In de oorspronkelijke kern waren de wanden bezet met *loculi* die hoofdzakelijk voor één bijzetting bestemd waren. *Formae* kwamen in de oorspronkelijke kern volgens Fasola niet voor.² Via de literatuur krijgen we slechts een beperkt zicht op het aantal graven dat in de oorspronkelijke kern was aangebracht. Zo vermeldt Fasola dat er in de muren van de trap en de gang 1 *loculi* werden aangelegd. Bij de *loculi* werden een schelp, een slakkenhuis, een fragment marmer, fragmenten van een klein parfumflesje, een ivoren pop, één bronzen en vijf uit been gesneden ringen en een klein klokje aangetroffen.³ De *loculi* werden vrij onregelmatig ingevoegd. In de noord-oostelijke wand van de gang 1 behoren waarschijnlijk minstens 40 *loculi* tot de eerste fase.⁴ In de gang 3 werd door Fasola een *loculus* als een vereerd graf herkend. Daarop wijzen ook de latere aanpassingswerken, zoals de nieuwe toegangstrap en de uitdieping van de gang 1, die in de zone van het graf uitgevoerd werden.⁵ De aanwezigheid van *formae* in deze zone wijst volgens Fasola eveneens op een vereerd graf.⁶ Reekmans stelt op basis van de monumentaliseringswerken dat het vereerde graf aan een martelaar toebehoorde.⁷ Misschien behoorde het graf toe aan de martelaar Timoteus die langs de via Ostiense zou zijn bijgezet.⁸ De oorspronkelijke linkerwand van het *cubiculum* 2a werd vernietigd bij de aanleg van de nieuwe trap. In de nieuwe zijwand werd een *arcosolium* aangelegd.⁹ In de derde fase komen in het hypogeum ook graven *a cassa* voor.¹⁰

Bij het vereerde graf in de gang 3 werden, tegenwoordig grotendeels verwoeste, fresco's aangebracht op pleisterwerk. Het betrof rode guirlandes op een gele achtergrond die afgebakend werd door twee brede rode banden. Daarnaast komen ook nog geometrische figuren en rode bloemen voor.¹¹ Fasola vermeldt echter niet of deze fresco's tot de eerste fase behoren of pas later zijn aangebracht. Nuzzo meent, zonder dit evenwel te verantwoorden, dat de fresco's tot de tweede fase behoren.¹² Over fresco's uit de eerste fase is niets bekend.

In het hypogeum werden slechts weinig inscripties teruggevonden. Bovendien behoren de inscripties bijna allemaal tot de laatste fase van het hypogeum.¹³ Daar Fasola bij zijn bespreking van de individuele inscripties niet vermeldt tot welke fase ze behoren, beperk ik mij in deze studie tot één inscriptie die zeker tot de eerste fase behoorde.¹⁴ Een *loculus* voor een volwassen persoon die zich net boven het oorspronkelijke loopvlak van het hypogeum bevindt (dus tot de eerste fase behoort), was afgesloten met een marmeren afsluitsteen met volgende inscriptie: *D(e)P(ositio) VICTORIS V IDVS AVG(usti) IN P(ace) /* (afbeelding van een schip en waarschijnlijk ook van een duif).¹⁵ Griekstalige inscripties werden door Fasola niet vermeld.

Fasola vermeldt nergens of de begraafplaats een privaat hypogeum was of een gemeenschappelijke catacombe. Benadrukt dient te worden dat Fasola zowel over een hypogeum als over een kleine catacombe spreekt.¹⁶ Naar analogie met andere vroegchristelijke begraafplaatsen meen ik dat deze constructie een gemeenschappelijke begraafplaats is. Dit volgt uit de totale lengte van de gangen, het grote aantal eenvoudige graven en vooral de afwezigheid van *cubicula* tijdens de eerste fase. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat de constructie in eerste instantie een private begraafplaats was en daarna werd opengesteld voor de christelijke gemeente: een typisch element voor een privaat hypogeum is de aanwezigheid van *cubicula*.

De inscripties leveren volgens Fasola geen aanduidingen op voor het ontstaan van het hypogeum. De enige indicatie voor een datering is volgens Fasola en Reekmans de aanwezigheid van een vereerd graf. Dit zou

¹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

² Fasola 1964, 36.

³ Fasola 1964, 26 en 29–30.

⁴ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 2.

⁵ Fasola 1964, 35–36, 43.

⁶ Fasola 1964, 49.

⁷ Reekmans 1986a, 31.

⁸ Nuzzo 2000a, 13.

⁹ Fasola 1964, 36 en 38.

¹⁰ Fasola 1964, 50.

¹¹ Fasola 1964, 35–36.

¹² Nuzzo 2000a, 14.

¹³ Fasola 1964, 49.

¹⁴ Afgeleid op basis van de figuur Fasola 1964, Tav. 1.

¹⁵ Fasola 1964, 27–28.

¹⁶ Fasola 1964, 21.

er volgens hen op wijzen dat het hypogeum vóór de Kerkvrede, of nog in de derde eeuw is ontstaan.¹ Verdere dateringen voor de andere fasen ontbreken.

2.32 Pontianus-catacombe

De catacombe, die uitgegraven is onder de Monteverde heuvel, is gelegen *Ad ursum pileatum*, langs de via Portuense. Slechts een gedeelte van de hogergelegen niveaus van de catacombe zijn tot op heden bewaard. De oorzaak voor de slechte bewaringstoestand is dat de catacombe in tuf van mindere kwaliteit is aangelegd.² De catacombe werd in 1618 ontdekt.³

Boven de catacombe is een *sub divo*-necropool gelegen. In het noorden is nog een deel van de omheiningsmuur, opgetrokken in tufsteen en kalk en daarna bepleisterd, teruggevonden. Binnen deze omheiningsmuur zijn vele *formae* aangebracht. Soms werden tot zes *formae* boven elkaar geplaatst. De *formae* waren afgedekt met marmeren platen of *a cappuccina* gewijs geplaatste bakstenen. Het merendeel van de graven is eenvoudig en zonder decoratie uitgevoerd. Verder werden ook nog resten van twee mausolea aangetroffen.⁴ In het voor het merendeel uit de vierde en vijfde eeuw n.Chr. afkomstige epigrafische materiaal dat er werd aangetroffen, werden zowel pagane als christelijke inscripties aangetroffen.⁵

Vanop het bovengrondse loopoppervlak vertrekken twee trappen naar de ondergrond. Daar vertrekken drie trappen naar lager gelegen niveaus die echter niet kunnen bestudeerd worden door het insijpelende grondwater dat zelfs hoger gelegen delen van de catacombe blank heeft gezet.⁶ Styger meent dat de gangen van de catacombe een twijgsysteem vormden.⁷ Verdere informatie omtrent de structuur, de oorspronkelijke kern en de ontwikkeling van de catacombe ontbreken.

Armellini maakt melding van *loculi* als graftype in de catacombe. Hij vermeldde echter niet waar deze zich bevonden.⁸ In de catacombe zijn geen fresco's aangetroffen die kunnen verbonden worden met de eerste fase. Althans dit blijkt uit de datering van de fresco's en de datering van het ontstaan van de catacombe. Armellini vermeldt een ensemble in een grafkamer bestaande uit het rotswonder van Mozes, Noah in de Ark, en op het gewelf de drie jongelingen in de vuuroven en het offer van Abraham. Hij dateerde de fresco's, die volgens hem de oudste fresco's waren in de catacombe, in de derde eeuw.⁹ In een recente studie van Provoost, die ook melding maakt van een vlakindeling met strependecoratie, worden deze fresco's echter gedateerd in het eerste kwart van de vierde eeuw. In een ander *cubiculum* dateert Provoost een geometrische vlakindeling ook in het eerste kwart van de vierde eeuw.¹⁰ Nog in een andere grafkamer zijn fresco's uit dezelfde periode bewaard. Het *arcosolium* in de achterwand is voorzien van fresco's met afbeeldingen van een slinger van bladeren, vazen met bloemen, strependecoratie, schubversieringen en een transportschip met amforen. Op het gewelf zijn een schaaodrager, personificaties van de seizoenen en vier genii tussen gestileerde bloemranken te zien.¹¹ Alle andere fresco's in deze catacombe worden door Provoost gedateerd vanaf 325 n.Chr.¹²

De inscripties die in de catacombe werden aangetroffen werden zowel in het Grieks als het Latijn opgesteld. Bepaalde inscripties zijn met rode verf aangebracht.¹³ Armellini vermeldt dat hij bij zijn onderzoek

¹ Fasola 1964, 49; Reekmans 1986a, 31.

² Armellini 1893, 305–306; De Santis 1997, 104 en 107; Pergola 1999, 227.

³ Pergola 1999, 229.

⁴ Fornari 1917, 277–278 en 280; Mancini 1924, 50–55; Pergola 1999, 228; Styger 1933, 281.

⁵ Fornari 1917, 280–286; Mancini 1924, 54–55; Marucchi 1917, 111–115; Voor een verdere publicatie van de pagane en christelijke inscripties, zie ook: Ferrua 1988a, 5–33.

⁶ Pergola 1999, 227.

⁷ Styger 1933, 278.

⁸ Armellini 1893, 510–511.

⁹ Armellini 1893, 508.

¹⁰ Provoost 2000a, 30 (Urs 4 en Urs 3).

¹¹ Provoost 2000a, 30 (Urs 9).

¹² Provoost 2000a, 68–69.

¹³ Armellini 1893, 510–511.

van de catacombe Ostriaanse inscripties heeft aangetroffen.¹ Als symbolen die voorkomen bij de inscripties vermeldt Armellini een anker en een vogel.²

Volgens verschillende Passie-verhalen en *itineraria* werden boven en in de catacombe talrijke al dan niet legendarische heiligen bijgezet.³ Hoewel nergens vermeld wordt dat de catacombe van begin af aan een christelijke, gemeenschappelijke begraafplaats is, is dit volgens mij zeer waarschijnlijk gezien de inscripties en het voorkomen van martelarengraven.

Armellini dateerde het ontstaan van deze catacombe vóór de derde eeuw n.Chr. Daartoe baseerde hij zich op de Ostriaanse inscripties.⁴ Hoewel Styger van mening is dat er geen betrouwbare exacte chronologische gegevens voorhanden zijn omtrent de martelaren Abdon en Sennen die in deze catacombe werden bijgezet, meent hij dat het wel zeker is dat de catacombe nog vóór Constantijn moet zijn ontstaan daar er volgens hem geen twijfel mogelijk is omtrent de historiciteit van de twee laatstgenoemde martelaren.⁵ Ook Testini dateerde het ontstaan van de catacombe op het einde van de derde eeuw n.Chr.⁶ Pergola dateert het ontstaan van de catacombe in de tweede helft van de derde eeuw. Hij geeft evenwel geen argumenten op.⁷ Fiocchi Nicolai daarentegen dateert de catacombe op het einde van de derde, begin van de vierde eeuw n.Chr. Argumenten hiervoor worden niet opgegeven.⁸

2.33 Anonieme begraafplaats van de Villa Pamphilj

De anonieme begraafplaats van de Villa Pamphilj is op 1,3km buiten de S. Pancrazio-poort gelegen langs de via Aurelia vetus.⁹ Bovengronds zijn resten van een columbarium en fragmenten van as-urnen aangetroffen die wijzen op een pagane necropool.¹⁰ De constructie bestaat uit vier van elkaar te onderscheiden kernen: de kern A in het verlengde van de toegangstrap, de kern B met een kamstructuur, de kern C eveneens met een kamstructuur en tenslotte de kern D die op een hoger gelegen niveau deels boven kern B en deels boven kern A is aangelegd.¹¹ De constructie werd ontdekt in de zeventiende eeuw. In de achttiende eeuw lieten bezoekers houtskool-graffiti op de wanden achter.¹²

Bovengronds zijn geen sporen aangetroffen van een constructie waaruit de toegangstrap tot de regio A zou gestart zijn. De trap heeft bovenaan een breedte van 1,26m en onderaan een breedte van 1,60m.¹³ De toegangstrap tot de ondergrondse constructie telde in totaal 25 treden. Halverwege de trap was een trapoverloop aangebracht. De treden waren met bakstenen bezet. Tegen de wanden van de trap waren 1,20m brede muren in tufsteen en baksteen opgetrokken. De reden voor het optrekken van deze muren is onduidelijk: uitgezonderd voor de gang A1 is de constructie in tuf van goede kwaliteit uitgehakt, stutmuren waren dus niet noodzakelijk. De trap is overspannen met een tongewelf. Bij de opgravingen werden in de aarde die in de trapzone lag, twee olielampen van het type Dressel 30 en een fragment van een pagane inscriptie die naar beneden gevallen is vanop het loopoppervlak, aangetroffen.¹⁴

De hoofdgang A van de kern A is 45,36m lang. Het voorste deel van de gang A (dit is tot vóór de zijgang A2) heeft een lengte van 3,78m en een breedte van 1,40m. Het tweede deel (dit is dus vanaf de zijgang A2) heeft een lengte van 41,58m en een breedte van 0,84m.¹⁵

De linkerwand van het voorste deel van de gang A is voorzien van een muur in bakstenen en tuf. Het vloerniveau van dit gedeelte van de gang is niet verder uitgediept.¹⁶ In het tweede deel van de gang zijn de

¹ Armellini 1893, 510; Inscriptie (Armellini 1983, 511): POMPEIA FA(usti)NA DORMIT (in pace) / afbeelding van een vogel.

² Armellini 1893, 511.

³ De Santis 1997, 108–114; Pergola 1999, 228–229; Testini 1966, 145.

⁴ Armellini 1893, 510.

⁵ Styger 1933, 281.

⁶ Testini 1966, 145.

⁷ Pergola 1999, 227.

⁸ Fiocchi Nicolai 2000b, Fig. 5.

⁹ Nestori 1959, 5.

¹⁰ Nestori 1959, 41–42.

¹¹ Nestori 1959, 7; De kern D wordt besproken bij de neutrale hypogea.

¹² Nestori 1959, 42; Verrando 1987, 15.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁴ Nestori 1959, 7–9.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁶ Nestori 1959, 13.

wanden deels versterkt met muren in baksteen en tuf of met muren in baksteen.¹ Ook het verdere verloop van de gang A kende geen verdere uitdiepingen.² Ongeveer 3,50m na de aftakking van de gang B is het gewelf van de gang A over een lengte van 5,20m voorzien van een betonnen tongewelf.³ In het deel van de gang A tussen de gang A4 en de gang B werden bij opgravingen een baksteenstempel uit de Severische periode en twee Dressel 30 olielampen aangetroffen.⁴ In het deel van de gang A tussen de zijgang A3 en B werden eveneens vier Dressel 30 olielampen aangetroffen evenals bronzen kommetje en een naald in been.⁵

Van de hoofdgang A van de kern A splitsen zich vier zijgangen af. De eerste zijgang A1 start direct rechts aan de voet van de trap. De breedte van deze gang kan berekend worden op 0,84m.⁶ Hoewel deze gang door haar bouwvallige bewaringstoestand niet grondig onderzocht kon worden, blijkt uit de vaststelling dat de onderste twee treden van de toegangstrap vóór de toegang tot A1 uitsteken en uit de verschillende hoogtes van de gewelven van A en A1, dat de gang A1 pas in een latere periode is aangelegd wanneer alle beschikbare ruimte reeds bezet was met graven.⁷

De zijgang A2 takt zich eveneens aan de rechterkant van de gang A af. Deze gang is 12,18m lang en 0,84m breed.⁸ Op het einde van de gang is het gewelf ingestort. In de binnengestroomde aarde werden resten van crematie-urnen en as aangetroffen. Het vloerniveau van de gang werd niet verder uitgediept. Bij zes *loculi* werden *in situ* zeven baksteenstempels uit het einde van de tweede eeuw aangetroffen. Verder werden in de gang nog taltijke resten van baksteenstempels en twee olielampen aangetroffen.⁹

De zijgang A3 ligt aan de rechterkant van de gang A. Deze zijgang is 7,56m lang en 0,84m breed vooraan en 0,63m breed achteraan.¹⁰ Deze gang is aangelegd nog voor de gang A van muurbekleding voorzien werd, aangezien de muur ook de eerste pijler *loculi* in de rechterwand van de gang A3 bedekte. Op de vloer werd alleen een olielamp aangetroffen.¹¹

Tenslotte splits zich schuin tegenover de zijgang A2 nog de zijgang A4 af. Het eerste deel van de gang heeft een lengte van 3,36m en een breedte van 1,26m. In een L-vorm sluit een tweede gang op dit eerste deel aan. Het tweede deel van de gang staat met een hoek die kleiner is dan 90° op het eerste deel. Dit deel heeft een lengte van 6,72m en een breedte van 0,84m.¹² Het einde van het tweede deel van de gang bevindt zich ter hoogte van de muur die tegen de wand van de trap is geplaatst. De rechterwand van het eerste deel van de gang is voorzien van een muurbekleding in baksteen en tuf. Ongeveer op de kruising van beide delen, bevindt zich aan de rechterkant van de tweede gang het *cubiculum* a. Dit is het enige *cubiculum* van deze begraafplaats. Het *cubiculum* wordt voorafgegaan door een korte toegang die 0,84m lang en breed is. Het trapeziumvormige *cubiculum* heeft een oppervlakte van ongeveer 9,50m².¹³ Niet ver na de toegang is het vloerniveau hoger dan bij de toegang zelf. Dit wijst er volgens Nestori op dat het *cubiculum* nog niet volledig was uitgehakt. Het *cubiculum* is overspannen door een onregelmatig kruisgewelf. Decoratie ontbreekt volledig. Het tweede deel van de gang A4 en het *cubiculum* a behoren tot de laatste fase van de begraafplaats. Daarop wijzen de onafgewerkte toestand van het *cubiculum* en het feit dat het einde van de gang A4 tot aan de muur van de trap loopt. Verder werden nog enkele olielampen en een stuk marmer met een libatie opening aangetroffen. Het stuk marmer werd in deze begraafplaats aangewend als afsluitsteen van een *loculus*, maar fungeerde oorspronkelijk als afsluitsteen van een pagaan *forma*-graf dat bovengronds was gelegen.¹⁴

Een tweede kern van deze begraafplaats vormde zich rond de hoofdgang B van de kern B. De gang B is een aftakking van de gang A. De gang B is 44m lang en 0,84m breed.¹⁵ Rechts van de gang B vertakken zich zes zijgangen. De kern B krijgt aldus de typische kamstructuur. Aan de linkerkant van de gang B bevindt zich slechts één zijgang, namelijk de gang C waarrond de kern C zich ontwikkelde. Op de plaats waar de gangen B en C op elkaar aansluiten, bevindt zich in het gewelf het enige *lucernarium* van de gehele begraafplaats. In de gang

¹ Nestori 1959, 14–15.

² Nestori 1959, 16.

³ Nestori 1959, 15.

⁴ Nestori 1959, 15.

⁵ Nestori 1959, 16.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁷ Nestori 1959, 18.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁹ Nestori 1959, 18–19.

¹⁰ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹¹ Nestori 1959, 19.

¹² Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁴ Nestori 1959, 19–21.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

B, zoals dit ook het geval was in de gang A, zijn verschillende stukken bezet met tufstenen en/of bakstenen. De gehele gang B is uitgediept geworden.¹ In de gang B werden verschillende baksteenstempels waaronder één baksteenstempel uit het einde van de eerste eeuw n.Chr., één uit de Severische periode en één uit het einde van de tweede, begin van de derde eeuw, een afdruk van een wit stuk glas, verschillende stukken marmer waaronder één fragment met de afbeeldingen van een koeienkop, een plaat en naalden in been, verschillende fragmenten van inscripties (zie onder), meerdere olielampen, een stuk van een gecanneleerde zuil en een fragment van een sarcofaag aangetroffen. Via het *lucernarium* zijn ook een deksel van een asurne, een asurne en een inscriptie met *Dis Manibus*-dedicatie afkomstig van een columbarium in de begraafplaats terecht gekomen.²

Van de zijgang B1 is niet het volledige verloop bekend. De gang bevindt zich in een slechte staat door indringend water. De gang is 0,84m breed en minstens 16,38m lang.³ Beide wanden van de gang zijn bezet met muren in tufsteen en baksteen. In de gang werden baksteenstempels, olielampen, fragmenten van een sarcofaagdeksel waarop twee dolfijnen zijn afgebeeld en een loden deksel aangetroffen.⁴

De zijgang B2 heeft een lengte van 35,28m en een breedte van 0,84m.⁵ De gang is volgens Nestori uitgediept tot een standaardhoogte van een gang in een funeraire constructie, namelijk ongeveer 2m, bereikt was. In de kalk van de afsluiting van deze graven werden resten en afdrukken van schelpen teruggevonden, evenals resten van een groen geglazuurd plaatje en een niet te ontcijferen Grieks graffito. In de gang werden meerdere olielampen aangetroffen.⁶

De zijgang B3 is 14,70m lang en 0,84m breed.⁷ In de gang werd een olielamp aangetroffen.⁸

Een vierde aftakking, B4, is 13,44m lang en 1,05m breed.⁹ Bij één van de *loculi* zijn resten van veelkleurig glas teruggevonden. Verder zijn in de gang B4 één baksteenstempel uit de Severische periode en één baksteenstempel uit de periode rond 50 n.Chr., een *denarius* van Constantius Chlorus, enkele terracotta fragmenten en een fragment van een marmeren sarcofaag aangetroffen.¹⁰

De gang B5 kent een licht gebogen verloop. De gang is 20,58m lang. De gang is bij de toegang 0,84m breed en na 12m reeds 1,26m breed. Na de knik (na twaalf meter) versmalt de gang opnieuw ongeveer 0,20m. Op ongeveer 1,70m voor het einde van de gang bevindt zich in de linkerwand een kleine insprong van 1,26m breed en diep.¹¹ Op de mortel van een *loculus* uit de derde pijler aan de linkerkant, was een graffito aangebracht.¹²

Tenslotte is er de zijgang B6. Halverwege de gang is er een lichte knik in het verloop vast te stellen. Deze gang is 11,34m lang en 0,84m breed. De gang B7 is een aftakking van deze gang. De gang B7 wordt gekenmerkt door haar breedte van 1,26m. De gang is 15,54m lang.¹³ De gang B7 werd aangelegd op het ogenblik dat alle beschikbare ruimte in B6 ingenomen was door graven. In de gang B6 zijn inderdaad *loculi* doorbroken om de gang B7 aan te leggen. Bijna op het einde van de gang B7 zijn twee kleine nissen tegenover elkaar aangebracht. Waarschijnlijk waren dit aanzetten tot nieuwe aftakkingen van de gang B7. In de gang B7 werden op de vloer vier baksteenstempels en in *loculi* meerdere baksteenstempels uit de Severische periode aangetroffen. Nog andere baksteenstempels van *loculi* konden gedateerd worden in 138 n.Chr., op het einde van de tweede eeuw n.Chr. en tussen 93 en 108 n.Chr. Verder werden ook een graffito van palmtakken en een glazen flesje aangetroffen in de gang B7.¹⁴

Ter hoogte van het *lucernarium* in de gang B vertrekt de zijgang C in zuidelijke richting. Deze gang is 24,36m lang en 1m breed.¹⁵ Verschillende delen van de gang werden versterkt met muren van tufsteen en/of

¹ Nestori 1959, 21.

² Nestori 1959, 21–25.

³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁴ Nestori 1959, 25–26.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁶ Nestori 1959, 27.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁸ Nestori 1959, 27.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁰ Nestori 1959, 27–29.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹² Nestori 1959, 29; Graffito naar Nestori 1959, 29: *DN Maxen(tio . . . m)amimus inclusus est II idus oct(ber) A* “Chi-rho teken” ω.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

¹⁴ Nestori 1959, 32–33.

¹⁵ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

baksteen. De volledige gang werd uitgediept. In de gang C werden bij de *loculi* de resten van een schelp, een afdruk van een glazen voorwerp, een afdruk van een cirkelvormig voorwerp, een glazen kopje, een sestertius van Antoninus Pius (te dateren rond 140–144 n.Chr.) en al dan niet *in situ* baksteenstempels uit de Severische periode en de periode van Hadrianus gevonden.¹ Alle drie de zijgangen van C zijn uitgediept. Van C1 en C2 is het volledige verloop niet bekend door de aanwezigheid van water in deze gangen.² De gang C1 was minstens 16m lang, de gang C2 minstens 20m lang en de gang C3 9,24m lang. Alle drie de gangen zijn 0,84m breed.³

In sommige treden van de toegangstrap waren kleine *loculi* aangelegd. In de trapoverloop was een *forma* aangebracht. Volgens Nestori werden gelijktijdig met de aanleg van de trap, de wanden langs de trap voorzien van “gewone” *loculi* en vier *loculi a fornetto*. Volgens Nestori is de *loculus a fornetto* een oosters graftype. Hij meent dat de *loculi a fornetto* misschien te verbinden zijn met uit het oosten afkomstige personen die ter plaatse waren bijgezet. Op het ogenblik dat de begraafplaats in onbruik geraakt was, werden alle graven in de trapzone systematisch opengebrouwen.⁴ In het voorste deel van de gang A zijn de *loculi* afgesloten met bakstenen die, zoals dit ook het geval is in talrijke andere catacomben, met pleisterwerk bestreken zijn.⁵ Aan de voet van de trap zijn drie *tombe a cassa* aangebracht die net boven het loopoppervlak van de gang uitkomen. Deze waren bestemd voor twee volwassenen en één kind. Volgens Nestori komen *tombe a cassa* eerder uitzonderlijk voor in christelijke begraafplaatsen. In pagane necropolen zijn deze graven wel goed geattesteerd. Bij deze drie *tombe a cassa* was nog een *forma* aangebracht dat beschermd werd door een rij tegen de wand geplaatste dakpannen.⁶ In het tweede deel van de gang A werden in de wanden *loculi*, waaronder één groot *loculus a fornetto*, aangebracht.⁷ In de bodem van de gang A1 is een *a cappuccina* graf aangelegd.⁸ In de wanden van de gang A2 en A3 waren *loculi* aangebracht die met grote baksteenplaten werden afgesloten.⁹ Op een niet exact opgegeven plaats in de gang A4 werd nog een *tomba a cassa* aangetroffen. In alle drie de wanden van het cubiculum a zijn drie of vier *loculi* aangebracht.¹⁰ Over het aantal graven in de regio B wordt in de literatuur geen melding gemaakt. In de regio B is er alleen sprake van *loculi*. Ook hier is minstens één *loculus a fornetto* aanwezig.¹¹ In de wanden van de gang B1 en B2 waren *loculi* aangebracht.¹² Opvallend in de gang B4 is een pijler van in totaal zes op elkaar geplaatste graven. In de bodem is een *forma* aangelegd. Daarboven werden vijf half-*cappuccina* graven aangelegd. Deze pijler van graven is in de wand van de gang aangebracht. Voor het overige komen alleen *loculi* voor.¹³ In de gangen B6 en B7 waren in de wanden *loculi* aangebracht.¹⁴ In de gang C is een half-*cappuccina*-graf aangetroffen. Afwijkend van de overige *loculi*, is daar een *a fornetto-loculus* aanwezig.¹⁵ Hoewel gegevens over de graftypes ontbreken, kan verondersteld worden dat in de zijgangen C1, C2 en C3 alleen *loculi* voorkwamen daar Nestori stelt dat “er niets bemerkenswaardig in de gangen aanwezig is”.¹⁶ Over het aantal graven in de verschillende regio’s zijn geen gegevens bekend.

In het voorste deel van de gang A werden op de vloer zes fragmenten van een inscriptie aangetroffen. De inscriptie wordt als christelijk geklasseerd op basis van de afbeelding van een duif met een olijftak tussen de poten, de afmetingen die overeenstemmen met de afmetingen van een *loculus* en het elegante lettertype.¹⁷ Andere in het voorste deel van de gang A aangetroffen inscripties zijn heidens en zijn in de ondergrondse constructie gevallen.¹⁸ In de gang B werden *in situ* twee marmeren platen aangetroffen die *loculi* afsloten.¹⁹

¹ Nestori 1959, 33–34.

² Nestori 1959, 34.

³ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁴ Nestori 1959, 7–9.

⁵ Nestori 1959, 9–10.

⁶ Nestori 1959, 10–12.

⁷ Nestori 1959, 14.

⁸ Nestori 1959, 18.

⁹ Nestori 1959, 18–19.

¹⁰ Nestori 1959, 19–21.

¹¹ Nestori 1959, 21 en 24.

¹² Nestori 1959, 25–27.

¹³ Nestori 1959, 27–29.

¹⁴ Nestori 1959, 32–33.

¹⁵ Nestori 1959, 33–34.

¹⁶ Nestori 1959, 34.

¹⁷ Nestori 1959, 13; Inscriptie (Nestori 1959, 13): ... *lius Daphinus (qui v)ixit ann. VII m. XI d. XV.*

¹⁸ Nestori 1959, 13–14.

¹⁹ Nestori 1959, 23; Inscripties (Nestori 1959, 23–24): Eerste inscriptie van de afsluitsteen van een gewoon *loculus*: ...*filiae M(arcae) Aureliae sebere innoc(entissimae) que bisit annos X di(e)bus XXIII, titulum posuit;* Tweede inscriptie van de afsluitsteen van een *loculus a fornetto*: *Sisinius fedilissima.*

De necropool is volgens Verrando op basis van de aanwezigheid van een goudglas met de voorstelling van Daniël tussen de leeuwen en een inscriptie die IN DEO vermeldt, als christelijk te beschouwen. De begraafplaats was bestemd voor een christelijke gemeenschap.¹ Sporen van vereerde graven werden niet aangetroffen. Nestori en Verrando besluiten dan ook dat deze anonieme catacombe niet de begraafplaats van de heiligen Processus en Martinianus kan zijn zoals vroeger gedacht werd.²

Op basis van de simpele ontgtingingsgeschiedenis van het gangensysteem van de necropool, besluit Nestori dat de necropool overeenkomsten vertoont met de oudste catacomben. De zone D met het neutrale hypogeum is de oudste zone. Vervolgens werden in de eerste fase de gangen A, A2, A3, A4 (tot aan het *cubiculum*), B6, C, C1, C2 en C3 ontgonnen.³ De gangen A, A2, A3 en A4 (tot aan het *cubiculum*) hebben geen verdere uitdieping ondergaan in tegenstelling tot alle andere gangen. Deze verdere uitdieping kan volgens Nestori gedateerd worden op basis van het hierboven beschreven graffito in B5, namelijk rond 310 n.Chr. Gelijktijdig met deze tweede fase werd ook het laatste deel van de gang B5 en de gang B7 en de gang A1 aangelegd. In de laatste fase werd de gang A4 verder uitgebreid tot tegen de toegangstrap. Gelijktijdig werden de *formae* in C, B, A en A1 aangelegd evenals de graven *a cassa* aan de voet van de toegangstrap.⁴ Met uitzondering voor de gang A werden alle muren in tufsteen en/of baksteen die tegen de wanden van de gangen werden aangebracht, pas na 310 n.Chr. (na de uitdieping dus) geconstrueerd.⁵ Een chronologie opstellen op basis van de baksteenstempels is volgens Nestori bijna niet mogelijk. De baksteenstempels zijn afkomstig uit de periode van Vespasianus (67–79 n.Chr.) tot de periode van Diocletianus (284–305 n.Chr.). Het merendeel van de baksteenstempels stamt uit de periode van Commodus en de Severische periode (respectievelijk 180–192 n.Chr. en 193–211 n.Chr.). Omdat de bakstenen pas veel later dan hun ontstaan in gebruik werden genomen, is hun waarde voor een chronologie niet bestaande.⁶ Dezelfde conclusie mag volgens Nestori getrokken worden voor de munten die in de necropool zijn aangetroffen. De munten, die zich soms wel en soms niet *in situ* bevonden, beslaan een periode van 140 n.Chr. tot 383 n.Chr. De uiterste datum wijst erop dat de necropool op het einde van de vierde eeuw nog in gebruik was, dan wel nog steeds bezocht werd.⁷

De enige met zekerheid te dateren inscriptie is het in gang B5 aangetroffen graffito met vermelding van Maxentius die consul was tussen 308 en 310 en in 312 n.Chr.⁸ Nestori meent dan ook dat de regio A reeds aangelegd werd vanaf het midden van de derde eeuw.⁹

De door Nestori aangewende faseringen, namelijk vóór de uitdieping en erna, zijn naar mijn aanvoelen te ruim gekozen. Indien de regio A aangelegd werd rond 250 n.Chr. en indien de gang B5 pas zestig jaar daarna werd aangelegd, dan is het duidelijk dat deze regio's niet meer als gelijktijdig kunnen beschouwd worden. Vandaar dat ik als eerste fase de aanleg van de regio A neem. De regio's B en C, voor de regio C zijn zelfs helemaal geen dateringen naar voren geschoven, zijn dan op basis van de topografische situatie en het graffito latere uitbreidingen in volgende fasen. Wel is het mogelijk dat tijdens de aanleg van de regio A reeds het begin van de gang B (namelijk tot aan de knik ter hoogte van het *lucernarium*) werd aangelegd.

2.34 Het hypogeum van de Calepodius-catacombe

De Calepodius-catacombe is gelegen langs “de derde mijl” van de via Aurelia vetus. Aanvankelijk werd naar deze catacombe verwezen als de “Callixtus-begraafplaats”. In deze catacombe werd namelijk paus Calixtus, die stierf in 222 n.Chr., bijgezet. Vanaf de zevende eeuw n.Chr. werd de catacombe definitief de Calepodius-catacombe genoemd.¹⁰ In de catacombe zijn drie kernen te onderscheiden: ten eerste de primitieve kern X of A, ten tweede de zuidelijke kern W of B en ten derde de noordelijke kern Z of D / F. De noordelijke kern was reeds bekend in de zeventiende eeuw. De eerste twee vermelde kernen zijn pas rond het midden van de twintigste

¹ Verrando 1987, 320.

² Nestori 1959, 43–46; Verrando 1987, 315–316.

³ Nestori vermeldt de gangen B1 tot B5 (eerste deel) niet bij de eerste fase. Toch kan afgeleid worden uit zijn overzicht dat ook deze gangen tot de eerste fase behoren.

⁴ Nestori 1959, 39.

⁵ Nestori 1959, 39–40.

⁶ Nestori 1959, 40.

⁷ Nestori 1959, 41.

⁸ Nestori 1959, 31.

⁹ Nestori 1959, 31.

¹⁰ De Santis 1997, 132–133; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Verrando 1981, 259 en 267; Verrando 1987, 333; Verrando 2004, 44 en 47: eigenlijk ligt de catacombe slechts iets meer dan 2,5 mijl buiten de stad. De oudste geschreven bronnen over de catacombe (*Depositio Episcoporum* en *Depositio Martyrum*) vermelden echter steeds dat de catacombe aan de derde mijl ligt.

eeuw ontdekt.¹ In deze studie ligt de nadruk op de primitieve kern van waaruit de catacombe is ontstaan. De catacombe zelf strekt zich voornamelijk uit over twee niveaus. Er is een aanzet vaststelbaar voor een derde niveau.²

In 1959–1960 werden boven de kern van de Calepodius-catacombe archeologische structuren aangetroffen binnen een deels opgegraven omheiningmuur.³ De primitieve kern schijnt te zijn aangelegd binnen de grenzen van een rechthoekig bovengronds grondgebied. De gangen van deze kern reikten niet verder dan de bovengrondse grenzen. Het is wel zo dat de grootte en de vorm van het bovengrondse afgebakende grondgebied alleen kan worden afgeleid uit de ontwikkeling van de begraafplaats. Bovengronds veronderstelt Verrando een afbakening door middel van *cippi*. Deze *cippi* zijn echter niet teruggevonden.⁴ Binnen de omheining was ook een waterput aangebracht.⁵ Verder werden boven de catacombe, en meer bepaald in de zone boven het graf van paus Callixtus, resten teruggevonden van een intensief geëxploiteerde *sub divo*-begraafplaats. De graven die in deze zone werden aangetroffen waren in de tuf uitgehakte *formae* die soms, wanneer de bodem het niet toeliet de graven volledig uit de tuf uit te hakken, deels in *opus mixtum* waren opgetrokken. Kleine omheiningmuurtjes scheiden groepjes *formae* van elkaar af. Bepaalde *formae* hadden een marmeren bodem en bepleisterde wanden.⁶ *Sub divo* zijn ook resten aangetroffen van een pagane necropool. Argumenten hiervoor zijn de vondsten van pagane inscripties en as-urnen.⁷ Nestori stelt volgende reconstructie voor: in aanvang was er boven de latere Calepodius-catacombe een pagaan grafveld met gemengde ritus, namelijk inhumatie in sarcofagen en crematie in de as-urnen. Wanneer de catacombe reeds lang in gebruik was of zelf bijna opgegeven werd, ontwikkelde zich bovengronds een nieuwe necropool die deze keer christelijk was. Deze necropool vervingde de pagane necropool.⁸

Volgens Tolotti is het noordelijke deel van de primitieve kern van de catacombe feitelijk ondergebracht in een systeem van waterkanalen. De architectuur van de gangen van de primitieve kern komt volgens hem overeen met de architectuur van waterkanalen.⁹ In de recente literatuur wordt echter alleen melding gemaakt van hergebruikte waterkanalen op het tweede niveau van de catacombe.¹⁰ Zoals hieronder nog duidelijk zal worden, waren nog niet alle gangen die volgens Tolotti waterkanalen waren, reeds aangelegd in de eerste fase van de primitieve kern. Vandaar dat ik meen dat de primitieve kern niet, of althans toch niet geheel, in een systeem van waterkanalen is aangelegd. Veeleer is de catacombe ontstaan uit een kleine constructie met korte gangen.

De toegangstrap S1 tot de primitieve kern van wat zal uitgroeien tot het eerste niveau van de latere Calepodius-catacombe, verloopt in oost-westelijke richting. De trap telde 13 treden die in de tuf waren uitgehakt en niet voorzien werden van een bedekking en was in oorsprong 1,75m breed.¹¹ In een latere fase werden de muren bezet in *opus listatum*.¹²

De primitieve kern heeft de vorm van een twijgsysteem. Deze structuur wordt volgens Reekmans en Verrando gekenmerkt door zijgangen die zich aftakken van een hoofdgang en de afwezigheid van *cubicula*.¹³ Volgens recent onderzoek van Nestori en Verrando werd eerst de hoofdgang A14 – A1 in het verlengde van de toegangstrap S1 aangelegd. Van deze hoofdgang vertakken zich haaks op de hoofdgang aan de linkerkant de twee zijgangen α en C1 en aan de rechterkant de zijgang A19. In het tweede deel van de zijgang A19 (dan A21 genoemd) vertakken zich langs beide zijden nog eens vijf zijgangen af, namelijk A20, A22, A23, A24 en A25.

¹ Nestori 1964, 122; Verrando 1987, 333–334.

² Verrando 2004, 48.

³ Fasola 1989, 1170, hierbij wordt er van uitgegaan dat dergelijke bovengrondse omheiningen aanvankelijk voorkwamen bij pagane familiebegraafplaatsen, maar later ook door de christenen werden overgenomen; Nestori 1969b, 161–162 en 164.

⁴ Verrando 1987, 334.

⁵ Verrando 2004, 48.

⁶ Nestori 1969b, 162; Verrando 2004, 48.

⁷ Nestori 1969b, 165 en 169; Nestori 1971, 258: In de gang A14 van de catacombe werden twee pagane inscripties aangetroffen die van de pagane *sub divo*-begraafplaats afkomstig zijn en die in de catacombe gevallen zijn. Voorbeeld van één inscriptie, inscriptie (Nestori 1971, 258): *D. M. L. Alfenas Hermes fecit sibi et L. Alfenati Primitivo liberto suo et libertis libertabus posterisq. eorum H. M. H. N. S. Q. Pedania Autilla.*

⁸ Nestori 1969b, 169–170.

⁹ Tolotti 1980, 36.

¹⁰ Pergola 1999, 237.

¹¹ Afgeleid op basis van de figuren Flocchi Nicolai 1998, 17 en Nestori 1971, Tavola V.

¹² Nestori 1971, 186–187; Verrando 1987, 336.

¹³ Reekmans 1986a, 31; Verrando 1987, 334.

Deze gangen zijn grotendeels in hun oorspronkelijke staat bewaard gebleven. De gangen A1 – A14 en A19 – A21 geven de grenzen van het bovengrondse eigendom aan.¹

De gang A14 – A1 was minstens 13,5m lang en was 1,75m breed tot aan de zijgang A19 waar de breedte van de gang terugvalt tot 1,25m. De gang α was 6,75m lang en 0,88m breed. De gang C1 was 7m lang en 1m breed. De gang A19 – A21 was minstens 17,5m lang en was 1m breed. De zijgangen A20, A22, A23, A24 en A25 hebben een respectievelijke lengte van 3,38m; 3,25m; 3,38m; 2,50m en 2,50m. Alle vijf de zijgangen zijn 1m breed.²

De zijgangen A20, A22 en A23 zijn ongeveer 1,80m hoog.³ Ook de overige gangen ten noorden van de gang A14 – A1 hadden een hoogte rond 1,80m.⁴

In een tweede fase werd volgens Verrando de zijgang A15 aangelegd. Deze gang staat haaks op A14 – A1 en loopt min of meer evenwijdig met de gang A19. Van de zijgang A15 vertakken zich alleen aan de linkerkant drie zijgangen: A16, A17 en A18. Dit wijst erop dat de gang A19 vóór de gang A15 is aangelegd: aan de rechterkant van A15 was geen ruimte meer voor aftakkingen. Gelijkwaardig als voor de gang A15 wordt ook de gang A12 aangelegd. Deze gang staat eveneens haaks op de hoofdgang A14 – A1 en loopt min of meer parallel met de zijgangen C1 en α . Van de zijgang A12 scheiden zich eveneens drie korte zijgangen af waarvan het exacte verloop niet bekend is. Wederom wijst Nestori erop dat de gangen C1 en α vroeger aangelegd werden daar de zijgangen van A12 aan de andere kant zijn aangelegd zodat ze de gangen C1 en α niet zouden snijden. De gangen C1 en α zijn tegenwoordig volledig vernield. Gedacht wordt dat er aan de oostelijke zijde van de gang α nog twee aftakkingen aanwezig waren.⁵ De totale lengte van alle gangen die in deze tweede fase werden aangelegd is minimum 36,25m en de gemiddelde breedte 1m.⁶

In een nog latere periode werden, om aan de vraag naar graven nabij het graf van Callixtus te kunnen voldoen, nog andere zijgangen aangelegd.⁷ Callixtus werd in 222 n.Chr. in de gang A1 bijgezet. Deze ruimte onderging verschillende aanpassingswerken in functie van het vereerde graf.⁸

In de primitieve kern werden alleen *loculi* aangelegd. *Cubicula* komen er niet voor. Volgens Pergola en Fiocchi Nicolai was dit om de beschikbare ruimte zo maximaal mogelijk te kunnen benutten.⁹

De enige informatie over het aantal graven in de primitieve kern die in de literatuur is opgenomen, is dat in de zijgangen A20, A22 en A23 in beide zijwanden telkens slechts één *pila* van drie *loculi* werd aangelegd. Deze *loculi* zijn afgesloten met bakstenen waarop met houtskool of rode verf een inscriptie is aangebracht. Dergelijke *loculi* vertonen grote gelijkenis met de *loculi* uit het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.¹⁰ Verder weten we dat in de gang A18 in beide wanden drie *pilae* zijn aangelegd en in de gangen A16 en A17 telkens twee *pilae* in beide wanden zijn aangelegd. Alle drie de laatst genoemde gangen beschikten bovendien over een *pilae* van kinder-*loculi* in de achterwand.¹¹ Deze drie gangen behoren reeds tot de tweede fase van de primitieve kern.

Voor de overige gangen van de primitieve kern is het niet meer mogelijk door de intense aanpassingswerken rond het vereerde graf om op archeologische basis vast te stellen hoeveel graven in de wanden werden aangelegd. Op basis van de zojuist vermelde informatie probeer ik evenwel een voorzichtige raming op te stellen. Over een lengte van gemiddeld 3,33m werden in de gangen A20, A22 en A23 één *pila* per wand aangelegd. Dus is het aannemelijk dat ook in de gangen A24 en A25 met een lengte van 2,50m één *pila* per wand kon worden ingericht. In de literatuur is echter niet aangegeven of op het einde van deze gangen ook een *pila* van kinder-*loculi* is aangebracht. Ik veronderstel dus dat er per gang zes *loculi* zijn ingericht. Dit maakt voor de gangen A20 en A22 tot A25 een totaal van minstens 30 *loculi*. Verder lijkt het mij goed mogelijk dat er in de ruimte van telkens bijna 2m tussen de gangen A22 en A24 en tussen de gangen A24 en A25 telkens één *pila* werd aangelegd in de gang A21. In de tegenoverliggende wand van 6m zouden aldus drie *pilae* kunnen

¹ Nestori 1971, 259–260; Verrando 1987, 334–335.

² Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

³ Nestori 1971, 207.

⁴ Nestori 1971, 274.

⁵ Verrando 1987, 335.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁷ Verrando 1987, 335–336.

⁸ Nestori 1971, 184.

⁹ Fiocchi Nicolai 1998, 17; Pergola 1999, 237.

¹⁰ Nestori 1971, 267; Inscripties (Nestori 1971, 268): Inscriptie op afsluitsteen in gang A20: YRENH; inscriptie op afsluitsteen in gang A22: *XIII cal(endas) maia(s)*; inscriptie op afsluitsteen in gang A23: LVCRINA.

¹¹ Verrando 1987, 338.

aangebracht zijn. Tussen de gangen A20 en A23 is slechts 1,50m. Misschien werd daar een *pila* van kinder-*loculi* aangelegd. De gang A21 telde dus waarschijnlijk minstens 15 grote *loculi*. Wanneer men per 2m één *pila* inrichtte, is het goed mogelijk dat in de gang A19 in beide wanden vier *pilae* werden ingericht. Voor de gang C1 en α wordt dit dan telkens drie *pilae* per wand. Het moeilijkst te reconstrueren is de toestand in de gang A14 – A1. Er komen vele kleine afstanden voor tussen de verschillende zijgangen en in de literatuur is bijvoorbeeld niet aangegeven of men voor de aanleg van de gang A12 *loculi* heeft vernietigd. Voor de gang A14 ten westen van de zijgangen A12 en A15 konden waarschijnlijk, althans in het traject dat tegenwoordig bekend is, gemakkelijk twee *pilae* in beide wanden worden aangebracht. Tussen de gangen A12 en C1 kon in de gang A1 één *pila* aangelegd worden. De noordelijke wand van A1 tussen de gang A19 en de trap kon twee *pilae* bevatten. De tegenoverliggende wanden tussen de trap en de zijgangen zijn waarschijnlijk te klein om grote *loculi* in aan te brengen.

Voor de eerste fase van de primitieve kern van waaruit de Calepodius-catacombe zich zal ontwikkelen (A1–A14, C1, α , A19–A21, A20, A22, A23, A24 en A25) kan het aantal *loculi* voor volwassenen met het nodige voorbehoud geschat worden op ongeveer 126. Het is mogelijk dat er ook reeds tijdens de eerste fase kinder-*loculi* werden aangelegd. Er zijn namelijk vijf achterwanden van de zijgangen van A19–A21 die in aanmerking komen voor kinder-*loculi*. Ook in de gang A1–A14 zijn minstens twee stukken muur tussen de aanzet van zijgangen geschikt voor het bijzetten van kinder-*loculi*. Dit kan zeven *pilae* van minstens elk drie *loculi* opleveren. Dit maakt dat er in de primitieve kern plaats was voor ongeveer 150 bijzettingen. Hierbij ben ik er steeds van uitgegaan dat alle gangen ongeveer 1,80m hoog zijn en iedere *pila* over drie *loculi* beschikte.¹ In een recente publicatie wordt het totale aantal bijzettingen in de eerste helft van de derde eeuw op ongeveer 350 geschat.² In een niet gespecificeerde latere fase worden ook *formae* toegevoegd.³

In de literatuur wordt geen melding gemaakt van decoratie in de primitieve kern. De fresco's waarvan sprake is in de literatuur, zijn pas in latere fasen aangebracht.⁴ Bij de inscripties afkomstig uit deze primitieve kern zijn volgende karakteristieken vast te stellen: het gebruik van de *tria-* en *duo nomina*, afbeeldingen van een anker, vaak alleen de vermelding van de naam en de leeftijd en afwezigheid van “typische elementen” uit de vierde eeuw. Volgens Nestori wijzen deze karakteristieken erop dat de inscripties tot een oude groep behoren.⁵

Op basis van de vorm van de oorspronkelijke kern van de catacombe, namelijk een twijgsysteem, wordt de primitieve kern door Fasola, Testini, Verrando en Fiocchi Nicolai beschouwd als één van de eerste gemeenschappelijke christelijke begraafplaatsen.⁶ Ook de formulering op de inscripties, de namen, de symboliek én de aanwezigheid van een graf van een paus, wijzen er volgens Reekmans op dat deze structuur van begin af aan in christelijke handen was.⁷ In een recente studie stelt Rebillard dat niets erop wijst dat deze catacombe in Kerkelijk bezit was. Hij meent zelfs dat de socio-historische context er eerder op wijst dat Callixtus zich een eigen graf heeft aangeschaft in een “*environnement relativement privilégié*”⁸ Op basis van het archeologische materiaal alleen kan daar geen uitspraak over gedaan worden. Er zijn namelijk geen aanwijzingen in het archeologische materiaal dat Callixtus een graf voor zichzelf aanschafte. Op basis van het archeologisch materiaal (grootte, afwezigheid *cubicula*, graftypologie) blijkt wel dat de kern van de catacombe voldoet aan de criteria om als een in oorsprong zelfstandig hypogeum beschouwd te worden dat door een gemeenschap in gebruik was.

De structuur van de primitieve kern met korte, niet uitgediepte zijgangen met een hoogte van niet meer dan 1,80m wijst er volgens Nestori, Verrando en Fiocchi Nicolai op dat deze *nucleus* betrekkelijk oud dient te

¹ In Rebillard 1997, 747 stelt de auteur (en zoals ook blijkt uit mijn studie) dat het niet mogelijk is op basis van de literatuur het exacte aantal graven in de primitieve kern te achterhalen. Er dient benadrukt te worden dat ik de primitieve fase in navolging van Verrando 1987, 335 kleiner acht dan Nestori 1971. Bij laatstgenoemde behoren, zoals te zien is op de figuur (Fiocchi Nicolai 1998, 17), onder andere ook de gangen A7 – A18 tot de primitieve kern. Toch stelt Nestori ook dat de gang A21 en haar aftakkingen vóór alle andere gangen is aangelegd: Nestori 1971, 273–274; Zie ook Reekmans 1986a, 31 waarin de vraag gesteld wordt in hoeverre de primitieve fase zich uitstreckte daar de korte zijgangen eerder wijzen op een hypogeum dan op een van meet af aan als catacombe aangelegde structuur.

² Fiocchi Nicolai 2000b, 344; De verklaring voor het grote verschil tussen deze twee aantallen vloeit voort uit een verschillende benadering van de te onderscheiden fasen: zie onder.

³ Bijvoorbeeld in A14: Nestori 1985, 251–253.

⁴ De Santis 1997, 136–137; Volgens Provoost 2000a, 69 zijn alle fresco's uit de periode 375–500 n.Chr.

⁵ Nestori 1971, 274.

⁶ Fasola 1978a, 106; Fiocchi Nicolai 1998, 17; Verrando 1987, 334.

⁷ Reekmans 1986a, 31.

⁸ Rebillard 1997, 747.

zijn. Deze opvatting wordt verder ondersteund door de epigrafische bronnen.¹ Volgens Nestori is tenlaatste in 222 n.Chr. ten tijde van de bijzetting van Calixtus met de aanleg van de ondergrondse begraafplaats begonnen. Waarschijnlijk was men reeds vóór 222 n.Chr. met de bouw van de primitieve kern gestart.² Reekmans bevestigt dat de begraafplaats reeds in het begin van de derde eeuw n.Chr. aangelegd werd. Hiervoor baseerde hij zich eveneens op de epigrafie.³ De Santis en Biamonte menen ook dat de catacombe reeds bestond toen Callixtus werd bijgezet. Zij gaan zelfs nog een stap verder en stellen dat dit “absoluut de oudste (christelijke) begraafplaats van Rome” is. De Santis en Biamonte spreken dan ook van een “*super-preconstiniana*” catacombe. Als argumenten voor deze stelling verwijzen ze naar de eenvoudige structuur, de korte gangen met *loculi* waartussen ruim plaats is gelaten en het kleine aantal graven. Ook de inscripties met eenvoudige formuleringen en het gebruik van het Grieks verantwoordt volgens hen, zoals dit ook het geval is in de Priscilla-catacombe, de ouderdom van deze catacombe.⁴ Deze stellingname vindt ook aanhang in een recente studie van Pergola, waarin gesteld wordt dat de catacombe ontstaan is op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.⁵ Fiocchi Nicolai stelt dat de Calepodius-catacombe in dezelfde periode is ontstaan als de Callixtus-catacombe.⁶

Er dient benadrukt te worden dat de precieze datering van de hierboven onderscheiden twee fasen niet aangegeven wordt in de literatuur.⁷ Zoals ook te zien is op de gepubliceerde figuur worden de twee fasen tot één grote fase versmolten. Op de figuur staan niet alleen de gangen van de eigenlijke eerste fase afgebeeld, maar ook de latere uitbreidingen die als een tweede fase kunnen beschouwd worden.⁸ Deze uitbreidingen zullen waarschijnlijk relatief kort na de aanleg van de feitelijk eerste fase zijn aangelegd. Nestori vermeldt namelijk dat er “op een bepaald ogenblik” grondige aanpassingswerken werden doorgevoerd rond het graf van Callixtus met het oog op de bijzetting van devotionele graven. Dit wordt als de tweede fase beschouwd door Nestori.⁹ Wanneer we nu de totale lengte van alle gangen zoals afgebeeld op de figuur berekenen, resulteert dit in een totale lengte van ongeveer 125m.¹⁰ Dit maakt dus dat er bij benadering 250m wand beschikbaar is. Zoals hierboven reeds aangegeven, kan de gemiddelde breedte van een *pila* op 2,50m berekend worden. Dit maakt dus dat er in de eigenlijke eerste fase en de eigenlijke tweede fase (dus niet de fase met de aanpassingswerken rond het graf van Callixtus) puur op basis van deze berekening 300 graven konden worden aangelegd. Reken hierbij nog een onbekend aantal kinder-*loculi*, en men bekomt inderdaad het in de recente literatuur door Fiocchi Nicolai weergegeven aantal van 350 graven in de eerste helft van de derde eeuw (zie boven). Vandaar dat op basis van de meest recente gegevens volgende chronologie kan opgesteld worden voor de primitieve kern: de eerste fase met de aanleg van het primitieve hypogeum rond 200 n.Chr.; de tweede fase met de bijzetting van paus Callixtus in 222 n.Chr. en een uitbreiding van het gangennetwerk vóór 250 n.Chr. en tenslotte de derde fase met grondige ingrepen rond het graf van Callixtus na 250 n.Chr.

3. Overkoepelende patronen van de christelijke hypogea en primitieve kernen

In totaal werden in het derde hoofdstuk 46 vroeg-christelijke hypogea en ondergrondse primitieve kernen van catacomben bestudeerd. Van deze 46 begraafplaatsen behielden slechts 5 hypogea hun zelfstandigheid. Dit wil zeggen dat deze vijf hypogea later geen deel zijn gaan uitmaken van een catacombe of tot een catacombe zijn uitgroeid.¹¹ De overige hier bestudeerde begraafplaatsen werden ofwel in een latere periode opgenomen in een netwerk van gangen zodat een catacombe ontstond of lagen zelf aan de oorsprong van een catacombe ten gevolge van latere uitbreidingswerken. Van deze éénenveertig overige begraafplaatsen

¹ Fiocchi Nicolai 1998, 17; Nestori 1971, 267–268; Verrando 1987, 337–338.

² Nestori 1969b, 169; Nestori 1971, 273.

³ Reekmans 1986a, 31.

⁴ De Santis 1997, 137.

⁵ Pergola 1999, 237.

⁶ Fiocchi Nicolai 2001, 22.

⁷ In Verrando 1987 komen er in de primitieve kern twee fasen voor. In Nestori 1961 werd dit onderscheid nog niet gemaakt. Maar ook in Verrando 1987 wordt geen dateringsvoorstel gemaakt.

⁸ Zie de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

⁹ Nestori 1971, 275.

¹⁰ Berekening op basis van de figuur Fiocchi Nicolai 1998, 17.

¹¹ Dit zijn het hypogeum van Victoria, de hypogea V en A nabij de Thecla-catacombe, het hypogeum Campana en het hypogeum van Nicomedes.

kunnen tweeëntwintig begraafplaatsen omschreven worden als hypogea die in aanvang zelfstandig waren, maar in de loop van de tijd onderdeel zijn gaan uitmaken van een catacombe door middel van versmelting met andere hypogea of ten gevolge van uitbreidingen van de hypogea.¹ Bij de negentien overige begraafplaatsen is er niet zozeer sprake van zelfstandige hypogea, maar van kernen. Vanuit deze kernen ontwikkelden zich catacomben.²

3.1 Het hergebruik van bestaande structuren

Bij de vijf zelfstandig gebleven hypogea treffen we slechts twee hypogea aan waarvoor tijdens de aanleg gebruik werd gemaakt van bestaande structuren. In één geval wordt er vermoed dat er delen van een *arenarium* werden aangewend. Voor één ander hypogeum is het zeker dat zowel waterkanalen als delen van een *arenarium* werden aangewend.

Bij de tweeëntwintig aanvankelijk zelfstandige hypogea zijn er drie vermoedelijke en vijf zekere voorbeelden van hypogea die bij hun aanleg gebruik hebben gemaakt van waterkanalen. Bij de overige achttien kernen zien we dat waarschijnlijk slechts in twee gevallen een *arenarium* van meet af aan een funeraire functie kreeg toebedeeld. In vijf gevallen werden waterkanalen direct geïntegreerd in de vroegste kernen van de catacomben.

Bij zeven van de tweeëntwintig aanvankelijk zelfstandige hypogea zien we dat wanneer het hypogeum opgenomen was in de grotere structuur van de catacombe, er toch *arenaria* als begraafplaats werden ingericht in de catacombe. In zeven gevallen zien we dat in de catacombe die uit het hypogeum is ontstaan, waterkanalen geïntegreerd werden. Met andere woorden: deze *arenaria* of waterkanalen werden bij de aanleg van de hypogea niet aangewend, maar werden later wel in de catacombe opgenomen. Opvallend is dat het hergebruik van bestaande structuren voor de constructie van hypogea zich schijnt te beperken tot de eerste helft van de derde eeuw. Bij de negentien primitieve kernen zien we dat wanneer er zich catacomben ontwikkelden vanuit de kernen in zeven (of zes) gevallen *arenaria* en in zeven (of zes) gevallen waterkanalen en cisternes werden aangewend.

Wat betreft de chronologie kom ik tot de volgende vaststellingen: voor de vijfenveertig vroegchristelijke hypogea en kernen geldt dat het directe aanwenden van bestaande structuren, dit wil zeggen hoofdzakelijk waterkanalen, in de hypogea of vroegste kernen zich grotendeels beperkt tot de eerste helft van de derde eeuw (of misschien zelfs tot het eerste kwart van de derde eeuw) en het laatste kwart van de derde eeuw. In de periode rond het midden van de derde eeuw zijn er geen met zekerheid geattesteerde voorbeelden van het directe hergebruik van bestaande constructies bij de aanleg van een christelijke grafstructuur aan te wijzen. Dit is des te meer opvallend omdat bij de uitbreiding tot

¹ Dit zijn de hypogea α en β van de Lucina-crypte, het hypogeum van de Calepodius-catacombe, de Spelunca Magna, het hypogeum Scala Maggiore en het hypogeum Scala Minore van de Praetextatus-catacombe, de als hypogeum omschreven Cryptoporticus, het hypogeum van Heliodorus en het hypogeum van Eva van de Priscilla-catacombe, de hypogea A en B van het Coemeterium Maius, het hypogeum van het Coemeterium Jordanorum, het hypogeum van de Pamphilus-catacombe, het hypogeum van de Thecla-catacombe, het hypogeum van de Valentinus-catacombe, de regio Y van de Petrus en Marcellinus-catacombe en tenslotte de zes hypogea van de Sebastiano-catacombe.

² Dit zijn de kern A en B van de Area I van de Callixtus-catacombe, de Regio I van de Agnese-catacombe, de regio van het centraal *arenarium* van de Priscilla-catacombe, de regio A van de Villa Pamphilj-catacombe, de regio's X, Z en B van de Petrus en Marcellinus-catacombe, de twee kernen van de Hermes-catacombe, de kern van de Hyppolitus-catacombe, de kern van de Novatianus-catacombe, de kern van de Laurentius-catacombe, de kern van de Trasone-catacombe, de regio dello Scalone di 1897 van de Domitilla-catacombe, de kern van de anonieme catacombe van de via Ardeatina, het onderste niveau van de Massimo-catacombe en tenslotte nog de niet langer bewaard gebleven kernen van de Ilaria-catacombe en de Pontianus-catacombe.

catacomben van de vroegste kernen die ontstaan zijn rond 250 n.Chr. er wél *arenaria* werden aangewend. Het lijkt erop dat de *arenaria* in de eerste helft van de derde eeuw een ondergeschikte rol spelen in het ontstaan van vroegchristelijke begraafplaatsen. Er zijn twee mogelijke verklaringen denkbaar voor de ondergeschikte rol van de *arenaria*. Een eerste verklaring kan zijn dat de eerste christenen *arenaria* niet hebben aangewend omwille van bouwtechnische argumenten zoals de moeilijke afsluitbaarheid van dergelijke uitgestrekte zandgroeves. Een tweede verklaring kan zijn dat de *arenaria* nog in gebruik waren ten tijde van het ontstaan van de eerste christelijke begraafplaatsen. Opvallend is in ieder geval dat ook na 250 n.Chr. (op één uitzondering na) nooit *arenaria* direct werden aangewend bij de aanleg van een begraafplaats ondanks het feit dat bij de latere uitbreidingen van deze kernen tot catacomben *arenaria* wel werden geïntegreerd. Met andere woorden, *arenaria* speelden in de ontstaansgeschiedenis van de catacomben een ondergeschikte rol in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Het lijkt er dan ook op dat de eerste christenen “greep” wilden hebben op hun begraafplaatsen tijdens de aanleg ervan. Grote complexe structuren zoals de *arenaria* werden niet meteen aangewend. Dit zagen we bijvoorbeeld ook in de Petrus en Marcellinus-catacombe waar op het ogenblik dat een *arenarium* werd aangesneden, de toegang opnieuw werd dichtgemaakt. Pas wanneer de hypogea en de primitieve kernen uitgroeien tot catacomben worden erop grote schaal uitgestrekte *arenaria* in de catacomben opgenomen.

Dit verschijnsel staat in contrast met het relatief veelvuldig en van meet af aan aanwenden van waterkanalen en cisternen. Dergelijke reeds bestaande structuren werden wel direct geïntegreerd in de vroege kernen of hypogea van de latere catacomben. Het is wel zo dat waterkanalen en/of cisternen in die vroegste kernen die ontstaan zijn rond 250 n.Chr. bijna volledig ontbreken. Ook in de latere catacomben die ontstaan zijn uit deze vroegste kernen van rond 250 n.Chr. werden geen waterkanalen aangetroffen. Waterkanalen komen wel veelvuldig voor in de catacomben die ontstaan zijn uit kernen die gedateerd zijn in de periodes vóór en ná 250 n.Chr. Wat betreft waterkanalen en cisternen zien we dus dat deze structuren gedurende de derde eeuw, met uitzondering van de periode rond 250 n.Chr., wel direct werden geïntegreerd in de vroegchristelijke begraafplaatsen. Voortgaande op de twee hierbovenstaande verklaringen voor het niet aanwenden van *arenaria*, kunnen ook hier twee verklaringen naar voren geschoven worden die het veelvuldig aanwenden van waterkanalen verklaren. Een eerste verklaring kan zijn dat men de waterkanalen en cisternen van meet af aan kon aanwenden omdat ze niet langer in gebruik waren ten tijde van het oprichten van de begraafplaatsen. Een tweede verklaring kan zijn dat waterkanalen en cisternen gemakkelijk konden worden aangewend om een hypogeum of vroege kern van te maken. Zoals inderdaad op de plattegronden te zien is, worden de waterkanalen en cisternen gekenmerkt door een meer regelmatig verloop dan de *arenaria*. Een direct gevolg hiervan is dat waterkanalen en cisternen door hun relatief beperkte omvang beter konden worden afgesloten en beter konden worden geïntegreerd zonder “greep” te verliezen over het geheel van het hypogeum of de vroegste kern.

3.2 De omheiningsmuren

Bij het onderzoek van de christelijke begraafplaatsen, werd duidelijk dat zes oorspronkelijk zelfstandige hypogea en primitieve kernen bovengronds een omheiningsmuur bezaten. De omheiningsmuren kunnen op drie manieren geconstrueerd zijn. Ten eerste kunnen de omheiningsmuur alleen de primitieve kern of het hypogeum omsluiten. Ten tweede kunnen de gangen van het hypogeum deels buiten de omheiningsmuur doorlopen. Ten derde kunnen de omheiningsmuren een groter gebied omzomen dan louter het hypogeum of de primitieve kern. De eerste manier treffen we aan bij de Calepodius-catacombe. In de Calepodius-catacombe schijnt de oorspronkelijke kern te zijn aangelegd binnen een

omheiningmuur die de grenzen van een rechthoekig bovengronds grondgebied markeert. De gangen van deze kern reikten niet verder dan de bovengrondse grenzen van een eigendom. Zoals bij de bespreking van deze catacombe reeds werd opgemerkt kan de grootte en de vorm van het bovengrondse afgebakende grondgebied alleen worden afgeleid uit de ontwikkeling van de begraafplaats. Waarschijnlijk werd bovengronds een afbakening door middel van *cippi* aangegeven. Deze *cippi* zijn echter niet teruggevonden. Ook het hypogeum van de Scala Maggiore ontwikkelde zich binnen de door de bovengrondse omheiningmuur afgebakende zone.

De tweede manier waarbij de gangen van het hypogeum deels buiten de omheiningmuur verlopen, treffen we aan bij het hypogeum van de Scala Minore. Het hypogeum is weliswaar toegankelijk binnen dezelfde omheiningmuur waaronder het hypogeum van de Scala Maggiore zich uitstrekte, maar bepaalde gangen overschrijden de door deze muur afgebakende zone.

De derde manier waarbij de omheiningmuur een groter gebied omzoomt dan alleen het hypogeum of de primitieve kern treffen we aan bij de Thecla-catacombe. De omheiningmuur bij de Thecla-catacombe omzoomde niet alleen het oorspronkelijke hypogeum, maar omsloot bijna de volledige catacombe. Ook de omheiningmuur die aangetroffen werd boven de Area I van de Callixtus-catacombe, geldt dat de omheiningmuur die een bovengronds grondgebied afzoomde, veel uitgestrekter was dan de oorspronkelijke 33,3m lange gang A en de 36m lange gang B. Ook de omheiningmuur boven de Pontianus-catacombe omvatte naar alle waarschijnlijkheid een veel groter oppervlak dan de verloren gegane kern van de catacombe.

Slechts in twee gevallen, beide uit het begin van de derde eeuw, kan de omheiningmuur met relatieve zekerheid in verband gebracht worden met de oorspronkelijke kern van de catacombe. Ik wijs er wel op dat er in de literatuur geen dateringen voor deze, en de andere, omheiningmuren naar voren worden geschoven.

Alle andere omheiningmuren omvatten een veel groter areaal dan de oorspronkelijke kern of het oorspronkelijke hypogeum van waaruit zich een catacombe ontwikkelde. Dit sluit echter niet meteen uit dat deze muren gelijktijdig kunnen zijn opgetrokken met de aanleg van de primitieve kernen. Wegens gebrek aan dateringen kan hierover echter geen uitspraak gedaan worden.

Het is opnieuw frappant dat vier van dergelijke muren werden aangelegd boven hypogea of boven catacomben die ontstaan zijn uit kernen of hypogea die in het eerste helft van de derde eeuw n.Chr. ontstonden en dat de overige twee muren te verbinden zijn met catacomben ontstaan uit een kern of een hypogeum aangelegd in het laatste kwart van de derde eeuw. Bij de catacomben die zich ontwikkelden uit kernen die ontstonden rond het midden van de derde eeuw, komen geen omheiningmuren voor. Ook bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea, ontbreken dergelijke afbakeningsstructuren volledig.

De aanwezigheid van bovengrondse omheiningmuren schijnt erop te wijzen dat men het grondgebied waar men de hypogea en de primitieve kernen construeerde ook bovengronds duidelijk wilde afbakenen. Deze bovengrondse aanduiding blijft grotendeels beperkt tot kernen en hypogea die in het begin van de derde eeuw werden opgericht. Bovendien omsluiten deze omheiningmuren in de meeste gevallen relatief kleine eigendommen waarin alleen een hypogeum of een primitieve kern kon worden ingericht. Na het begin van de derde eeuw komen alleen nog omheiningmuren voor die meteen een groter gebied dan het hypogeum of de primitieve kern omzomen. Schijnbaar werden de hypogea en kernen die naar het einde van de derde eeuw toe werden opgericht, in meer uitgestrekte eigendommen opgetrokken.

3.3 De bovengrondse constructies

Bij een evaluatie van de toegankelijkheid van de grafconstructies kan worden gesteld dat drie van de vijf steeds zelfstandig gebleven hypogea toegankelijk waren via een toegangstrap die startte vanuit een bovengrondse constructie. Slechts voor het Nicomedes-hypogeum is een min of meer zekere datering voorhanden, namelijk rond 275 n.Chr. Voor het hypogeum V nabij de Lucina-crypte en het hypogeum A nabij de Thecla-catacombe geldt een ruimere datering, namelijk in de derde eeuw.

Voor de niet zelfstandig gebleven hypogea is slechts informatie bekend voor twee voorbeelden. Zowel het hypogeum α als β van de Lucina-crypte zijn toegankelijk via een zeker niet uit een bovengrondse constructie vertrekkende trap. De in het oosten gelegen toegangstrap van de Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe is een latere toevoeging.

Tenslotte weten we voor de primitieve kernen dat de trap B van de Area I en de trap van de kern van de Novatianus-catacombe eveneens uit een bovengrondse constructie vertrokken en dit in tegenstelling tot de trap van de regio A van de Villa Pamphilj-catacombe die niet uit een bovengrondse constructie startte.

Met enige voorzichtigheid kan gesteld worden dat gedurende de derde eeuw christelijke hypogea en primitieve kernen zowel toegankelijk waren via een uit een bovengrondse constructie startende trap (waarschijnlijk zesmaal) als via een direct op het aardoppervlak startende trap (driemaal). Opvallend is dat drie van de vijf zelfstandige hypogea een trap bezitten die begint in een bovengrondse constructie. Een chronologische indeling van beide types is op basis van de karige informatie niet mogelijk.

De aanwezigheid van een bovengrondse constructie wijst erop dat de hypogea en primitieve kernen bovengronds duidelijk gemarkeerd werden. Het is echter niet bekend of deze bovengrondse constructies grafconstructies waren. Het is bijgevolg ook mogelijk dat deze bovengrondse constructies alleen de functie hadden van een vestibule.

3.4 De toegangstrap en de diepte

Voor zover de nodige informatie voorhanden was, kon vastgesteld worden dat de gemiddelde breedte van de toegangstrappen, alle tussen minimum 0,75m en maximum 1,32m, van de zelfstandige hypogea gemiddeld 1,09m bedroeg. Voor de hypogea die later deel zijn gaan uitmaken van catacomben schommelde de breedte tussen minimum 0,96m en maximum 1,75m met een gemiddelde van 1,41m. Bij de primitieve kernen hebben de toegangstrappen een gemiddelde breedte van 1,24m met een maximum van 1,43m en een minimum van 0,80m. Chronologische onderscheiden kunnen niet vastgesteld worden: zowel in het begin van de derde eeuw als op het einde van dezelfde eeuw komen minder brede en bredere toegangstrappen naast elkaar voor.

Over het gemiddelde aantal treden en de daarmee samenhangende diepte van de structuren, kan men op het eerste gezicht bijna geen bindende uitspraken doen. Voor zover de informatie het echter toelaat, kon worden vastgesteld dat de treden van de toegangstrap van christelijke ondergrondse begraafplaatsen tot rond het midden van de derde eeuw n.Chr. gemiddeld 0,36m hoog waren. Na 250 n.Chr. bedroeg de gemiddelde hoogte van de treden nog slechts 0,22m.

Met zekerheid kan worden vastgesteld dat in de volledige derde eeuw zowel begraafplaatsen voorkomen die op een diep niveau zijn aangelegd als begraafplaatsen die op een hoger gelegen niveau zijn aangelegd. De minst diep gelegen christelijke begraafplaats ligt op 3,12m diep en de diepst gelegen christelijke begraafplaats op een niveau van 16m onder het bovengrondse loopoppervlak. De gemiddelde diepte van de vroegchristelijke hypogea en kernen tot vóór ongeveer 250 n.Chr. bedraagt 9,08m. De gemiddelde diepte van de vroegchristelijke hypogea en kernen rond het midden van de derde eeuw n.Chr. bedraagt 11,88m. De gemiddelde diepte van de vroegchristelijke hypogea en kernen na 250 n.Chr. bedraagt 8,37m. De gemiddelde diepte van alle vroegchristelijke hypogea en kernen uit de derde eeuw bedraagt 9,71m.

Het is duidelijk dat de hypogea en primitieve kernen gedurende de derde eeuw zowel op een relatief kleine diepte (bijvoorbeeld op 3,12m) als op een relatief grote diepte (bijvoorbeeld 16m) kunnen opgetrokken zijn. Het hergebruik van waterkanalen of *arenaria* bepaalde natuurlijk ook de diepte. Een verklaring voor de variatie in de diepte kan gevonden worden in de aanwezigheid van goed bewerkbare tuflagen die zich op verschillende dieptes bevinden.

3.5 De hoofdgang

Bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea kan de gemiddelde lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase op 7,83m berekend worden. Het moet benadrukt worden dat het hypogeum van Nicomedes dat een veel langere hoofdgang bezit niet meegerekend is wegens het hergebruik van waterkanalen. De gemiddelde lengte van de overige zelfstandige hypogea schommelt tussen 4m en 9,6m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang in deze hypogea bedraagt 1,29m. De breedte van de hoofdgangen schommelt tussen 0,95m en 1,65m.

De gemiddelde lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase bij de hypogea die later zijn deel gaan uitmaken van catacomben bedraagt 16,13m. Het moet benadrukt worden dat de hoofdgangen van de Spelunca Magna en de regio Y van de Petrus en Marcellinus-catacombe wegens het hergebruik van waterkanalen niet meegerekend werden. De lengte schommelt tussen 5m en 49,14m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang bedraagt 1,42m. De breedte van de hoofdgangen schommelt tussen 1m en 1,94m.

De gemiddelde lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase van de primitieve kernen bedraagt 33,86m. De lengte van de hoofdgangen schommelt tussen 28m en 46m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang bedraagt 1,30m. De breedte van de hoofdgangen schommelt tussen 0,80m en 2m.

Er valt een duidelijk onderscheid waar te nemen tussen de lengtes van de hoofdgangen in de drie onderscheiden groepen van vroegchristelijke begraafplaatsen. De steeds zelfstandig gebleven hypogea beschikken over het algemeen over een relatief korte hoofdgang. In contrast hiermee is de lengte van de hoofdgang van in oorsprong zelfstandige hypogea over het algemeen groter dan de lengte van de hoofdgang van zelfstandige hypogea. Bij de primitieve kernen is de hoofdgang in algemene regel langer dan de hoofdgangen van beide vorige groepen. Chronologisch valt er evenwel geen direct onderscheid te maken: zowel relatief korte als relatief lange hoofdgangen komen verspreid door de derde eeuw voor. Alleen zien we dat de primitieve kernen hoofdzakelijk vanaf 250 n.Chr. verschijnen en dat bijgevolg het grootste aantal lange gangen vanaf dan voorkomt. Het is opmerkelijk dat de gemiddelde breedte van de hoofdgangen bij alle drie de groepen min of meer als constant kan beschouwd worden. De breedte van de hoofdgang is niet afhankelijk van de lengte van de hoofdgang.

3.6 De zijgangen

Bij de zelfstandig gebleven hypogea varieert het aantal zijgangen in de eerste fase tussen 1 en 5. De totale lengte van deze zijgangen per hypogeum varieert tussen ongeveer 7m en (eerder uitzonderlijk) 29m (de drie gangen, waarvan twee voorafbestaande waterkanalen, van het Nicomedes-hypogeum zijn 58,5m lang). De gemiddelde breedte van de zijgangen van deze hypogea tijdens de eerste fase is bij benadering 1m (exact 0,99m).

Bij de in oorsprong zelfstandige hypogea varieert het aantal zijgangen in de eerste fase tussen 0 en uitzonderlijk 8. Zowel in het begin van de derde eeuw als op het einde van diezelfde eeuw blijft het aantal zijgangen beperkt tijdens de eerste fase zodat van een chronologische evolutie niet echt sprake kan zijn. De gemiddelde totale lengte van de zijgangen is 54,30m. De totale lengte van deze zijgangen varieert tussen (eerder uitzonderlijk) 6,85m en 60m. Uitzonderlijk bedraagt de lengte van de hoofdgangen zelfs 100m en 190m. Zowel in het begin van de derde eeuw als op het einde van die eeuw kan de lengte van de zijgangen beperkt (6,85m; 10m; 7,98m) als uitgestrekt (58,5m; 100m) zijn. De gemiddelde breedte van de zijgangen van deze hypogea tijdens de eerste fase is bij benadering 1m (exact 0,97m).

Bij de primitieve kernen varieert het aantal zijgangen in de eerste fase tussen 2 en 15. De gemiddelde totale lengte van de zijgangen bedraagt 110,53m. Vier primitieve kernen hebben een totale lengte van de zijgangen die bij benadering gelijk is aan of groter is dan 100m. De totale lengte van de zijgangen per primitieve kern varieert tussen 23,56m en 219,5m. De totale lengte van de zijgangen schijnt chronologisch niet gebonden te zijn. De gemiddelde breedte van de zijgangen van deze hypogea tijdens de eerste fase is bij benadering eveneens 1m (exact 0,92m).

Voor de steeds zelfstandig gebleven hypogea geldt dat het aantal en de lengte van de zijgangen steeds beperkt bleef. Voor de in oorsprong zelfstandige hypogea geldt dat zowel het aantal als de lengte van de zijgangen over het algemeen hoger ligt dan bij de zelfstandig gebleven hypogea. Bij de primitieve kernen ligt het aantal zijgangen gemiddeld hoger dan bij de vorige groep en is de totale lengte van de zijgangen vaak extreem veel hoger. Chronologisch valt er evenwel bij geen enkele van de drie groepen een onderscheid te maken: zowel relatief korte als relatief lange zijgangen komen verspreid over de derde eeuw voor. Het is opmerkelijk dat de gemiddelde breedte van de zijgangen bij alle drie de groepen min of meer als constant kan worden beschouwd. De breedte van de zijgangen is niet afhankelijk van de lengte van de zijgangen.

3.7 De totale lengte van het gangenstelsel

De totale lengte van de gangen bij de steeds zelfstandig gebleven begraafplaatsen tijdens de eerste fase is gemiddeld 21,84m (zonder het hypogeum van Nicomedes met waterkanalen). Voor de aanvankelijk zelfstandige hypogea (de Spelunca Magna en de regio X van de Petrus en Marcellinus-catacombe hier uitgezonderd wegens de aanleg van de hoofdgang in bestaande structuren) bedraagt de gemiddelde lengte van het gangenstelsel 43,49m. Voor de primitieve kernen bekomt men een gemiddelde lengte van 157,46m voor het totaal van de gangen. Zoals dit voor de lengte van de hoofdgangen en de lengte van de zijgangen het geval was, is ook hier geen chronologische evolutie waar te nemen.

In verschillende vroegchristelijke hypogea en kernen hebben de gangen uitbreidingen en uitdiepingen ondergaan. Met uitbreidingen wordt bedoeld dat reeds bestaande gangen verlengd werden of dat er nieuwe gangen werden aangelegd zonder dat evenwel sprake kan zijn van de aanleg van een nieuwe regio of versmelting met andere begraafplaatsen tot een catacombe. Met uitdiepingen wordt bedoeld dat het loopniveau van de gangen werd afgegraven. Deze beide technieken hadden tot doel de beschikbare plaats voor bijzettingen te verhogen zonder dat de hypogea of de kernen uitgroeiden tot eigenlijke catacomben. Verdere patronen ontbreken wegens gebrek aan gegevens.

3.8 De *cubicula*

Bij zelfstandige hypogea varieert het aantal *cubicula* dat tijdens de eerste fase werd aangelegd tussen (uitzonderlijk) 0 en 3 of 4. Eventueel werd dit aantal uitgebreid in een volgende fase. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* uit de eerste fase is 5,05m². De oppervlakte varieert tussen 3,07m² en 7,17m². Er is geen chronologische indeling in het aantal *cubicula* of hun oppervlakte. Doorheen de derde eeuw n.Chr. komen over het algemeen steeds *cubicula* voor in de zelfstandige hypogea.

Bij de aanvankelijk zelfstandige hypogea hebben zeker zes van de tweeëntwintig hypogea tijdens de eerste fase geen enkel *cubiculum*. Van acht hypogea is bekend dat ze 1, 2, 3 of 4 *cubicula* hebben. De Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe en de regio X van de Petrus en Marcellinus-catacombe zijn twee uitzonderingen hierop. Drie van de zes hypogea die bij aanvang geen *cubicula* bezaten, krijgen ook in de volgende fasen geen *cubicula*. De andere hypogea ontvangen in volgende fasen 1 tot 7 *cubicula*. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* uit de eerste fase (uitgezonderd de *Cryptoporticus* daar dit *cubiculum* een hergebruikte cisterne is) is 6,25m². Het dient benadrukt te worden dat deze oppervlakte enigszins vertekend is door het grote aantal *cubicula* uit de Spelunca Magna. Daar zijn niet alleen de reeds bestaande ruimtes die omgevormd worden *cubicula* groot in oppervlak, maar worden ook de nieuw aangelegde *cubicula* gekenmerkt door een groot oppervlak. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* zonder die van de Spelunca Magna is 5,64m². Dit is meteen ook een meer correcte weergave van de normale oppervlakte van de *cubicula*. De oppervlakte van de *cubicula* die in de eerste fase zijn aangelegd varieert tussen 3,25m² en uitzonderlijk 24,69m². De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* die in een latere fase werden toegevoegd is ongeveer 6,32m². De oppervlakte varieert tussen 4,56m² en 13,10m². Deze waarden wijken niet veel af van deze van de *cubicula* uit de eerste fase. Zes van de aanvankelijk zelfstandige hypogea die *cubicula* bezitten kunnen gedateerd worden in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Toch kan niet gezegd worden dat de aanwezigheid van *cubicula* bij dergelijke hypogea typisch is voor deze periode, daar ook vijf van de zes hypogea die geen *cubicula* bezaten tijdens de eerste fase te dateren zijn vóór of rond 250 n.Chr. Ook na 250 n.Chr. kunnen *cubicula* ontbreken bij de in oorsprong zelfstandige hypogea.

Bij de primitieve kernen zijn er zeker tien constructies die geen *cubicula* bezaten tijdens de eerste fase. Voor de overige primitieve kernen is het niet duidelijk of de aanwezige *cubicula* (van 2 tot 6 in aantal) reeds tijdens de eerste fase werden aangelegd of pas later ontstonden. Zes van de tien kernen die aanvankelijk geen *cubicula* bezaten, verkregen in latere fasen wel *cubicula*: 10 *cubicula* in de Area I van de Callixtus-catacombe, 18 *cubicula* in de Regio X van de Petrus en Marcellinus-catacombe, 1 in de regio A van de Villa Pamphilij-catacombe, 11 *cubicula* in de primitieve kern van de Pamphilus-catacombe, 3 *cubicula* in de Regio Z van de Petrus en Marcellinus-catacombe en waarschijnlijk 2 *cubicula* in het centrale *arenarium* van de Priscilla-catacombe. Eén primitieve kern die reeds van bij de aanvang *cubicula* bezat, wordt in latere fasen voorzien van nog meer *cubicula*: in de anonieme

catacombe van de via Ardeatina wordt het vermoedelijke aantal van twee *cubicula* uit de eerste fase opgetrokken tot drie in een latere fase. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* die vermoedelijk werden aangelegd tijdens de eerste fase van de primitieve kernen is ongeveer 5,10m². De oppervlakte van deze *cubicula* varieert tussen 2,49m² en 6,19m². Op basis van de gegevens is het niet mogelijk een bepaalde grootte te linken aan een bepaalde chronologische periode. Het bestudeerde materiaal lijkt er eerder op te wijzen dat de grootte van de *cubicula* per primitieve kern kan verschillen en dat dit niet noodzakelijk een chronologische binding heeft. De later toegevoegde *cubicula* hebben bij benadering een oppervlakte van 7,55m². De oppervlaktes variëren tussen 3,47m² en 18m². Ook hier wordt duidelijk dat de later aangelegde *cubicula* een grotere oppervlakte hebben dan die uit de eerste fase.

De oppervlakte van de *cubicula* evenals het aantal *cubicula*, zowel die uit de eerste fase als uit latere fasen, bij alle drie de groepen grafmonumenten schijnt niet zozeer chronologisch geduid te kunnen worden. Veeleer hangt het aantal en de oppervlakte van de *cubicula* samen met het specifieke grafmonument. Zo komen in de Spelunca Magna en in de Area I van de Callixtus-catacombe hoofdzakelijk grote *cubicula* voor, terwijl in het hypogeum V nabij de Thecla-catacombe en in de Regio Z van de Petrus en Marcellinus-catacombe eerder kleinere *cubicula* voorkomen. Het dient benadrukt te worden dat van de zeventien constructies die tijdens de eerste fase geen *cubicula* bezaten, er in de eindfase nog steeds zeven constructies zijn die geen *cubicula* bezitten. Drie van deze constructies zijn in oorsprong onafhankelijke hypogea, de overige vier zijn primitieve kernen.

3.9 De vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen

In geen enkel vroegchristelijk hypogeum of primitieve kern werd een vloerbekleding aangebracht. Ook het aanwenden van muurtechnieken tijdens de eerste fase in vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen schijnt zeer ongebruikelijk geweest te zijn. Slechts voor vier constructies werd een muurtechniek aangewend: tweemaal in hypogea en tweemaal in zogenaamde primitieve kernen of regio's. Verdere informatie ontbreekt.

Voor zover de karige informatie het toelaat, kan gesteld worden dat de overheersende gewelfvorm van de gangen in vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen het tongewelf is. Geen enkele constructie van de hypogea of primitieve kernen waarvan bekend is dat de gangen een tongewelf hebben, is opgetrokken in waterkanalen. Daarmee is zeker dat deze gewelfvorm ook door de *fossores* zelf werd uitgehakt en niet alleen voorkomt in tot begraafplaatsen omgevormde waterkanalen die ook een tongewelf bezitten. Slechts van vier constructies is bekend dat bepaalde gangen overspannen waren met een vlak gewelf. Voor de *cubicula* kan slechts voorzichtig gesteld worden dat de ruimtes tijdens de eerste fase, schijnbaar exclusief, overspannen zijn met een kruisgewelf. Meer conclusies kunnen op basis van de summiere gegevens niet getrokken worden.

3.10 De graftypologie

Zeker vier van de vijf steeds zelfstandig gebleven hypogea zijn vanaf de eerste fase voorzien van *loculi*. Daarnaast komen in twee van de zelfstandige hypogea ook *arcosolia* voor vanaf de eerste fase. Bij deze hypogea zijn in een latere fase ook *arcosolia*, *a cassa*-graven, sarcofagen en *formae* vertegenwoordigd.

In de oorspronkelijk zelfstandige hypogea komen vanaf de eerste fase naast *loculi* ook reeds *arcosolia*, *a mensa*-graven, sarcofagen en, hoewel niet steeds duidelijk is of dit graftype

misschien pas in latere fasen werd toegevoegd, waarschijnlijk (éénmaal) *forma*-graven voor. Het dient benadrukt te worden dat in de helft van de hier bestudeerde grafconstructies bijna alleen *loculi* voorkomen tijdens de eerste fase. Pas in een latere fase verschijnen ook in deze hypogea meer andere graftypes zoals *formae*, sarcofagen en *arcosolia*. Ook bij de overige hypogea worden in latere fasen *formae* toegevoegd.

Ook bij de primitieve kernen zijn de *loculi* het sterkst vertegenwoordigde graftype tijdens de eerste fase. Waarschijnlijk in alle primitieve kernen komen vanaf de eerste fase *loculi* voor. Daarnaast komen in de eerste fase ook reeds een beperkt aantal *a mensa*-graven, *arcosolia* en sarcofagen voor. In latere fasen werden in deze begraafplaatsen ook nog *a mensa*-graven, *a cassa*-graven, *arcosolia*, sarcofagen en *formae* aangebracht.

Wanneer we de graftypologie bekijken, valt meteen het overweldigende aandeel op van de *loculi*. Bij alle drie de groepen vroegchristelijke begraafplaatsen zijn de *loculi* het sterkst vertegenwoordigde graftype tijdens de eerste fase. Een mogelijke verklaring voor de keuze voor *loculi* is dat dit graftype niet zo arbeidsintensief en duur is als een *arcosolium*. Bovendien kan men meer *loculi* in een beperkte ruimte aanbrenge dan *arcosolia*.

3.11 Het aantal bijzettingen

Exacte gegevens over het aantal mogelijke bijzettingen in de zelfstandige hypogea tijdens de eerste fase ontbreken. Ook voor de oorspronkelijk zelfstandige hypogea is het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase bijna nooit bekend. Voor het hypogeum Scala maggiore van de Praetextatus-catacombe werden 118 graven voorzien tijdens de eerste fase. In het hypogeum van het Coemeterium Jordanorum werden tijdens de eerste fase 230 tot 300 graven aangelegd. Slechts voor één in oorsprong zelfstandig hypogeum kon op basis van de nodige gegevens het aantal graven berekend worden. In het hypogeum van de Calepodius-catacombe werden namelijk ongeveer 150 graven aangebracht tijdens de eerste fase. Het laatstgenoemde hypogeum is ontstaan rond 200 n.Chr. Zoals aangetoond werd, zijn er goede gronden om er vanuit te gaan dat de tweede fase plaats vond na 222 n.Chr. en vóór 250 n.Chr. Hieruit volgt dat in ongeveer 25 tot 30 jaar 150 graven werden aangebracht. Als gevolg hiervan dienden dus gemiddeld per jaar minstens 5 (exact 5,45) graven aangelegd te worden. Verder weet men ook dat er in 250 n.Chr. (dit is wanneer het hypogeum grondige aanpassingswerken onderging en uitgroeide tot een catacombe) reeds 350 graven aanwezig waren. Dit maakt dat in de periode vanaf het begin van de tweede fase tot aan het “ontstaan” van de eigenlijke catacombe nog 200 graven werden aangelegd. Dus dat er gemiddeld minstens per jaar nog 9 (exact 8,89) graven werden toegevoegd. Misschien kan deze sterke stijging toegeschreven worden aan de devotionele graven rondom het graf van Callixtus. Op basis van de weinige gegevens lijkt het erop dat in de in oorsprong zelfstandige hypogea tijdens de eerste fase tussen de honderd en de driehonderd bijzettingen plaats vonden.

Verder is slechts van vijf oorspronkelijk zelfstandige hypogea het totale aantal graven dat in de eindfase van het hypogeum was aangebracht, bekend. In het hypogeum α van de Lucina-crypte werden 263 graven (allen *loculi*) aangebracht terwijl in het hypogeum β van de Lucina-crypte “slechts” 84 graven (*loculi* en *a mensa*-graven) werden aangelegd. Het hypogeum α ontstond rond 195 n.Chr. en werd verbonden met het andere hypogeum vóór 275 n.Chr. Met andere woorden werden de 263 graven in maximaal 80 jaar aangelegd. Hieruit volgt dat er gemiddeld per jaar minstens 3 (exact 3,29) graven werden aangelegd. Het hypogeum β op zijn beurt ontstond rond 237 n.Chr. (namelijk tussen 230 n.Chr. en 245 n.Chr.) en verloor zijn zelfstandig bestaan vóór 275 n.Chr. In bij benadering 38 jaar werden in dit hypogeum dus 84 graven aangelegd. Dit komt neer op een gemiddeld minimaal aantal

graven van 2 (exact 2,21) per jaar. Het is opvallend dat in het hypogeum α in slechts tweemaal zoveel tijd, driemaal zoveel graven werden aangelegd als in het hypogeum β .

In het hypogeum van de Calepodius-catacombe werden rond 250 n.Chr. reeds 350 bijzettingen doorgevoerd. In het hypogeum van de Scala maggiore van de Praetextatus-catacombe werden in de tweede fase reeds 217 bijzettingen doorgevoerd. Tijdens de derde fase werd de capaciteit van het hypogeum verhoogd met 173 graven. Uiteindelijk zorgden verdere uitbreidingen voor een stijging van het aantal graven met 1300. In de eerste en de tweede fase werden dus 345 graven aangelegd in een periode van ongeveer 25 jaar. Dit maakt een gemiddelde aantal bijzettingen van 14 (exact 13,8) per jaar. In het hypogeum van de Scala minore van de Praetextatus-catacombe werden tegen het einde van de derde eeuw ongeveer 1000 graven aangelegd. In de loop van de vierde eeuw werd dit aantal opgedreven tot 4570. Tijdens de derde eeuw werden sinds het ontstaan van de begraafplaats rond 250 n.Chr. dus gemiddeld 20 personen per jaar in het hypogeum bijgezet.

Ook bij de primitieve kernen is het aantal bijzettingen dat tijdens de eerste fase werd uitgevoerd vaak niet bekend. Voor vier primitieve kernen is het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase of het aantal bijzettingen tijdens de laatste fase wel bekend. Voor de Area I van de Callixtus-catacombe is bekend dat er tijdens de eerste fase 200 graven werden aangebracht. Dit maakt dat in deze regio, die ontstaan is rond 200 n.Chr. en waarvan de tweede fase gedateerd werd in het begin van de derde eeuw of zelfs onder het pontificaat van Callixtus (217–222 n.Chr.), in bij benadering 20 jaar 200 graven werden aangelegd. Dit komt neer op een gemiddeld minimum aantal van 10 graven per jaar. Verder weten we ook nog dat er in 230 n.Chr. – 240 n.Chr. reeds 1300 graven waren aangelegd. Dit maakt dat er in bij benadering 15 jaar nog 1100 graven werden aangelegd. Dit zou betekenen dat er gemiddeld 73 (exact 73,3) bijzettingen per jaar plaats vonden. Of nog: dat er in bij benadering 35 jaar 1300 graven werden aangelegd, wat neerkomt op gemiddeld ongeveer 37 (exact 37,14) graven per jaar.

Voor het *arenarium* van de Priscilla-catacombe is bekend dat reeds in het begin van de derde eeuw (de literatuur geeft geen scherpere datering) 1200 *loculi* en 15 sarcofagen waren aangebracht. Het ontstaan van de begraafplaats in het *arenarium* wordt gedateerd in het eerste decennium van de derde eeuw. In ongeveer 25 jaar ontstonden dus 1215 graven. Dit komt bij benadering neer op gemiddeld 49 (exact 48,6) bijzettingen per jaar. Hoewel in een dergelijke korte tijdsspanne misschien toch ook nog fluctuaties mogelijk waren, getuigt dit gemiddelde aantal bijzettingen van een enorme dynamiek. Zelfs het gemiddelde aantal bijzettingen over 35 jaar in de Area I van de Callixtus-catacombe (namelijk ongeveer 37), ligt ruimschoots onder het gemiddelde van het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.

Voor de Regio I van de Agnese-catacombe is het totale aantal bijzettingen dat werd doorgevoerd tot vóór 313 n.Chr. bekend. Deze zone werd aangelegd rond 250 n.Chr. Dus in ongeveer 63 jaar werden 906 graven aangelegd. Dit komt op een theoretisch gemiddelde van 15 (exact 15,23) graven per jaar neer. Dit gemiddelde ligt evenwel veel lager dan bij de twee hierboven staande primitieve kernen, maar geldt dan ook voor een veel langere periode. Het is waarschijnlijk dat het aantal bijzettingen per jaar evenzeer zoals dit het geval was voor de Area I van de Callixtus-catacombe, ook fluctuaties zal hebben vertoond.

In de kern van de Novatianus-catacombe werden, zoals kon berekend worden, tussen ten laatste 250 n.Chr. en 270 n.Chr. in het totaal 1015 graven aangelegd. Dit komt neer op een gemiddelde van 51 (exact 50,75) graven per jaar. Tussen 270 n.Chr. en de Constantijnse periode bevatte de uitgebreide kern 1512 graven. Dit wil zeggen dat in ongeveer 43 jaar slechts een kleine 500 graven werden aangelegd. Dit is slechts gemiddeld 12 (exact 11,62) graven per jaar. In de loop van ongeveer 63 jaar werden dus 1512 graven aangelegd, wat

neerkomt op gemiddeld 24 graven per jaar. Het dient opnieuw benadrukt te worden dat dit getal niet toe laat om fluctuaties over kleinere periodes waar te nemen.

Voor de regio dello Scalone del 1897, wordt het aantal graven dat aan de eerste fase kan worden toegeschreven op 375–400 geraamd. Deze regio werd aangelegd in de tweede helft van de derde eeuw. De tweede fase werd nog in de derde eeuw begonnen. Dus in bij benadering 25 jaar werden ongeveer 375–400 graven aangelegd. Dit maakt dat er per jaar gemiddeld 15 of 16 graven werden aangelegd. Dit gemiddelde, dat natuurlijk opnieuw niets zegt over bepaalde dalingen of pieken, ligt ruimschoots onder het gemiddelde aantal graven dat over eenzelfde tijdsspanne werd aangelegd in het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.

Uit deze eerder summier gegegevens over het aantal bijzettingen kunnen tenslotte volgende conclusies getrokken worden: de zelfstandige hypogea zullen gezien hun oppervlakte een zeer beperkt aantal graven gehad hebben. De in oorsprong zelfstandige hypogea hadden een groter aantal graven, vaak meer dan 100 tot zelfs 200, waarvan hun aantal naar alle waarschijnlijkheid slechts gestaag toenam. De primitieve kernen hadden in hun eerste fase ofwel een zeer dynamische ontwikkeling (kernen met meer dan 1000 graven zijn geen uitzondering), ofwel een eerder trage ontwikkeling die evenwel toch groter is dan die bij de in oorsprong zelfstandige hypogea. Het gemiddelde aantal bijzettingen bij de primitieve kernen is groter dan bij de in oorsprong zelfstandige hypogea. Het aantal bijzettingen wijst erop dat er een verschillend concept en organisatie aan de basis ligt van de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen.

3.12 Decoratie

Bij het onderzoek van de vijf zelfstandige hypogea werd slechts in één hypogeeum tijdens de eerste fase decoratie onder de vorm van fresco's aangetroffen. De fresco's in het hypogeeum Campana blijven beperkt tot vegetatieve afbeeldingen en Bijbelse scènes. Ook in latere fasen ontbreken fresco's in deze hypogea.

Ook bij de in aanvang zelfstandige hypogea zijn fresco's in de eerste fase eerder zeldzaam geattesteerd: slechts drie hypogea hebben fresco's. De fresco's stellen vegetatieve afbeeldingen en/of dieren, lijn- en streepdecoraties en zeer uitzonderlijk ook Bijbelse themata voor. Alle drie de hypogea zijn gedateerd in het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr. In latere fase worden nog steeds eerder zeldzaam fresco's aangebracht. Wel verschijnen vanaf dan meer Bijbelse fresco's. Vegetatieve afbeeldingen en streepdecoratie blijven populair. In één hypogeeum werd tijdens de eerste fase een stucdecoratie aangebracht.

Bij de primitieve kernen zijn fresco's uit de eerste fase eerder een zeldzaamheid. Slechts in één primitieve kern werden fresco's aangetroffen uit de eerste fase: in het *arenarium* van de Priscilla-catacombe zijn vegetatieve afbeeldingen en streepdecoraties uit de eerste fase bewaard. In latere fasen komen in vijf kernen (op twee na alle uit de periode na het midden van de derde eeuw n.Chr.) fresco's voor. Opnieuw zijn afbeeldingen van planten, bloemen en dieren evenals een vlakindeling of lijnenspel en Bijbelse themata sterk vertegenwoordigd. Op de voet gevolgd door afbeeldingen van objecten en personen. Slechts één primitieve kern krijgt tijdens een latere fase een stucdecoratie.

Over de chronologie van de fresco's kan het volgende gezegd worden: bij de in oorsprong zelfstandige hypogea komen fresco's in de eerste fase bijna uitsluitend voor in die hypogea die ontstaan zijn in het tweede kwart van de derde eeuw. Vier van de vijf hypogea waarin later wel decoraties werden aangebracht zijn ontstaan in de eerste helft van de derde eeuw. Bij de primitieve kernen daarentegen komen op twee chronologisch sterk uit elkaar liggende uitzonderingen na geen fresco's voor in de eerste fase. Pas in latere fasen ontvangen

de kernen die ontstaan zijn na het midden van de derde eeuw fresco's. Het is opmerkelijk dat de hypogea en de primitieve kernen die ontstaan zijn rond het midden van de derde eeuw noch in de eerste fase, noch in latere fasen (op één uitzondering na) voorzien worden van fresco's. Men kan besluiten dat bij de christelijke hypogea en primitieve kernen decoratie slechts zelden voorkomt tijdens de eerste fase.

3.13 De inscripties

In zelfstandig gebleven hypogea komen tijdens de eerste fase zowel Latijnse als Griekse inscripties voor. Latijnse inscripties kwamen in vier hypogea zeker en in één hypogeum zeer waarschijnlijk voor tijdens de eerste fase. Griekse inscripties kwamen in twee hypogea zeker en in één hypogeum zeer waarschijnlijk voor tijdens de eerste fase. Hieruit volgt dat in de derde eeuw zowel Griekse als Latijnse inscripties werden aangebracht in de zelfstandige hypogea.

Bij de in oorsprong onafhankelijke hypogea komen drie- tot achtmaal Griekse en negen- tot tienmaal Latijnse inscripties naast elkaar voor tijdens de eerste fase. Ook bij de primitieve kernen komen verspreid gedurende de gehele derde eeuw Latijnse inscripties (tien tot eventueel dertien keer) naast Griekse inscripties (zeven keer zeker en zes keer mogelijk) voor. Bij de inscripties staan soms afbeeldingen ingekrast of gebeiteld van een anker, een vis of een vogel. Deze tekens komen ongeveer gedurende de gehele derde eeuw voor.

Er kan besloten worden dat zowel in de zelfstandige hypogea, als de in oorsprong zelfstandige hypogea als in de primitieve kernen inscripties voorkomen. Deze inscripties zijn in het Latijn en het Grieks gesteld.

3.14 Privaat of gemeenschappelijk

Voor de steeds zelfstandig gebleven hypogea, werd in de literatuur slechts tweemaal aangegeven of het hypogeum toebehoorde aan een privaat persoon en zijn familie of aan een gemeenschap. Op basis van de oppervlakte van de begraafplaats (dit is relatief groot ten opzichte van relatief klein), de graftypologie (bijvoorbeeld alleen "eenvoudige" *loculi* of ook meer opvallende graftypes zoals *arcosolia*) en de opbouw van het grafmonument (bijvoorbeeld al dan niet aanwezig zijn van *cubicula*) kon voor de overige drie hypogea bepaald worden tot welke groep ze behoorden. Aldus behoorden vier van de steeds zelfstandig gebleven hypogea toe aan een privaat persoon en zijn familie en een hypogeum kon toegeschreven worden aan een gemeenschap. Het lag in de lijn der verwachting dat het merendeel van deze hypogea zou toebehoren aan een beperkte groep personen daar deze hypogea bijna steeds beperkt in omvang bleven, een beperkt aantal bijzettingen hadden en nooit zijn uitgegroeid tot catacomben.

Bij de in oorsprong zelfstandige hypogea worden twaalf hypogea (plus nog eens de zes hypogea van de Sebastiano-catacombe) als in oorsprong privaat en familiaal beschouwd en worden er vier hypogea toegeschreven aan een gemeenschap. Op zich is dit ook niet zo verwonderlijk: ook bij de bespreking van de vorige archeologische aspecten, zoals de omvang van de hypogea en het aantal bijzettingen, werd reeds duidelijk dat deze hypogea niet voor een beperkte groep bestemd waren. Het lijkt er echter wel op dat de private familiehypogea die later deel worden van een catacombe niet louter en alleen voor de kernfamilie werden opgericht. Zowel de grootte als het aantal bijzettingen wijst hierop.

Bij de primitieve kernen zijn er 11 kernen als zeker gemeenschappelijk geduid. Voor die kernen waarover niet voldoende bekend is, kan dit ook het geval zijn geweest. Maar ook

dit kan niet echt verwondering opwekken daar we reeds zagen dat de oppervlakte van de eerste fase vaak beduidend groter was dan bij de overige twee groepen van begraafplaatsen. Als gevolg hiervan waren er ook meer graven in deze primitieve kern aanwezig. Onder meer uit deze vaststellingen kan men er inderdaad vanuit gaan dat deze begraafplaatsen niet bedoeld waren voor een beperkte groep.

3.15 De dateringscriteria en de datering

Over de in de literatuur aangewende dateringscriteria kan ik kort zijn. De meest aangewende archeologische bron om tot een datering van het ontstaan van de begraafplaatsen te komen wordt gevormd door de inscripties. In vijftien gevallen werd naast deze bron ook een beroep gedaan op een één of meerdere andere materiële bronnen zoals de fresco's, de graven, de eigenlijke structuur en opbouw van de grafconstructie, baksteenstempels (slechts tweemaal), de muurtechniek (slechts éénmaal), de aanwezigheid van een martelarengraf en munten. Ook topografische argumenten worden veelvuldig aangehaald om de ontstaansdatering van de begraafplaatsen te staven. Uitzonderlijk deden de onderzoekers ook een beroep op primaire bronnen om tot een bevredigende datering te komen. Het spreekt voor zich dat hoe meer aspecten bij de datering kunnen betrokken worden, hoe zekerder de datering zal zijn. Het moet benadrukt worden dat de datering van de Area I van de Callixtus-catacombe in de literatuur alleen geschraagd wordt door primaire bronnen. Een ander goed voorbeeld van een onzekere datering zien we bij de anonieme catacombe van de via Ardeatina: de datering staat of valt met de mogelijke aanwezigheid van een vereerd graf. Het is ook opmerkelijk dat het overgrote deel van de begraafplaatsen dat gedateerd wordt rond het midden van de derde eeuw, alleen op basis van inscripties gedateerd is.

Uit de chronologische gegevens blijkt de zelfstandige hypogea gedurende de gehele derde eeuw voorkomen. De in oorsprong onafhankelijke hypogea waren tot vóór het midden van de derde eeuw de meest voorkomende grafconstructies. De primitieve kernen daarentegen treden pas vanaf het midden van de derde eeuw sterk op de voorgrond.

3.16 Opname in de catacomben

Als laatste punt in deze conclusies moet ik ingaan op de tijdsduur die ligt tussen enerzijds het ontstaan van een aanvankelijk zelfstandig hypogeum of een primitieve kern en anderzijds het ogenblik waarop het hypogeum of de kern opgenomen wordt in een catacombe of uitgroeit tot een catacombe. Het probleem inzake tijdsduur wordt niet allen in de hand gewerkt door de soms minder betrouwbare of ruime ontstaansdatering, maar ook door de datering die gegeven wordt aan het ogenblik dat het hypogeum of de primitieve kern niet langer als "nucleus" kan beschouwd worden. Ondanks deze tekortkoming, is het frappant dat er zich een zeker patroon aftekent.

De duur tussen het aanleggen van de in oorsprong zelfstandige hypogea en de opname in, verbinding met of opmerkelijke uitbreiding tot catacombe wordt over het algemeen steeds korter naarmate de derde eeuw n.Chr. vordert. In het begin van de derde eeuw is een duur van 50 tot 80 jaar tussen het ontstaan van het hypogeum en het ontstaan van wat als een catacombe kan aangeduid worden geen uitzondering. In de periode 230 n.Chr. – 250 n.Chr. valt deze tijdsspanne terug tot ongeveer 25 tot 60 jaar. Hetzelfde patroon tekent zich af bij de primitieve kernen: in het begin van de derde eeuw duurt het langer alvorens uit de primitieve kern met de aanleg van de eigenlijke catacombe wordt begonnen, dan op het einde van die eeuw.

3.17 Samenvattende beschrijving van de zelfstandige hypogea

Op basis van de bovenstaande patronen is het mogelijk een totaalbeeld weer te geven van de zelfstandige, steeds autonoom gebleven hypogea. Voor de aanleg van deze hypogea werd slechts uitzonderlijk gebruik gemaakt van voorafbestaande structuren. Hieruit valt af te leiden dat men deze hypogea slechts een beperkte omvang wilde geven (*arenaria* en waterkanalen of cisternen zijn vaak relatief groot in omvang).

Bij geen enkel hypogeum werd een bovengrondse omheining aangetroffen. Wel start de toegangstrap in het merendeel van deze hypogea vanuit een bovengrondse constructie. Over de structuur en de functie van deze constructies is niets bekend. Misschien droeg deze bovengrondse constructie dezelfde functie als omheiningsmuren, namelijk het afbakenen of aangeven dat er een begraafplaats aanwezig was. De breedte van de toegangstrappen was gemiddeld 1,09m.

De hypogea werden zowel op een relatief diep als op een relatief hoog niveau aangelegd. De lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase schommelt tussen 4m en 10m. De gemiddelde breedte van de hoofdgang bedraagt 1,29m. Op deze hoofdgang sluiten 1 tot 5 zijgangen aan die samen tussen 7m en 29m lang zijn. Hun gemiddelde breedte is ongeveer 1m. Op basis hiervan kon de gemiddelde lengte van alle gangen in zelfstandige hypogea berekend worden op 21,84m. Langs dit eerder beperkte gangenstelsel konden in de eerste fase tot 4 *cubicula* aangelegd worden. Soms zijn er geen *cubicula* aanwezig. De oppervlakte van deze *cubicula* bedroeg gemiddeld ongeveer 5m². Het aanwenden van vloerbekleding en muurtechnieken bleef relatief beperkt.

In de zelfstandige hypogea zijn in bijna alle gevallen *loculi* aangebracht tijdens de eerste fase. Daarbij komen ook uitzonderlijk nog *arcosolia*. De graftypologie vertoont niet echt een grote graad van variatie. Het aantal bijzettingen uit de eerste fase is niet bekend. Verwacht kan worden dat dit aantal relatief beperkt zal zijn daar de constructies zelf niet extreem groot zijn. In latere fasen brachten *a cassa*-graven, *arcosolia*, sarcofagen en *formae* enige variatie in de graftypologie.

De aanwezigheid van fresco's, zowel tijdens de eerste als tijdens latere fasen, is uiterst zelden geattesteerd. Zowel in het Latijn als in het Grieks gestelde inscripties zijn daarentegen wel goed vertegenwoordigd in de eerste fase van de zelfstandige hypogea.

Op basis van de bovenstaande gegevens, werden vier van de vijf hypogea toegeschreven aan een privaat bezitter. Slechts één hypogeum, niet toevallig het hypogeum met de grootste oppervlakte, wordt aan een gemeenschap toegeschreven.

3.18 Samenvattende beschrijving van de in oorsprong zelfstandige hypogea

Op basis van de bovenstaande patronen is het mogelijk een totaalbeeld weer te geven van de in oorsprong zelfstandige hypogea. Voor de in oorsprong autonome hypogea werd bij de aanleg slechts zelden, en dan nog steeds in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr., gebruik gemaakt van bestaande structuren zoals *arenaria* of waterkanalen. Het lijkt erop alsof de eigenaars aanvankelijk “greep” wilden houden op hun hypogea. In latere uitbreidingsfasen of bij het ontstaan van catacomben werden de bestaande structuren wel geïntegreerd. Bij bepaalde van deze hypogea was een bovengrondse omheiningsmuur aangebracht. Dit lijkt erop te wijzen dat men de hypogea, en in enkele gevallen de uitgebreide begraafplaats,

specifiek wilde afbakenen. Bij deze groep van hypogea zijn geen sporen bewaard gebleven van een bovengrondse constructie van waaruit de toegangstrap startte. De gemiddelde breedte van de toegangstrappen was 1,37m. De breedte van de toegangstrappen is iets breder dan bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea.

De diepte waarop de hypogea werden aangelegd lijkt op basis van de weinige informatie aan te sluiten bij de diepte waarop de steeds zelfstandige hypogea werden aangelegd. Het is opmerkelijk dat de gemiddelde lengte van de hoofdgang van deze groep hypogea 16,13m bedraagt. Niet tegenstaande het feit dat er ook hypogea voorkomen met een hoofdgang van slechts 5m, is de hoofdgang bij deze groep doorgaans merkbaar langer dan bij de zelfstandig gebleven hypogea. Ook de breedte van de hoofdgang is gemiddeld 0,13m breder bij de in oorsprong zelfstandige hypogea dan bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea. Bovendien komen er bij deze hypogea doorgaans ook meer zijgangen voor. Toch blijft hun aantal eerder beperkt. De gemiddelde totale lengte van alle zijgangen per hypogeum bedraagt 54,30m. Dit overstijgt ruimschoots de lengte van de zijgangen van steeds zelfstandig gebleven hypogea. De breedte van de zijgangen is evenwel ook om en bij 1m. Logischerwijze volgt hieruit dat de gemiddelde totale lengte van alle gangen groter is dan bij de steeds zelfstandig gebleven hypogea.

Het is opvallend dat vele van de oorspronkelijk zelfstandige hypogea, noch tijdens de eerste fase, noch tijdens latere fasen over *cubicula* beschikken. Wanneer er dan *cubicula* aanwezig zijn, beperkt hun aantal zich tot 4 in de eerste fase en 7 in latere fasen. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* uit de eerste fase schommelt rond de 5,64m². Toch komen ook *cubicula* voor die meer dan 12m² groot zijn. Chronologisch valt er evenwel geen onderscheid te maken tussen hypogea met *cubicula* en hypogea zonder *cubicula*. Speciale muurtechnieken treffen we slechts in één geval aan, namelijk in de tot begraafplaats omgevormde cisterne in de *Cryptoporticus* van de Priscilla-catacombe. Het tongewelf lijkt op basis van de weinige informatie de overheersende gewelfvorm van de gangen.

De graftypologie vertoont hier vanaf het begin een grotere variatie dan bij de autonoom gebleven hypogea: naast *loculi* kwamen ook *arcosolia*, *a mensa*-graven en sarcofagen voor. Tijdens de eerste fase werden in deze hypogea meer bijzettingen doorgevoerd dan in de zelfstandig gebleven hypogea. Dit is natuurlijk ook mogelijk gemaakt door de grotere omvang van deze grafconstructies. Met de nodige voorzichtigheid kan gezegd worden dat de bijzettingen eerder gestaag toenamen en niet direct van een grote dynamiek getuigden.

Gelijklopend met de zelfstandige hypogea komen ook in de in oorsprong zelfstandige hypogea slechts zelden, en dan nog vooral in die hypogea die ontstaan zijn rond het tweede kwart van de derde eeuw n.Chr., fresco's voor tijdens de eerste fase. Zowel in het Grieks als in het Latijn gestelde inscripties werden aangebracht tijdens de eerste fase.

Het grootste verschilpunt met de zelfstandige hypogea is dat hier vier van de in oorsprong onafhankelijke hypogea toebehoorden aan een gemeenschap. De belangrijkste argumenten hiervoor zijn de oppervlakte en het beperkte aantal *cubicula*. Opvallend is dat deze hypogea naarmate de derde eeuw n.Chr. vordert, sneller zullen opgenomen worden in of uitgroeien tot catacomben: hun onafhankelijk bestaan wordt steeds korter.

3.19 Samenvattende beschrijving van de primitieve kernen

Op basis van de bovenstaande patronen is het mogelijk een totaalbeeld weer te geven van de primitieve kernen. Voor de aanleg van primitieve kernen werd vaak gebruik gemaakt van bestaande constructies. Vooral waterkanalen kwamen in aanmerking. Bij de later uit deze

kernen ontstane catacomben werd veelvuldig gebruik gemaakt van zowel *arenaria* als waterkanalen. Twee van deze primitieve kernen, en hun latere uitbreidingen, waren bovengronds voorzien van een omheiningsmuur. De toegangstrap startte in drie gevallen uit een bovengrondse constructie. De gemiddelde breedte van de toegangstrap bedroeg 1,20m.

De diepte waarop de primitieve kernen werden aangelegd, komt ongeveer overeen met die van de christelijke hypogea: bepaalde constructies werden aangelegd op 6m diepte en andere op 17m diepte. De hoofdgangen zijn tijdens de eerste fase met hun gemiddelde lengte van ongeveer 33,86m behoorlijk langer dan de hoofdgangen bij de hypogea. Gangen van meer dan 35m zijn hier dan ook geen uitzondering. Chronologisch tekent zich echter geen patroon af. De breedte van de hoofdgang, namelijk 1,30m, sluit bij benadering aan bij de breedte van de hoofdgang van de hypogea. Zoals te verwachten viel wijst ook bij deze groep een langere hoofdgang op meer zijgangen. Hun aantal varieert evenwel tussen de 2 en de 15. Bovendien is niet alleen de hoofdgang veel langer dan bij de vorige twee groepen, ook de zijgangen zijn met hun gemiddelde totale lengte van 110,53m per kern veel langer dan bij de vorige twee groepen. Kernen met in totaal meer dan 100m zijgangen zijn niet langer een uitzondering. De gemiddelde breedte van de zijgangen sluit dan echter met ongeveer 1m opnieuw aan bij de hypogea. Op basis van deze gegevens werd voor de eerste fase een gemiddelde totale lengte van alle gangen per kern bekomen van 157,46m. Kernen met meer dan 200m gangen werden meermaals geattesteerd.

Zoals dit ook reeds het geval was voor de in oorsprong zelfstandige hypogea, komen in de primitieve kernen, op enkele gevallen na, in de eerste fase weinig *cubicula* voor. In een volgende fase zien we dat er wel *cubicula* in deze primitieve kernen worden toegevoegd. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* die in de eerste fase werden aangelegd is 5,10m². Daarbij moet worden aangetekend dat er zowel kleine *cubicula* (bijvoorbeeld 2,49m²) als extreem grote *cubicula* (bijvoorbeeld 24,69m²) voorkomen. Latere *cubicula* hebben vaak een gemiddeld oppervlakte van 7,55m². Het aanbrengen van speciale muurparamenten is slechts zelden aangetoond. Over de gewelfvormen kan wegens gebrek aan gegevens niets gezegd worden.

De graftypologie in deze primitieve kernen wordt overheerst door de *loculi* die in mindere mate aangevuld worden met *a mensa*-graven, met toch ook sterk aanwezige *arcosolia* en tenslotte ook met sarcofagen. In latere fase worden verder ook nog *a mensa*-graven, *a cassa*-graven, *arcosolia*, sarcofagen en *formae* aangebracht. Relatief gezien kan het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase ofwel eerder traag ofwel eerder dynamisch verlopen. In absolute cijfers daarentegen staat het vast dat het aantal bijzettingen in de eerste fase in deze primitieve kernen soms vijf of zesmaal het aantal bijzettingen in oorspronkelijk zelfstandige hypogea overstijgt. Het gemiddelde aantal bijzettingen per jaar in deze primitieve kernen is dan ook groter dan bij de andere groepen.

Fresco's in de eerste fase blijven eerder een uitzondering bij de primitieve kernen. Tijdens latere fasen worden in de kernen die ontstaan zijn na het midden van de derde eeuw n.Chr. wel vaker fresco's aangebracht. Gelijkaardig als bij de vorige twee groepen komen in de primitieve kernen in het Latijn en (in mindere mate?) in het Grieks gestelde inscripties voor. In groot contrast met de vorige twee groepen zijn op twee of één kern na, alle kernen gemeenschappelijke begraafplaatsen. De primitieve kernen zullen zich sneller tot een catacombe ontwikkelen naarmate de derde eeuw vordert.

3.20 Verschilpunten en overeenkomsten

A. De verschilpunten tussen:

1) de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen:

- Ten eerste de omvang van de constructies (respectievelijk van klein naar groot)
- Ten tweede het aantal bijzettingen dat recht evenredig is met de omvang van de constructies.

2) De zelfstandige hypogea enerzijds en de de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen anderzijds:

- Ten eerste de afwezigheid van omheiningsmuren bij de zelfstandige hypogea.
- Ten tweede de (op één uitzondering na) steeds familiale doelgroep bij de zelfstandige hypogea.
- Ten derde de minder gevarieerde grafypologie bij de zelfstandige hypogea.

3) De zelfstandige hypogea en de in oorsprong zelfstandige hypogea enerzijds en de primitieve kernen anderzijds:

- Het nooit aanwenden van bestaande structuren tijdens de eerste fase bij de primitieve kernen.

4) De in oorsprong zelfstandige hypogea enerzijds en de zelfstandige hypogea en de primitieve kernen anderzijds:

- De toegangstrap van in oorsprong zelfstandige hypogea start nooit vanuit een bovengrondse constructie.

B. De overeenkomsten tussen:

1) De zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen:

- Ten eerste de diepte waarop de constructies werden aangelegd.
- Ten tweede het relatief beperkte aantal *cubicula*.
- Ten derde de afwezigheid van vloerbekleding.
- Ten vierde het uiterst zeldzaam aanwenden van muurtechnieken.
- Ten vijfde de sterke aanwezigheid van *loculi*.
- Ten zesde het voorkomen van inscripties in het Latijn en Grieks.
- Ten zevende de beperkte aanwezigheid van decoratie.

4. Vergelijking van de pagane hypogea met de christelijke hypogea en primitieve kernen

In een volgende stap kunnen de christelijke hypogea en primitieve kernen vergeleken worden met de pagane hypogea. Op deze wijze zal duidelijk worden of er inderdaad

verschillen bestaan tussen beide groepen en of deze verschillen betekenisvol zijn voor of een rol hebben gespeeld in het ontstaan van de catacomben.¹

4.1 Overeenkomsten tussen de pagane hypogea met de christelijke hypogea en primitieve kernen

De grootste overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, bevinden zich op het vlak van het hergebruik van waterkanalen en de aanwezigheid van Latijnse inscripties. Voor zover het mogelijk was de gegevens met elkaar te vergelijken vertonen de christelijke hypogea en primitieve kernen ook overeenkomsten met de pagane hypogea op het vlak van de opname van de constructies in de catacomben, de constructie van de toegangstrap en de diepte waarop de grafconstructies werden opgericht.

A. Hergebruik van waterkanalen

Zowel bij de pagane hypogea als bij de christelijke hypogea en primitieve kernen zijn voorbeelden bekend van waterkanalen die omgevormd werden tot begraafplaats. Hierbij kunnen de waterkanalen min of meer in hun oorspronkelijke vorm een nieuwe funeraire functie krijgen of kunnen de waterkanalen een grondige aanpassing ondergaan hebben teneinde als begraafplaats te kunnen worden aangewend.

B. Latijnse inscripties

In zowel de pagane hypogea als de christelijke hypogea en primitieve kernen werden in het Latijn gestelde inscripties aangebracht.

C. Opname in een catacombe

Het is allerminst correct te denken dat alleen christelijke hypogea of primitieve kernen werden opgenomen in of uitgroeiden tot catacomben. Ook bepaalde pagane hypogea werden, weliswaar na gechristianiseerd te zijn, opgenomen in catacomben. Andere pagane hypogea versmelten, na gechristianiseerd te zijn, met elkaar en vormen aldus een catacombe met een beperkt aantal gangen. Er moet benadrukt worden dat de vroegste, gechristianiseerde, pagane hypogea eveneens zoals de vroegste christelijke hypogea en primitieve kernen pas na een langere periode worden opgenomen in het netwerk van een catacombe dan de later ontstane begraafplaatsen. De architectuur van de pagane hypogea leent zich dus ook tot een opname in een christelijke catacombe.

D. De toegangstrap

Het staat min of meer vast dat zowel pagane hypogea als christelijke hypogea en primitieve kernen zowel een toegangstrap konden hebben die startte vanuit een bovengrondse constructie, als een toegangstrap konden hebben die direct op het aardoppervlak startte. Bij de christelijke hypogea en primitieve kernen zijn enkele voorbeelden bekend van een toegangstrap die startte vanuit een bovengrondse constructie. Van deze begraafplaatsen zijn er

¹ Zie bijvoorbeeld Fiocchi Nicolai 1997, 123 die de christelijke hypogea omschrijft als uitgestrekt, getuigend van een planmatigheid met het oog op verdere uitbreidingen, en gekenmerkt door een uniforme graftypologie en door een intensief en rationeel plaatsgebruik.

drie zelfstandige hypogea die een trap vanuit een bovengrondse constructie hebben. Bij de pagane hypogea weten we dat de toegangstrap van één hypogeum zeker vanuit een hogergelegen mausoleum startte.

E. De diepte

Over de diepte waarop de begraafplaatsen werden aangelegd, beschikken we over weinig gegevens. Voor drie pagane hypogea wordt de diepte reeds bepaald door hun specifieke constructie in een heuvelrug. Toch kan algemeen gesteld worden dat de diepte van de overige pagane hypogea niet sterk verschilt van de diepte van de zelfstandige christelijke hypogea. Alleen bij de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen van catacomben komen dieptes voor die sterk afwijken van de diepte van de pagane hypogea.

Wat betreft de gewelfvormen kon vastgesteld worden dat zowel in pagane als christelijke hypogea afgevlakte tongewelven voorkomen. Deze techniek werd alleen aangewend indien de tuflaag waarin het gewelf werd aangelegd van een stevige kwaliteit was en de stabiliteit van de constructie gegarandeerd kon blijven zonder echte tongewelven of kruisgewelven. Met andere woorden zowel pagane als christelijke begraafplaatsen werden aangelegd in tuflagen van goede kwaliteit. Dit versterkt het idee dat de diepte waarop pagane hypogea en christelijke hypogea werden aangelegd ingegeven is door de kwaliteit van de tuf. Vandaar dat bepaalde constructies iets hoger of iets lager zijn geconstrueerd omwille van de kwaliteit van de tuf.

4.2 Overeenkomsten tussen de pagane hypogea met de christelijke zelfstandige hypogea

Specifieke overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke zelfstandige hypogea treffen we aan bij de (afwezigheid van) een omheiningsmuur en vermoedelijk ook bij het aantal graven.

A. Omheiningsmuur

Bij de pagane hypogea komen bovengrondse omheiningsmuren nooit voor. Een belangrijk gegeven hierbij is dat pagane hypogea vaak in een heuvelrug werden aangelegd zodat men moeilijk een omheiningsmuur kon oprichten. Het dient echter benadrukt te worden dat zelfstandig gebleven christelijke hypogea ook nooit omheiningsmuren hadden. Hierin stemt de situatie bij de pagane hypogea en die specifieke klasse van christelijke hypogea overeen.

B. Aantal graven

Hoewel er geen exacte cijfers bekend zijn wat betreft het aantal bijzettingen in de christelijke zelfstandige hypogea, is het zeer waarschijnlijk dat het aantal bijzettingen in de pagane hypogea gelijk (of eventueel iets minder) is aan het aantal bijzettingen dat plaats vond tijdens de eerste fase in de christelijke zelfstandig gebleven hypogea. Beide groepen bezitten namelijk slechts een beperkte oppervlakte en zijn (bij de christelijke zelfstandige hypogea op één uitzondering na) voor een beperkte, familiale groep opgericht.

4.3 Verschilpunten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen

Naast deze overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, vertonen beide groepen duidelijke verschilpunten op het vlak van de lengte van de gangen, de aanwezigheid van *cubicula*, de graftypologie, als gevolg van deze drie elementen een verschil in statuut, vervolgens ook in het hergebruik van *arenaria*, de vloerbekleding, het voorkomen van Griekse inscripties en de decoratie.

A. Totale lengte van de gangen

Zoals bij de pagane hypogea kon worden vastgesteld, komen er tijdens de eerste fase vaak geen of slechts een beperkt aantal gangen voor. Voor zover de gegevens bekend zijn, komt dit bij geen enkele groep van de christelijke hypogea (alleen de *cryptoporticus* van de Priscilla-catacombe is hierop een uitzondering) tijdens de eerste fase voor. Het is dan op zich ook niet verwonderlijk dat de totale lengte van de gangen bij de christelijke begraafplaatsen, de steeds zelfstandige gebleven hypogea inbegrepen, de totale lengte van de gangen bij de pagane hypogea meestal sterk overstijgt. Totale lengtes van 16m zijn bij de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea geen uitzondering terwijl de totale lengte van de pagane hypogea vaak niet boven de 7m komt. Dit staat nog meer in contrast met de gemiddeld 43,49m lange gangenstelsels van de in oorsprong zelfstandige hypogea en de gemiddeld 157,46m lange gangenstelsels van de primitieve kernen.

B. Aanwezigheid van cubicula

Bij de pagane hypogea werd vastgesteld dat alle hypogea, op één na, tijdens de eerste fase minstens één *cubiculum* bezaten en dat de oppervlakte van deze *cubicula* tijdens de eerste helft van de derde eeuw groot en na 250 n.Chr. eerder klein was. De christelijke hypogea en zeker de primitieve kernen daarentegen hadden tijdens de eerste fase vaak nog geen *cubicula* en als er dan al *cubicula* aanwezig waren, waren deze eerder beperkt in oppervlakte. Ondanks het feit dat de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea, op één uitzondering na, ook over minstens één en maximum drie of vier *cubicula* beschikten, is er toch een verschil. De gemiddelde oppervlakte van de *cubicula* tijdens de eerste fase in christelijke zelfstandige hypogea is 5,05m². Voor de pagane hypogea met meerdere, en dan eerder relatief kleinere, *cubicula* bedraagt de gemiddelde oppervlakte nog steeds 6,24m². Hieruit volgt dat de *cubicula*, die als begraafplaats voor de belangrijkste personen, met name de oprichter en zijn familie, fungeren, een meer belangrijke plaats innamen bij de pagane hypogea dan bij de primitieve kernen (en in mindere mate ook bij de christelijke hypogea). Dit wijst duidelijk op een ander concept en organisatie van de pagane hypogea dan bij de christelijke hypogea en primitieve kernen.

C. De graftypologie

Een ander groot verschilpunt tussen de pagane en de christelijke begraafplaatsen ligt in de graftypologie: daar waar bij pagane hypogea *loculi* pas vanaf (waarschijnlijk) 250 n.Chr. tijdens de eerste fase verschijnen, komen *loculi* in christelijke hypogea en primitieve kernen van meet af aan voor. Zeker vier van de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea bezaten *loculi* tijdens de eerste fase. Het dient benadrukt te worden dat *loculi* pas in latere fasen van de pagane hypogea vertegenwoordigd zijn. *Arcosolia* zijn bij christelijke hypogea en primitieve kernen tijdens de eerste fase slechts zelden vertegenwoordigd in tegenstelling tot de talrijke aanwezigheid van *arcosolia* in pagane hypogea. Sarcofagen komen tijdens de

eerste fase niet voor in de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea (sarcofagen zijn bovendien nooit sterk vertegenwoordigd in de christelijke hypogea en primitieve kernen) terwijl bij de pagane hypogea sarcofagen wel voorkomen vanaf de eerste fase.

D. Privaat en gemeenschappelijk statuut

Zoals reeds kon afgeleid worden uit de grootte van de constructies en het aantal bijzettingen, waren alle pagane hypogea private begraafplaatsen terwijl bij de christelijke zelfstandige hypogea en de in oorsprong zelfstandige hypogea zowel private als gemeenschappelijke begraafplaatsen voorkwamen. De primitieve kernen zijn zelfs exclusief gemeenschappelijk. In de pagane maatschappij werden dus geen gemeenschappelijke hypogea opgericht. Dit wijst nogmaals op een ander concept en organisatie van de pagane hypogea.

E. Hergebruik van *arenaria*

Hoewel zowel bij de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen bestaande structuren omgevormd werden tot begraafplaatsen, is het zo dat bij de pagane hypogea geen voorbeelden bekend zijn van het hergebruik van *arenaria*. Bij de christelijke hypogea en primitieve kernen zijn een zeer beperkt aantal constructies bekend die wel zijn ondergebracht in *arenaria*.

F. Vloerbekleding

Vloerbekleding komt bij de christelijke hypogea en primitieve kernen nooit voor. Bij de pagane hypogea, en dan nog vooral bij de hypogea die ontstaan zijn in het eerste kwart van de derde eeuw n.Chr., treffen we wel vloerbekleding aan. Het betreft hier mozaïekvloeren, vloeren in *opus spicatum* en betonvloeren. Deze rijkere uitrusting van de pagane hypogea wijst eveneens op een ander concept en organisatie van deze begraafplaatsen. De pagane hypogea getuigen van een zekere financiële draagkracht van de eigenaars.

G. De inscripties

De inscripties die aangetroffen werden in de pagane hypogea verschillen inhoudelijk sterk van de christelijke inscripties. Bij de christelijke inscripties wordt vaak alleen de naam van de overleden persoon vermeld. Eventueel wordt ook de leeftijd aangegeven en een *in pace*-wens. Bij de pagane inscripties worden vaak ook de opdrachtgever van de begraafplaats vermeld evenals voor wie hij de begraafplaats heeft opgericht. In bepaalde gevallen wordt zelfs de oppervlakte van de begraafplaats vermeld. Dergelijke specifieke details komen bij de christelijke inscripties nooit voor.

Hierboven werd reeds aangegeven dat in het Latijn gestelde inscripties tijdens de eerste fase zowel in pagane hypogea als in christelijke hypogea en primitieve kernen voorkwamen. In het Grieks gestelde inscripties werden schijnbaar alleen in de christelijke begraafplaatsen aangebracht.

H. Aanwezigheid van fresco's

Het is te scherp om te stellen dat er alleen in de pagane hypogea tijdens de eerste fase fresco's voorkomen. Veeleer komen in de pagane hypogea, en zeker bij diegenen die ontstaan

zijn vóór 275 n.Chr., tijdens de eerste fase veel fresco's voor terwijl bij de christelijke hypogea en primitieve kernen fresco's tijdens de eerste fase slechts uiterst zelden voorkomen. Zelfs bij de steeds zelfstandig gebleven christelijke hypogea komen fresco's één keer voor tijdens de eerste fase. Het lijkt erop dat de pagane hypogea getuigen van een meer gegoede klasse die zich een fresco-decoratie kan veroorloven. Wel is het zo dat bij beide groepen de hoofdthematika bloemen en dieren en de streep- en/of vlakdecoratie zijn. Daarnaast komen in de pagane hypogea mythologische scènes voor terwijl in de christelijke begraafplaatsen Bijbelse scènes werden afgebeeld.

4.4 Verschilpunten tussen de pagane hypogea en de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen

De pagane hypogea verschillen specifiek met de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen inzake de omheiningsmuren en het aantal bijzettingen.

A. Omheiningsmuur

De christelijke zelfstandige hypogea waren nooit voorzien van een bovengrondse omheiningsmuur. Maar de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen hadden wel vaak een dergelijke muur. Hierin verschillen de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen van de pagane hypogea die nooit een omheiningsmuur hadden.

B. Aantal graven

Wat betreft het aantal bijzettingen tijdens de eerste fase, lijkt het op basis van de weinige gegevens toch duidelijk dat de pagane hypogea nooit zoveel bijzettingen kenden als de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea en de primitieve kernen. Niet alleen de grotere omvang van de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea en de primitieve kernen wijst daarop, maar ook het gebruik van *loculi* die minder plaats innemen dan *arcosolia*.

4.5 Conclusies

De pagane hypogea vertonen slechts een beperkt aantal overeenkomsten met de christelijke hypogea en primitieve kernen. Deze overeenkomsten kunnen geen argument vormen om te stellen dat beide groepen opgetrokken zijn volgens eenzelfde concept of dat de organisatie bij beide groepen dezelfde was. Wanneer er in de buurt waterkanalen aanwezig waren die niet langer in gebruik waren, kan het een economisch voordelige keuze zijn deze te hergebruiken. Zoals uit het overzicht van de pagane mausolea en hypogea volgde, zijn hypogea in aanvang vaak een ondergrondse uitbreiding van een bovengrondse constructie. Vandaar dan ook dat de toegangstrap niet steeds direct vanop het aardoppervlak startte. De diepte waarop de hypogea werden opgetrokken, zal veeleer ingegeven zijn door de kwaliteit van de tuf dan een vooropgestelde wetmatigheid. Dat zowel pagane hypogea als christelijke hypogea opgenomen werden in catacomben of uitgroeiden tot catacomben is eveneens niet verwonderlijk: alle pagane hypogea werden eerst gechristianiseerd alvorens ze deel zijn gaan uitmaken van een catacombe. De enigste overeenkomsten die wel op eenzelfde concept en organisatie kunnen wijzen met de christelijke zelfstandige hypogea, is het aantal graven dat tijdens de eerste fase werd aangelegd en de afwezigheid van omheiningsmuren. Vermoedelijk werden in de pagane hypogea eenzelfde aantal bijzettingen aangebracht als in de christelijke

zelfstandige hypogea. Het is verder ook opmerkelijk dat zowel pagane hypogea als christelijke zelfstandige hypogea nooit voorzien werden van een omheiningmuur. De private eigendommen moesten schijnbaar niet specifiek afgebakend worden.

Deze overeenkomsten wegen geenszins op tegen de vastgestelde verschillen tussen de pagane hypogea en de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen. De christelijke constructies zijn steeds groter, hebben vaak geen *cubicula*, gebruiken *loculi* als belangrijkste graftype. Deze drie verschillen wijzen duidelijk op een ander concept en organisatie: van meet af aan was het de bedoeling om een grote groep personen van een begraafplaats te voorzien. Bovendien wijst het gebruik van *loculi*, de afwezigheid van vloerbekleding en de weinige fresco's er niet alleen op dat de oprichters schijnbaar minder gegoeden waren, maar ook dat men naar een sociale "uniformiteit" streefde. Daarmee wordt bedoeld dat er geen pronkelementen zoals grote *arcosolia*, mozaïekvloeren en overweldigende fresco's werden aangebracht.

Men kan dan ook besluiten dat ondanks de overeenkomsten tussen de pagane hypogea en (hoofdzakelijk) de christelijke zelfstandige hypogea, de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen van meet af aan getuigen van een ander concept en organisatie. Het concept van de pagane hypogea, namelijk een begraafplaats oprichten voor een uiterst beperkte groep maar met weelderige decoratie, ontbreekt bij de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen. Bij de laatste twee groepen was het reeds vanaf de eerste fase duidelijk dat men voor een grote groep personen een begraafplaats oprichtte en dat dit eerder op een sobere manier gebeurde. Op basis van deze patronen wordt duidelijk dat het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben niet beïnvloed werd door het concept zoals het heerste in de pagane hypogea: de vroegste in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld, hebben duidelijk een nieuw concept en een nieuwe organisatievorm die bij de pagane hypogea niet aanwezig was. Het valt te verwachten dat deze nieuwe aanpak niet alleen een religieuze oorzaak zal hebben, maar dat er ook een sociale oorzaak zal kunnen worden aangeduid. Hoe deze oorzaken moeten ingevuld worden, kan niet worden afgeleid uit het archeologisch materiaal. Het enige wat duidelijk is op basis van het archeologisch materiaal, is dat er bij de christelijke hypogea en primitieve kernen sprake is van "grootschaligheid". Het ontsnapt ons echter wie (de Kerk of funeraire colleges of private personen) specifiek hiervoor instonden. Vandaar dat het van belang zal zijn om in een volgend onderdeel dieper in te gaan op de organisatie van zowel de pagane hypogea als de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen.

5. Besluit

5.1 Verschillen en overeenkomsten tussen de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen

De patronen die voor de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen werden opgesteld, toonden aan dat er tussen deze drie groepen opmerkelijke verschillen bestaan. De belangrijkste verschillen tussen de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen zijn de verschillende omvang en het aantal bijzettingen. De zelfstandige hypogea zijn eerder klein in omvang en bezitten een beperkt aantal bijzettingen. De in oorsprong zelfstandige hypogea zijn merkbaar groter in omvang en bezitten een veel groter aantal bijzettingen. De primitieve kernen daarentegen zijn nog groter in omvang en hebben

een heel groot aantal bijzettingen. Tussen de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen bestaat er een chronologisch verschil: de in oorsprong zelfstandige hypogea werden hoofdzakelijk vóór 250 n.Chr. ingericht, terwijl de onderaardse primitieve kernen pas vanaf 250 n.Chr. veelvuldiger voorkomen.

Toch wezen de patronen ook uit dat er grote overeenkomsten zijn tussen de christelijke zelfstandige hypogea, in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen. Deze overeenkomsten zijn het beperkte aantal *cubicula*, de afwezigheid van vloerbekleding, het uiterst zeldzaam aanwenden van muurtechnieken, de sterke aanwezigheid van *loculi*, het voorkomen van inscripties in het Latijn en Grieks en de beperkte aanwezigheid van fresco's.

Het moet benadrukt worden dat het de in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen zijn van waaruit zich catacomben zullen ontwikkelen. Op basis van deze vaststelling en de vastgestelde verschillen met de zelfstandige hypogea kan verwacht worden dat het concept en de organisatie van de zelfstandige hypogea enerzijds en de in oorsprong zelfstandige hypogea en ondergrondse primitieve kernen anderzijds verschillend zal zijn.

5.2 De pagane hypogea versus de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen

Uit de vergelijking van de pagane hypogea met de christelijke zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de ondergrondse primitieve kernen volgde dat er enkele overeenkomsten tussen beide groepen waren. Maar deze overeenkomsten, zoals de diepte en de architectuur van de trap, zijn geen voldoende argumenten om te stellen dat beide groepen volgens eenzelfde concept waren geconstrueerd.

De verschilpunten die tussen de pagane hypogea en de christelijke constructies bestaan, zijn veel doorslaggevend. Zo zijn de christelijke hypogea en primitieve kernen in tegenstelling tot de pagane hypogea steeds groter, beschikken ze vaak niet over *cubicula* en zijn *loculi* het belangrijkste graftype. Maar ook de afwezigheid van een vloerbekleding en het sporadisch voorkomen van fresco's (en dit in tegenstelling tot de pagane hypogea) in de christelijke hypogea en primitieve kernen, wijzen erop dat de pagane hypogea volgens een ander concept zijn opgericht. Pagane hypogea zijn namelijk steeds voor een kleine groep geconstrueerd en zijn in het overgrote deel van de gevallen rijkelijk gedecoreerd. De christelijke hypogea en kernen daarentegen (de zelfstandige hypogea uitgezonderd) werden van meet af aan geconstrueerd voor een grote groep mensen en hebben een meer sober en uniform karakter.¹

5.3 De catacomben als christelijke vinding

Op basis van de patronen van de christelijke hypogea en onderaardse primitieve kernen werd duidelijk dat het de in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen zijn die aan de basis lagen van het ontstaan van de catacomben. Bovendien verschillen de patronen van de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen sterk van de patronen van de pagane hypogea. Op basis hiervan kan gesteld worden dat de in oorsprong

¹ Deze conclusie komt ook naar voren in Brandenburg 1984, 44–45 en 49; Fasola 1989, 1186; Fiocchi Nicolai 2001, 21; Pergola 2002, 60–62. Het moet evenwel benadrukt worden dat in de zojuist geciteerde studies een minder genuanceerd beeld naar voren komt zoals voor de opbouw van de toegangstrap en de diepte waarop de hypogea werden aangelegd.

zelfstandige hypogea en primitieve kernen van meet af aan een eigen, christelijk, karakter droegen. Vandaar dat besloten kan worden dat de pagane hypogea niet als conceptueel voorbeeld hebben gediend voor de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen. Hieruit volgt dan weer dat ook de catacomben die uit deze christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen ontstaan zijn, ook een christelijke vinding moeten zijn.

Het moet benadrukt worden dat door de opvallende eigenschappen die van meet af aan aanwezig waren bij de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen, niet alleen de catacomben een christelijke vinding zijn, maar dat ook de vroegste kernen van waaruit de catacomben zich ontwikkelden reeds getuigden van een typisch christelijk concept en karakter. Bijgevolg moet het concept waarmee catacomben werden ontwikkeld en de organisatie van deze catacomben ook verschillend zijn van het concept en de organisatie van de pagane hypogea.